

**ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΜΗΜΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΟΝΟΜΙΑΣ, ΑΡΧΕΙΟΝΟΜΙΑΣ
ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΟΛΟΓΙΑΣ**

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ:
«ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΣ»**

**Η ΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ
ΣΤΗ ΓΛΩΣΣΟΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ ΤΩΝ
ΣΛΑΒΟΦΩΝΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΣΤΗΝ
ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**ΝΙΚΗ ΚΑΡΑΤΖΙΑ
ΑΜ: alm.mpci2204**

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ

**ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ: ΣΟΦΙΑ ΣΤΑΜΟΥ (ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ)
ΜΕΛΟΣ Α΄: ΜΑΝΟΛΗΣ ΔΡΑΚΑΚΗΣ (ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ)
ΜΕΛΟΣ Β΄: ΣΙΜΟΣ ΜΠΟΖΙΚΗΣ (ΕΔΙΠ)**

ΚΕΡΚΥΡΑ

ΑΠΡΙΛΙΟΣ 2024

Υπεύθυνη δήλωση

Γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Η δηλούσα

Νίκη Καρατζιά

Copyright © Νίκη Καρατζιά, 2024

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Οι απόψεις και τα συμπεράσματα που περιέχονται σε αυτό το έγγραφο εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Τμήματος Αρχειονομίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

·

«... Με κομμιέ-
νη γλώσσα τραυλίζουν μιλώντας, μουσικές κοκαλωμένες στη λίμνη...»

Χαιρετισμοί 1995, Μάρκος Μέσκος
(σλαβόφωνος ποιητής)

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία επιδιώκει να αναδείξει τις πολιτικές και τους μηχανισμούς αφομοίωσης που χρησιμοποίησε το ελληνικό κράτος στην περίοδο του μεσοπόλεμου απέναντι στους Σλαβόφωνους πληθυσμούς της ελληνικής Μακεδονίας προκειμένου να πετύχει αφενός τον εξελληνισμό τους και αφετέρου την επιβολή μιας νέας εθνικής ταυτότητας στους πληθυσμούς αυτούς. Εξετάζεται το διπλωματικό και ιστορικό πλαίσιο μέσα στον οποίο συντελείται ο δημογραφικός μετασχηματισμός της Μακεδονίας, καθώς και ο μετασχηματισμός των Σλαβόφωνων σε εθνικά υποκείμενα. Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στην παρουσίαση της εκπαιδευτικής πολιτικής που ακολούθησαν οι κυβερνήσεις του μεσοπόλεμου απέναντι στους Σλαβόφωνους. Επιπλέον, επιχειρείται να συνδεθούν οι αφομοιωτικές πολιτικές με τις επιπτώσεις που αυτές είχαν στο δημόσιο και ιδιωτικό βίο των απλών ανθρώπων, να αναδειχθούν οι αποσιωπημένες πλευρές της αφομοιωτικής αυτής διαδικασίας.

Λέξεις κλειδιά

Σλαβόφωνοι, ετερόγλωσσοι, ξενόφωνοι, εθνοτική/γλωσσοπολιτισμική ταυτότητα και ετερότητα, αφομοιωτικές πολιτικές, σλαβομακεδονικά, επιτήρηση, απαγόρευση, καταστολή.

Abstract

This thesis seeks to highlight the policies and mechanisms of assimilation used by the Greek state in the interwar period towards the Slavic-speaking populations of Greek Macedonia in order to achieve their Hellenization on the one hand and the imposition of a new national identity on these populations on the other. It examines the diplomatic and historical context in which the demographic transformation of Macedonia took place, as well as the transformation of Slavophones into national subjects. Particular emphasis is given to the presentation of the educational policy pursued by the interwar governments towards the Slavophones. Furthermore, an attempt is made to link assimilationist policies with the effects they had on the public and private lives of ordinary people, to highlight the silenced aspects of this assimilationist process.

Key words

Slavic speakers, heterolinguals, foreign speakers, ethnic/linguocultural identity and diversity, assimilation policies, Slavo-Macedonian, surveillance, prohibition, repression.

Περιεχόμενα

Περίληψη	4
Λέξεις κλειδιά	4
Κατάλογος εικόνων	8
Συντομογραφίες	9
Πρόλογος – Ευχαριστίες.....	10
Εισαγωγή	12
Α΄ ΜΕΡΟΣ: Η ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ – ΟΙ ΣΛΑΒΟΦΩΝΟΙ	20
Ο πληθυσμός: γεωγραφική τοποθέτηση – οι στατιστικές	20
Ο πληθυσμός: αυτοπροσδιορισμός και ετεροπροσδιορισμός.....	28
Η γλώσσα - τα σλαβομακεδονικά	30
Η οικογενειακή οργάνωση (πατριά).....	33
Β΄ ΜΕΡΟΣ: Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ ΑΠΟ ΤΟ 1918 ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1936	36
Η περίοδος των αντιφάσεων: 1918 - 1936	36
Εκπαιδευτικοί σχεδιασμοί	37
Η αποτύπωση της εκπαιδευτικής κατάστασης στη Μακεδονία μέσα από τις εκθέσεις των επιθεωρητών.....	40
Διεθνείς Συνθήκες και δεσμεύσεις του ελληνικού κράτους απέναντι στις μειονότητες	42
Το Abecedar.....	48
Η έλευση των προσφύγων	51
Οι μετονομασίες.....	54
Η αλλαγή των βαφτιστικών ονομάτων και των επωνύμων	57
Οι αφαιρέσεις της ιθαγένειας.....	58
Το τέλος της «ήπιας» αφομοίωσης – στο δρόμο προς την ολική απαγόρευση	61
Γ΄ ΜΕΡΟΣ: Η ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΞΕΙΚΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ	65
Η περίοδος της δικτατορίας του Μεταξά	65
Η ΕΟΝ	67
Η πολιτική του Μεταξά απέναντι στους σλαβόφωνους.....	69

Η εκπαιδευτική πολιτική για τους σλαβόφωνους	77
Το καθεστώς της επιτήρησης	82
 Δ΄ ΜΕΡΟΣ: ΒΙΩΝΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙΤΗΡΗΣΗ	86
Το «τραύμα» της απαγόρευσης και της επιτήρησης	86
Τραγούδια και χοροί σε «επιτήρηση»	92
Η επιβολή του «εθνικού ρεπερτορίου»	96
 Αντί επιλόγου.....	98
 Βιβλιογραφικές αναφορές	101
Παράρτημα εικόνων	119

Κατάλογος εικόνων

Εικόνα 1: Εθνογραφικός χάρτης Βαλκανικής 1918, του Jovan Cvijić.....	119
Εικόνα 2: Η διανομή των μακεδονικών εδαφών.....	119
Εικόνα 3: Χάρτης της Μακεδονίας.....	120
Εικόνα 4: Βιλαέτια Ιωαννίνων - Μοναστηρίου - Θεσσαλονίκης – Αδριανούπολης.	120
Εικόνα 5: Εθνογραφικός χάρτης Μακεδονίας από την οπτική των Βουλγάρων.....	121
Εικόνα 6: Εθνογραφικός χάρτης Μακεδονίας από την οπτική των Σέρβων.....	121
Εικόνα 7: Εθνολογικός χάρτης της Ελλάδας του Γ. Σωτηριάδη, 1919.....	122
Εικόνα 8: Έγγραφο της βουλγαρο-ελληνικής επιτροπής μετανάστευσης.....	123
Εικόνα 9: Εθνογραφικός χάρτης Μακεδονίας μετά την εγκατάσταση των προσφύγων.....	123
Εικόνα 10: Το Abecedar. Η έκδοση του 1925 και η νεότερη έκδοση.....	124
Εικόνα 11: Εικόνες από το εσωτερικό του Abecedar.....	124
Εικόνα 12: Κρήτες πρόσκοποι στο Μπούφι της Φλώρινας.....	125
Εικόνα 13: Η έκταση της επιτηρούμενης ζώνης.....	125
Εικόνα 14: Άδειες κυκλοφορίας στην επιτηρούμενη ζώνη.....	126
Εικόνα 15: Απομεινάρια της επιτηρούμενης ζώνης.....	126
Εικόνα 16: Γκάιντα και νταϊρές από την Ορεινή Σερρών.....	127
Εικόνα 17: Οικογένεια από τη Μακεδονία, 1917.....	127

Συντομογραφίες

ΑΕΒ	Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου
Α.Ν.	Αναγκαστικός Νόμος
ΑΣΚΙ	Αρχεία Σύγχρονης Ιστορίας
ΑΣΝ	Αρχείο Αθανασίου Σουλιώτη-Νικολαΐδη
ΑΥΕ	Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών
Β.Δ.	Βασιλικόν Διάταγμα
ΓΑΚ/ ΚΥ,	Γενικά Αρχεία του Κράτους / Κεντρική Υπηρεσία
ΓΔΜ	Γενική Διοίκηση Μακεδονίας
ΓΕΝ	Γεννάδειος Βιβλιοθήκη
ΕΛΙΑ	Ελληνικό Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο
ΙΑΜ/ΓΔΜ	Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας/Γενική Διοίκηση Μακεδονίας
ΙΑΥΕ	Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών
ΙΜΧΑ	Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου
Κ.τ.Ε.	Κοινωνία των Εθνών
ΥΠΕΞ	Υπουργείο Εξωτερικών
ΦΕΚ	Φύλλο Εφημερίδας Κυβέρνησης

Πρόλογος – Ευχαριστίες

Το ενδιαφέρον μου για τους Σλαβόφωνους κατοίκους της Μακεδονίας ξεκίνησε προς το τέλος της δεκαετίας του '80, όταν ως μέλος ενός συλλόγου παραδοσιακών χορών ήρθα σε επαφή με τους χορούς και τη λαϊκή παράδοση της Μακεδονίας. Τότε λοιπόν, για πρώτη φορά μου γεννήθηκε η απορία, γιατί δεν τραγουδούσαμε –παρά σε ελάχιστες περιπτώσεις– τα τραγούδια που συνόδευαν τους χορούς τους προερχόμενους κυρίως από τη Δυτική Μακεδονία. Δυσκολευόμουν να καταλάβω γιατί οι χοροί οι προερχόμενοι από τα υπόλοιπα γεωγραφικά διαμερίσματα της Ελλάδας συνοδεύονταν από τραγούδια, ενώ οι «μακεδονικοί» ή «μακεδονίτικοι» χοροί, οι οποίοι διακρίνονται για τη χορευτική τους ένταση και ρυθμικότητα έμεναν στη «σιωπή». Τότε, λοιπόν, έμαθα ότι για δεκαετίες, κυρίως στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας, απαγορευόταν το δημόσιο τραγούδι, ότι τα τραγούδια αυτά τα ονομάζουν «τραγούδια χωρίς λόγια» και ότι οι χοροί που διδάχτηκα και χόρευα είχαν άλλα ονόματα, όπως ο χορός «κόρη Ελένη» ονομαζόταν «Έλενο Μόμε» και ο πλέον διαδεδομένος χορός της περιοχής της Φλώρινας, με το ελληνικό όνομα «λεβέντικος» ή «λυτός» ονομαζόταν «πουστσένο».

Στις αρχές της δεκαετίας του '90, ως φοιτήτρια της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ. και με αφορμή τη νέα έξαρση του εθνικισμού που αποτελούσε συνέπεια των συλλαλητηρίων για το «Μακεδονικό» ή «Σκοπιανό» εξαιτίας της ανεξαρτητοποίησης της πρώην γιουγκοσλαβικής δημοκρατίας της Μακεδονίας (όπως ονομαζόταν τότε η Βόρεια Μακεδονία), άρχισα να ερευνώ ιστορικά το «Μακεδονικό Ζήτημα» και την ιστορία του τόπου μου. Οι ιστορίες που άκουγα από ανθρώπους που βίωσαν οι ίδιοι ή οι δικοί τους άνθρωποι τις αφομοιωτικές πολιτικές που άσκησε η ελληνική διοίκηση, την καταστολή και την απαγόρευση χρήσης της μητρικής τους γλώσσας με έκαναν να αμφισβητήσω τις μεγάλες εθνικές αφηγήσεις και να ερευνήσω ακόμα πιο βαθιά τις «κρυφές» σελίδες της ιστορίας της Μακεδονίας και των αλλόγλωσσων κατοίκων της. Δεν είναι εύκολες οι παραδοχές, όταν καταρρίπτονται οι εθνικοί μύθοι και οι «βεβαιότητες», όμως οι ιστορίες των απλών ανθρώπων και το τραύμα που βίωσαν είναι ακόμα εκεί και «φωνάζουν». Σημαντικός οδοδείκτης σε αυτή την πορεία της έρευνας και της αναζήτησης στάθηκε ο πατέρας μου, γιατί ήταν ο πρώτος που μου μίλησε για τους «ανύπαρκτους» σλαβόφωνους.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω μέσα από την καρδιά μου την επιβλέπουσά μου κα. Σοφία Στάμου που με τον ενθουσιασμό της με παρότρυνε και με

ενθάρρυνε να προχωρήσω στην εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Ευχαριστώ θερμά τα υπόλοιπα μέλη της τριμελούς επιτροπής τον κ. Μανόλη Δρακάκη και τον κ. Σίμο Μποζίκη για τις χρήσιμες συμβουλές τους. Πολλές ευχαριστίες οφείλω στο φίλο και συνάδελφο Παναγιώτη Βώρο για την αρχική παρακίνηση. Θα ήταν μεγάλη παράλειψη, αν δεν ανέφερα τους συγγενείς και πάνω απ' όλα φίλους Χρυσάνθη Μπουζιάνη και Νεκτάριο Τσιτσόπουλο για τη μεγάλη βοήθεια που μου προσέφεραν. Ήταν πολύτιμη η καθοδήγησή τους στη βιβλιογραφική έρευνα, αλλά ακόμα πολυτιμότερο το μοίρασμα των δικών τους εμπειριών και καταγραφών στο συγκεκριμένο θέμα. Πάντα θα είμαι ευγνώμων στους γονείς μου, Θωμά και Φαίδρα, και τους ευχαριστώ που μοιράστηκαν μαζί μου ιστορίες της οικογένειας και του χωριού μου.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στον σύντροφό μου Κώστα Παπαδόπουλο για την υπομονή, την υποστήριξη και την ενθάρρυνση όλο αυτό το διάστημα της έρευνας και της συγγραφής. Τον ευχαριστώ, γιατί με ακολούθησε στα μεγάλα ταξίδια στον ευρύτερο μακεδονικό χώρο, εκεί που ο Στρυμόνας γίνεται Struma, ο Αξιός Vardar και εκεί, πίσω από τις βουνοπλαγιές στην κοιλάδα των Πρεσπών, κάπου στο βάθος των νερών της λίμνης όπου βρίσκεται ένα αδιόρατο σύνορο.

Εισαγωγή

Το «*Μακεδονικό Ζήτημα*» ταλάνισε την πολιτική ζωή και την ιστορία των Βαλκανικών χωρών για περισσότερο από έναν αιώνα. Η αποσύνθεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η ιστορική συγκυρία της δημιουργίας εθνικών κρατών ενίσχυσε τους αναδυόμενους εθνικισμούς και τις ανταγωνιστικές διεκδικήσεις της Ελλάδας, της Σερβίας και της Βουλγαρίας για τα εδάφη της Μακεδονίας. Κάθε κράτος προσπάθησε να νομιμοποιήσει και να δικαιολογήσει τις επεκτατικές του βλέψεις με επιχειρήματα που αφορούσαν στη θρησκευτική πίστη, στη γλωσσική συνάφεια, στην εθνική συνείδηση και ταυτότητα των κατοίκων της Μακεδονίας.

Μελετώντας κανείς τη νεώτερη και σύγχρονη εθνική ιστοριογραφία της Ελλάδας θα διαπιστώσει ότι η Μακεδονία κατέχει περίοπτη θέση μέσα σ' αυτή και αυτό γιατί η ενσωμάτωση της περιοχής στον εθνικό κορμό συντελέστηκε σε μια περίοδο που ακολούθησε τη βαριά ήττα της Ελλάδας στον «ατυχή» ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Η εθνολογική σύσταση της Μακεδονίας στις αρχές του 20^{ου} αι., αυτό το ιδιαίτερο εθνολογικό μωσαϊκό», καθιστούσε το όλο εγχείρημα της ενσωμάτωσης της περιοχής αυτής ιδιαίτερα δύσκολο, σχεδόν ουτοπικό. Γι' αυτό το λόγο η ενσωμάτωση του μεγαλύτερου τμήματος της Μακεδονίας αποτελεί αναμφισβήτητη τη σημαντικότερη στρατιωτική και διπλωματική επιτυχία της Ελλάδας. Άλλωστε, για καμία άλλη περιοχή το ελληνικό κράτος δεν ξόδεψε τόσα χρήματα και δεν κατέβαλε τόσες προσπάθειες που οδήγησαν σε τρεις νικηφόρες πολεμικές συγκρούσεις (Μακεδονικός Αγώνας, Α' και Β' Βαλκανικός πόλεμος) όσο για την περίπτωση της Μακεδονίας¹. Ο Λάμπρος Κορομηλάς, ο οποίος υπήρξε από το 1904 ως το 1907 Γενικός Πρόξενος της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη, θα επισημάνει προς το ελληνικό υπουργείο των εξωτερικών ότι «*πρόκειται περί του υπερτάτου αγώνος*»².

Για τη μεγάλη αυτή επιτυχία κινητοποιήθηκαν μηχανισμοί, κυρίως εκπαιδευτικοί, από το δεύτερο μισό του 19 ου αι., οι οποίοι ως βασικό τους στόχο έθεταν τον εξελληνισμό των «ξενόφωνων» πληθυσμών (σλαβόφωνων, αλβανόφωνων, βλαχόφωνων, τουρκόφωνων) που διαβιούσαν στα ευρύτερα γεωγραφικά σύνορα της Μακεδονίας. Είναι η περίοδος σταδιακού διαμελισμού της Οθωμανικής

¹ Σπύρος Καραβάς, *Μυστικά και παραμύθια από την ιστορία της Μακεδονίας*, Αθήνα 2014, σ. 201.

² ΑΥΕ, 1905/90.1., Λ. Κορομηλάς προς Υπ. Εξωτ., Θεσσαλονίκη, 6 Ιανουαρίου 1905, αρ. ιδιαιτ. Πρωτ. 60, όπως παρατίθεται στο Καραβάς, *ό.π.*, σ. 201.

Αυτοκρατορίας και της δημιουργίας εθνικών κρατών. Η ιδεολογία του εθνικισμού που θα επικρατήσει θα οδηγήσει στη συγκρότηση εθνικών κρατών και κατ' επέκταση στη διαμόρφωση νέων εθνικών ταυτοτήτων. Ο ανταγωνισμός των βαλκανικών κρατών (Ελλάδας, Βουλγαρίας, Σερβίας) για την κατάκτηση νέων εδαφών που αποτελούν διαφιλονικούμενες περιοχές, αλλά και τη διαμόρφωση εθνικών συνειδήσεων είναι έντονος. Οι κάτοικοι της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας υπήρξαν τα «θύματα» αυτού του ανταγωνισμού, εφόσον καθεμιά από τις ανταγωνίστριες χώρες θα συστήσει στην περιοχή κομιτάτα, θα στείλει ένοπλους αντάρτες, ιερείς και δασκάλους για να εξαναγκάσουν τους πληθυσμούς να υιοθετήσουν τη μία ή την άλλη εθνική ταυτότητα³. Οι Βαλκανικοί πόλεμοι θα «κλείσουν» αυτήν την περίοδο και θα ανοίξουν μια άλλη που θα διαρκέσει πολλές δεκαετίες και θα αφορά στην αφομοίωση των ξενόφωνων πληθυσμών για λογαριασμό της κάθε βαλκανικής χώρας (Ελλάδα, Βουλγαρία, Σερβία).

Όλο αυτό το χρονικό διάστημα, πριν και μετά το μοίρασμα της Μακεδονίας ανάμεσα στα τρία κράτη, η εθνική διανομή της κάθε χώρας θα αναλάβει τη συγγραφή της «ιστορίας» της περιοχής και των κατοίκων της, για να τεκμηριωθεί «ιστορικά» η κυριαρχία της και η «συνέχειά» της στο χώρο και στον πληθυσμό του. Οι τρεις ανταγωνίστριες χώρες θα αντιμάχονται μεταξύ τους για την εγκυρότητα και την επιστημοσύνη των δεδομένων και των στατιστικών στοιχείων. Η κάθε πλευρά θα παρουσιάζει τις δικές της αναλύσεις ως αδιαμφισβήτητες και αυταπόδεικτες αλήθειες και θα κατηγορεί τις υπόλοιπες πλευρές για απάτη και παραποίηση των γεγονότων⁴. Ο πληθυσμός της Μακεδονίας πιεζόμενος από τις εθνικές προπαγάνδες θα οδηγηθεί να επιλέξει μια από τις αναδυόμενες εθνικές ταυτότητες, κάτι που μέχρι τότε ήταν άγνωστο και αδιανόητο για αυτούς, γιατί όχι μόνο συμβίωναν μέσα στον ίδιο χώρο, αλλά είχαν μάθει να μοιράζονται μεταξύ τους πολιτισμικά, κοινωνικά και γλωσσικά χαρακτηριστικά κάτι που καθιστούσε τη μεταξύ τους διάκριση πολύ δύσκολη⁵.

Η ιδιαιτερότητα συγκρότησης εθνικών ταυτοτήτων στο μακεδονικό χώρο καθιστά αναγκαία και απαραίτητη μια σύντομη αναφορά στη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στον εθνικισμό και τη διαμόρφωση της εθνοτικής ταυτότητας, καθώς επίσης και στη στενή σχέση ανάμεσα στη γλώσσα και την ταυτότητα του κάθε ατόμου. Η σχέση μεταξύ εθνικισμού και ταυτότητας είναι πολύπλοκη και ποικίλη.

³ Loring Danford, *Η μακεδονική διαμάχη*, Αθήνα 1999, σ. 58.

⁴ Αναστασία Καρακασίδου, *Μακεδονικές ιστορίες και πάθη 1870-1990*, Αθήνα 1999, σ. 27.

⁵ Γιώργιος Αγγελόπουλος, «Από τον Έλληνα ως πρόσωπο στο πρόσωπο ως Έλληνα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 9 (2017), σ. 42–64.

Οι πιο πολλοί άνθρωποι σήμερα θεωρούν το Έθνος ως κάτι το αμετάβλητο, άχρονο και α-ιστορικό, ως κάτι που είναι δεδομένο για κάθε λαό και όπως έλεγε ο Gellner «σήμερα κάποιος έχει ένα έθνος, ακριβώς όπως έχει ένα χέρι ή ένα πόδι». Ωστόσο, η ιστορική έρευνα έχει καταδείξει ότι πρόκειται για ένα κοινωνικό φαινόμενο που συγκροτείται και αναπτύσσεται κάτω από συγκεκριμένες ιστορικές διαδικασίες και είναι στενά συνδεδεμένο με συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες, με συγκεκριμένα ιστορικά συμφραζόμενα. Μπορεί επομένως να κατανοηθεί ως μορφή συλλογικής ταυτότητας⁶.

Ο Εθνικισμός είναι μια έννοια η οποία θα ήταν παρακινδυνευμένο να επιχειρηθεί να οριστεί μονομερώς, καθώς υπάρχουν πολλές, ποικίλες και συχνά αλληλοαναιρούμενες και άλλες συμπληρωματικές από την άποψη ότι εστιάζουν σε διαφορετικές συνιστώσες του φαινομένου, προσεγγίσεις και αναλύσεις του Έθνους και του Εθνικισμού ως πολιτικών φαινομένων, κάτι βέβαια που δεν ξενίζει, εφόσον οι ποικίλες θεωρητικές προσεγγίσεις συνιστούν εγγενές φαινόμενο στη μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών⁷. Είναι γεγονός ότι η ευρύτητα, η συνθετότητα και η πολυπλοκότητα του συγκεκριμένου θέματος συνδυαστικά με την ποικιλία των ερμηνευτικών του σχημάτων δεν ευνοούν συνοψίσεις και επιγραμματικές αναφορές, ωστόσο η σε βάθος ανάλυση του φαινομένου θα ξεπερνούσε τα όρια της εργασίας αυτής.

Αναγνωρίζοντας, λοιπόν, τις δυσκολίες που ορίζει η πολυμορφία των φαινομένων θα λέγαμε ότι ο Εθνικισμός δύναται να κατανοηθεί (και όχι να οριστεί) κυρίως ως ιδεολογία⁸, ως πρόγραμμα κινητοποίησης για στόχους με άξονα το Έθνος, την εθνική ανεξαρτησία κ.α., ενώ η *εθνότητα* ή *εθνοπολιτισμική ομάδα* σχετίζεται με την αίσθηση ταύτισης και συνάφειας που ένα άτομο ή μια ομάδα αισθάνεται ότι έχει έναντι ενός συγκεκριμένου έθνους ή ομάδας. Περιλαμβάνει την αίσθηση της κοινής πολιτισμικής κληρονομιάς, της γλώσσας, της ιστορίας, της θρησκείας και της πατρίδας· κληρονομίες, ωστόσο, που δημιουργούνται, χτίζονται, πλάθονται και αναπλάθονται, συνεπώς δεν είναι δεδομένες, σταθερές ή μονοσήμαντες. Σε αρκετές περιπτώσεις αρκεί η πεποίθηση πως κάτι ενώνει κάποια άτομα, επειδή το θέλουν ή το έχουν

⁶ Μάριος Χατζόπουλος, «Έθνος και εθνικισμός. Συνοπτική επισκόπηση ενός σύγχρονου επιστημονικού διαλόγου», *Ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης* 19 (2002), σ.109-127.

⁷ Στο ίδιο, σ. 120.

⁸ Στο ίδιο, σ. 112.

ανάγκη για διάφορους λόγους και τότε βρίσκουν σε τι θα αποδώσουν αυτό που τους ενώνει. Η σχέση μεταξύ εθνικισμού και ταυτότητας είναι πολύπλοκη και πολύμορφη.

Το ζήτημα της ταυτότητας και της διαμόρφωσής της θα απασχολήσει έντονα ιδιαίτερα μετά τη Γαλλική Επανάσταση και σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, τότε που αναδύθηκαν τα έθνη-κράτη αλλάζοντας το χάρτη της Ευρώπης επαναπροσδιορίζοντας το ζήτημα της ταυτότητας σε μεγάλες και μαζικές κλίμακες. Στον 20^ο αι. το ζήτημα δεν κλείνει, αλλά συνεχίζει να μετασχηματίζεται και να ανοίγει θεωρητικές συζητήσεις.

Όπως αναφέρθηκε η διαμόρφωση της εθνοτικής ταυτότητας είναι πολυπαραγοντικό φαινόμενο. Οι μηχανισμοί που την επηρεάζουν μπορούν να είναι:

- α) ιστορικοί παράγοντες. Η ιστορική εμπειρία μιας εθνοτικής ομάδας που συμπεριλαμβάνει τις επιδράσεις των πολέμων, οι οποίοι δημιουργούν ρευστότητες και δυνατότητες ανασυγκρότησης, των μεταναστευτικών ροών και των πολιτικών γεγονότων που συνυφαίνονται με αξιώσεις στους «κάτω» και στους «έξω» από το παιχνίδι της εξουσίας να συγκροτηθούν σε συλλογικό πολιτικό σώμα, όπως για παράδειγμα το έθνος της Γαλλικής Επανάστασης ως πολιτικό σώμα ή το έθνος της αμερικανικής ανεξαρτησίας, β) κοινωνικοί παράγοντες. Η οικογένεια, η κοινωνική κοινότητα, οι σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των μελών μιας συλλογικότητας (όπως για παράδειγμα η οργάνωση της πατρίδας για την οποία θα γίνει λόγος στην αμέσως επόμενη ενότητα) και οι σχέσεις εξουσίας που μπορεί να κρύβονται μέσα στη συλλογικότητα (π.χ. πατριά, τσελικάτο), γ) πολιτισμικοί παράγοντες. Ο πολιτισμός συμπεριλαμβανομένων των παραδόσεων, των τελετουργιών, της τέχνης, της θρησκείας και της γλώσσας συνεισφέρει στη δημιουργία ενός κοινού αισθήματος ταύτισης. Ιδιαίτερα η μητρική γλώσσα παίζει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της γλωσσικής, κοινωνικής και πολιτισμικής ταυτότητας των ανθρώπων, καθώς έρχονται σε επαφή με τους πολιτισμικούς κώδικες, τις αξίες και τις παραδόσεις της κοινότητάς τους επηρεάζοντας τον τρόπο που βλέπουν τον εαυτό τους και τον κόσμο γύρω τους. Όλοι αυτοί οι μηχανισμοί που αναφέρθηκαν συνήθως λειτουργούν μαζί ή λειτουργούν κατά περίπτωση κάποιοι σε συνδυασμό που καταλήγει παραγωγικός και αλληλεπιδρούν, για να διαμορφώσουν την εθνοτική ταυτότητα ενός ατόμου ή μιας ομάδας. Πρόκειται επομένως για μια διαδικασία δυναμική, η οποία μπορεί να αλλάζει με την πάροδο του χρόνου ανταποκρινόμενη σε κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές αλλαγές.

Σύμφωνα με τον Ernest Gellner, η εθνική και η εθνοτική ταυτότητα δεν είναι φυσική, αλλά κατασκευασμένη έννοια που αναπτύσσεται για πολιτικούς και κοινωνικούς σκοπούς⁹. Ο Benedict Anderson υποστηρίζει ότι η κοινότητα ενός έθνους είναι μια φαντασιακή δημιουργία. Αυτή η «φαντασιακή κοινότητα» δε βασίζεται σε αντικειμενικά κριτήρια, όπως η καταγωγή ή η γεωγραφική τοποθεσία, αλλά σε μια αίσθηση συνοχής και συναίσθησης ταύτισης με άλλα μέλη της κοινότητας, που βασίζεται σε κοινές πεποιθήσεις, αξίες και συμβολισμούς¹⁰.

Η εθνοτική ταυτότητα των Σλαβόφωνων εντός των συνόρων του ελληνικού κράτους κατά την περίοδο του μεσοπόλεμου ήταν ένα πολύπλοκο ζήτημα που επηρεάστηκε από πολλούς παράγοντες, οι οποίοι δε σχετίζονται μόνο με τα κοινά πολιτισμικά, γλωσσικά, κοινωνικά ή οικονομικά χαρακτηριστικά που διέθεταν τα άτομα. Η επιλογή βρισκόταν σε απόλυτη συσχέτιση και διασύνδεση με τις προτεραιότητες και τα κίνητρα αυτών που έπαιρναν τις αποφάσεις, χωρίς να αποκλείονται οι εξωτερικές πιέσεις οι καταναγκασμοί και χωρίς τελικά να καθίσταται απόλυτα ελεύθερη επιλογή¹¹. Σύμφωνα με την άποψη του Πασχάλη Κιτρομηλίδη, «*το Μακεδονικό ζήτημα μπορεί εύκολα να κατανοηθεί ως μια διαδικασία επιβολής "κατά φαντασίαν κοινοτήτων" στους τοπικούς πληθυσμούς*»¹².

Στην ταραγμένη, ρευστή και δύσκολη περίοδο του μεσοπόλεμου το ελληνικό κράτος υπό το πρίσμα του εθνικισμού στην προσπάθειά του να αφομοιώσει τους πληθυσμούς αυτούς και να επιτύχει την εθνική ομοιογένεια και τη μονογλωσσία εφάρμοσε πολιτικές πρακτικές απαγόρευσης και καταστολής που επηρέασαν βαθιά τη ζωή των ανθρώπων¹³. Οι πολιτικές αυτές πρακτικές είχαν μεγάλη διάρκεια στο χρόνο και πέτυχαν σε ένα μεγάλο βαθμό την αφομοίωση των εθνοπολιτισμικών αυτών ομάδων. Όμως το τίμημα που πλήρωσαν ήταν μεγάλο, εφόσον απώλεσαν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του τοπικού τους πολιτισμού, της γλώσσας τους, άλλαξαν τον τρόπο με τον οποίο αυτοπροσδιορίζονται και ετεροπροσδιορίζονται. ακόμα και μέχρι τις πρόσφατες δεκαετίες.

⁹ Ernest Gellner, «*Εθνη και εθνικισμός*», Αθήνα 1992, σ. 239-249.

¹⁰ Benedict Anderson, «*Φαντασιακές κοινότητες*», Αθήνα 1997, σ. 11-14 & 21-28.

¹¹ Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ. 42-64.

¹² Paschalis Kitromilides, «*Imagined Communities and the Origins of the National Question in the Balkans*», Θ. Βερέμης - Μ. Blinkhom (επιμ.), *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, Αθήνα (1990), σ. 23-66, όπως αναφέρεται στο Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ. 47.

¹³ Η ομογενοποίηση ως ζήτημα εκκινεί από την ίδρυση του ελληνικού κράτους (τοπικά ιδιώματα, αρβανίτες, μετονομασίες οικισμών που είχαν τουρκικά ή αρβανίτικα ονόματα). Το ίδιο ισχύει και για τις θρησκείες που υπήρχαν (εβραίοι, καθολικοί κ.α.).

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να φωτίσει κάποιες όψεις της αφομοιωτικής αυτής διαδικασίας, αλλά και των προκλήσεων που αντιμετώπισαν οι Σλαβόφωνοι στην περίοδο του μεσοπόλεμου, περίοδο κατά την οποία στο χώρο της ελληνικής Μακεδονίας οικοδομήθηκε συντονισμένα και ταυτόχρονα το κράτος και το έθνος μετασχηματίζοντας την ετερότητα σε ομοιότητα¹⁴. Σκοπός είναι η μελέτη των πολιτικών που ασκήθηκαν από τις ελληνικές κυβερνήσεις της περιόδου του μεσοπολέμου, αλλά και των μηχανισμών που επιστρατεύτηκαν από το ελληνικό κράτος για την επίτευξη της αφομοίωσης και της ομογενοποίησης.

Η περίοδος αυτή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, διότι παρά τις δεσμεύσεις της Ελλάδας που απορρέουν από τις διεθνείς συνθήκες και τις επιταγές της Κ.τ.Ε. (Κοινωνία των Εθνών) για σεβασμό και αναγνώριση των δικαιωμάτων των μειονοτικών πληθυσμών, οι ελληνικές κυβερνήσεις υιοθετώντας αυταρχικές και κατασταλτικές πολιτικές διαρκώς σκληραίνουν τη στάση τους. Την περίοδο αυτή για πρώτη και μοναδική φορά αναγνωρίζεται από την Ελλάδα «βουλγαρική» μειονότητα και «βουλγαρική» γλώσσα και εκδίδεται από το ελληνικό κράτος το αλφαβητάριο *Abecedar* για τους σλαβόφωνους.

Παράλληλα με τη μελέτη των πολιτικών που ασκήθηκαν «από τα πάνω» στην παρούσα εργασία επιχειρείται να «ακουστεί» και ο λόγος των ανθρώπων που βίωσαν τις επιπτώσεις των ιστορικών γεγονότων, των μέτρων και των απαγορευτικών πολιτικών. Αυτό αποτελεί και την πρωτοτυπία της παρούσας εργασίας, ότι δηλαδή επιχειρεί να εξιστορήσει την καθημερινότητα των απλών ανθρώπων, να αναδείξει περιστατικά που έμειναν στο περιθώριο, που δε συμπεριλήφθηκαν στην παραδοσιακή ιστοριογραφία, τα οποία όμως επηρέασαν -και εξακολουθούν να επηρεάζουν- τη ζωή και τον τρόπο σκέψης τους.

Για τη διερεύνηση του θέματος της εργασίας αυτής χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της μικροϊστορίας και της ερμηνευτικής έρευνας συνδυαστικά με την έρευνα και μελέτη δευτερογενών πηγών. Αξιοποιήθηκαν η πλούσια ιστοριογραφική και εθνογραφική γραμματεία που υπάρχει, ιδιαίτερα οι έρευνες που πραγματοποιήθηκαν από ανθρωπολόγους στην περιοχή της Μακεδονίας από τη δεκαετία του '90 και μετά, ύστερα από την εθνικιστική έξαρση των συλλαλητηρίων του 1992-94 για τη Μακεδονία.

¹⁴ Αναστασία Καρακασίδου, *ό.π.*, σ. 326 · Μαρίκα Ρόμπου-Λεβίδη, *Επιτηρούμενες Ζωές: Μουσική, χορός και διαμόρφωση της υποκειμενικότητας στη Μακεδονία*, Αθήνα 2016, σ. 18.

Η δομή της εργασίας αρθρώνεται από τέσσερα μέρη με επιμέρους κεφάλαια. Στο πρώτο μέρος γίνεται περιγραφή της μακεδονικής κοινωνίας των αρχών του 20^{ου} αι. Παρουσιάζεται ο πληθυσμός, η γεωγραφική τους κατανομή, η μετάβασή τους από το οθωμανικό millet στο έθνος, ο τρόπος που αυτοπροσδιορίζονται και ετεροπροσδιορίζονται, καθώς και ο τρόπος που αποτυπώνεται η εθνογλωσσική σύνθεση του πληθυσμού στις στατιστικές του ελληνικού κράτους. Παρουσιάζεται επίσης η σλαβική διάλεκτος, καθώς και η πολυεστιακή οικογενειακή οργάνωση των σλαβόφωνων πληθυσμών.

Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζονται οι δεσμεύσεις που ανέλαβε η Ελλάδα για αναγνώριση των μειονοτικών δικαιωμάτων απέναντι στους Σλαβόφωνους με την υπογραφή διεθνών συμβάσεων και πρωτοκόλλων. Ως αντίστιξη προς τις παραπάνω δεσμεύσεις παρουσιάζονται οι αφομοιωτικές πολιτικές που εφάρμοσε και αφορούσαν τις μετονομασίες τοπωνυμίων, βαφτιστικών και επωνύμων των Σλαβόφωνων, τις αφαιρέσεις ιθαγένειας, καθώς και τις ρυθμίσεις της αγροτικής μεταρρύθμισης μετά την έλευση των προσφύγων. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις εκπαιδευτικές πολιτικές που ακολουθήθηκαν για την επίτευξη της γλωσσικής τους αφομοίωσης.

Η τρίτη ενότητα καταγίνεται με τη μεταξική περίοδο 1936-40. Παρουσιάζεται η γενικότερη πολιτική του καθεστώτος απέναντι στην ετερογλωσσία των Σλαβόφωνων, αλλά και σε οτιδήποτε θεωρούνταν εθνικά επιλήψιμο. Βασικό κεφάλαιο αποτελεί η εκπαιδευτική πολιτική που ακολούθησε το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου για τους αλλόγλωσσους πληθυσμούς¹⁵. Στο τέλος της ενότητας παρουσιάζεται το καθεστώς της επιτηρούμενης ζώνης, καθεστώς που αποτέλεσε «εσωτερικό σύνορο» μέσα στην ίδια την ελληνική επικράτεια, στιγμάτισε τους κατοίκους εντός της ζώνης και έμελε να διατηρηθεί για δεκαετίες επιτείνοντας τη διάκριση και το διαχωρισμό ανάμεσα στους έλληνες πολίτες.

Στο τέταρτο και τελευταίο μέρος γίνεται προσπάθεια να «ακουστεί» η φωνή των απλών ανθρώπων που βίωσαν για δεκαετίες τις πολιτικές της απαγόρευσης, της καταστολής και της επιτήρησης. Παρουσιάζονται όψεις της καθημερινότητάς τους, του δημόσιου και ιδιωτικού τους βίου που στιγματίστηκε από το βίαιο μετασχηματισμό της γλωσσικής και εθνοπολιτισμικής τους ταυτότητας. Παρακολουθούμε τις αλλαγές που συντελέστηκαν στην παραδοσιακή μουσική και τα παραδοσιακά τραγούδια των Σλαβόφωνων, καθώς και στον τρόπο επιτέλεσης των

¹⁵ Το ζήτημα ασφαλώς είχε φυσικά τη συνέχειά του μετά τον εμφύλιο, όμως αυτό θα απαιτούσε μια άλλη πραγμάτευση που υπερβαίνει το στόχο της παρούσας εργασίας.

χορευτικών τους πρακτικών. Γίνεται επίσης αναφορά στην προσπάθεια επιβολής ενός εθνικού ρεπερτορίου εναρμονισμένου με τα «εθνικά» πρότυπα.

Α΄ ΜΕΡΟΣ: Η ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ – ΟΙ ΣΛΑΒΟΦΩΝΟΙ

Ο πληθυσμός: γεωγραφική τοποθέτηση – οι στατιστικές

Αυτό που χαρακτηρίζει τη Μακεδονία του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα είναι η πληθυσμιακή ανομοιογένεια και η απουσία ξεκάθαρης πληθυσμιακής κυριαρχίας μιας συγκεκριμένης θρησκευτικής ή γλωσσικής ομάδας, άλλωστε ήταν αδύνατο να βρεθεί μέσα στα πλαίσια της οθωμανικής επικράτειας η πολυπόθητη πληθυσμιακή ομοιογένεια που αποτελεί βασική επιταγή του εθνικισμού και θα κατασκευαστεί αργότερα από τα εθνικιστικά αφηγήματα των αναδυόμενων εθνικών κρατών. Ο Wilkinson, ο οποίος ασχολήθηκε με την εθνογραφική χαρτογραφία, θα υποστηρίξει ότι «είναι αδύνατο να οριοθετηθεί η Μακεδονία»¹⁶. Όπως εύστοχα παρατήρησε ο ιταλός ιστορικός και διπλωμάτης Luigi Villari η Μακεδονία αποτελεί «ένα τέλειο εθνογραφικό μουσείο» με έντονη πληθυσμιακή ποικιλομορφία (βλ. παράρτημα εικόνα 1^η)¹⁷. Ίσως τελικά να μην είναι τυχαίος και ο γαστρονομικός όρος «μακεδονική σαλάτα» που ως λήμμα στα ευρωπαϊκά λεξικά σημαίνει το έδεσμα που αποτελείται από πολλά και διαφορετικά ανάμεικτα λαχανικά ή φρούτα. Μέσα στα πλαίσια αυτού του «εθνολογικού μωσαϊκού» μπορούσε να ξεχωρίσει η γλωσσοπολιτισμική υπεροχή κάποιας ομάδας απέναντι στις υπόλοιπες¹⁸.

Κάτω από αυτά τα δεδομένα είναι πολύ δύσκολο να αποτιμηθούν και να υπολογιστούν αριθμητικά οι γλωσσικές και θρησκευτικές ομάδες την εποχή της ενσωμάτωσης της Μακεδονίας στο ελληνικό βασίλειο, καθώς οι καταμετρήσεις του μακεδονικού πληθυσμού και οι στατιστικές που είχαν διενεργηθεί κατά το προηγούμενο διάστημα (πριν την ενσωμάτωση) από τις οθωμανικές αρχές, αλλά και από τα ενδιαφερόμενα για τα εδάφη της Μακεδονίας βαλκανικά κράτη, την Ελλάδα, τη Βουλγαρία και τη Σερβία, είναι μεταξύ τους αποκλίνουσες, επειδή θέτουν διαφορετικά κριτήρια κατάταξης και συνεπώς είναι αφερέγγυες¹⁹. Το βασικό στοιχείο

¹⁶ Henry Wilkinson, *Maps and Politics. A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*, Liverpool 1951, όπως υπάρχει στο Danforth, *ό.π.*, σ. 8.

¹⁷ Villari Luigi, *The Balkan Question*, John Murray, Λονδίνο 1905, σ.120-66, όπως αναφέρεται στο Κωστόπουλος Τάσος, «Εθνικά κόμματα και πρώιμος μακεδονισμός: η πολιτική και κοινωνική διάσταση της εθνικής διαπάλης στην ύστερη οθωμανική Μακεδονία», Μυτιλήνη 2018, σ. 50.

¹⁸ Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 50.

¹⁹ Ελισάβετ Κοντογιώργη, «Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες: κοινωνικές, δημογραφικές και εθνολογικές πλευρές του μακεδονικού ζητήματος κατά τη μεσοπολεμική περίοδο», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 10 (1998), σ. 197-224 · Κωστόπουλος 2018, σελ.50. · Ιάκωβος Μιχαηλίδης, *Σλαβόφωνοι μετανάστες και πρόσφυγες από την Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη (1912 – 1930)*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 13.

που καθιστά αποκλίνουσες τις καταμετρήσεις και διαφοροποιεί την ερμηνευτική προσέγγιση των στοιχείων είναι ότι οι οθωμανικές και οι ελληνικές στατιστικές βασίζονται στη θρησκεία προκειμένου να στοιχειοθετήσουν τον «εθνικό» προσδιορισμό των κατοίκων και να τους εντάξουν επίσημα σε κάποια εθνοθρησκευτική κοινότητα (millet), ενώ οι στατιστικές που προέρχονται από τη Σερβία ή τη Βουλγαρία θέτουν ως βασικό κριτήριο τη μητρική γλώσσα του πληθυσμού²⁰.

Όπως είναι φυσικό, πριν την ενσωμάτωση της Μακεδονίας στα τρία βαλκανικά κράτη (βλ. παράρτημα εικόνα 2^η), οι στατιστικές απογραφές καταμετρούν τους πληθυσμούς στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο που ονομάζεται Μακεδονία και αυτός εκτείνεται στα βόρεια όρια από τα όρη Σαρ (βορειότερα της πόλης των Σκοπίων) ως τον Όλυμπο στα νότια και στα ανατολικά από την οροσειρά της Ροδόπης και το σημερινό Μπλαγκόεβγκραντ (Άνω Τζουμαγιά) της Βουλγαρίας και στα δυτικά από τις λίμνες Πρέσπες και Οχρίδα, περιοχή που αποτελούσε κοινωνική και οικονομική κοινότητα²¹ (βλ. παράρτημα εικόνα 3^η). Μετά τον καθορισμό των συνόρων οι σλαβόφωνοι, ομάδα στην οποία εστιάζει το ενδιαφέρον της η παρούσα εργασία, θα εντοπίζονται σε συμπαγείς πληθυσμούς στη Βορειοδυτική Μακεδονία (στους νομούς Φλώρινας, Καστοριάς, στην επαρχία Εορδαίας του νομού Κοζάνης και στο νομό Πέλλας). Σημαντικές συγκεντρώσεις σλαβόφωνων πληθυσμών, παρά τις ραγδαίες αλλαγές που επέφεραν οι εθνοκαθάρσεις, οι μετατοπίσεις και οι ανταλλαγές πληθυσμών, θα εντοπίζονται στην επαρχία Παιονίας του νομού Κιλκίς, στην επαρχία του Λαγκαδά του νομού Θεσσαλονίκης και στην επαρχία Σιντικής του νομού Σερρών²².

²⁰ Τάσος Κωστόπουλος, «Η απαγορευμένη γλώσσα»: κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία, Αθήνα 2008, σ. 23.

²¹ Barbara Jelavich *Hhistory of the Balkans*, volume 2, Cambrige University Press 1983 · Kofos Evangelos, *Nationalism and Communism in Macedonia*, Θεσσαλονίκη 1964 · Wilkinson Henry, *Maps and Politics. A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*, Liverpool 1951 · Τάσος Κωστόπουλος, «Τα βαφτίσια της “μη Μακεδονίας”», *Εφημερίδα των συντακτών*, 24.6.2018 (ηλεκτρονική έκδοση).

²² Κωστόπουλος, ό.π., σ. 31.

Σλαβόφωνοι κάτοικοι της ελληνικής Μακεδονίας ανά επαρχία

(δεκαετία 1920)

NOMOS	ΕΠΑΡΧΙΑ	Επίσημη Απογραφή 1928	Υπηρεσιακή Καταμέτρηση ΓΔΜ 1925
Φλωρίνης	Καστορίας	9.678	21.936
	Φλωρίνης	28.884	45.517
	Ανασελίτσης	257	0
	Γρεβενών	3	0
Κοζάνης	Εορδαίας	3.035	7.931
	Κοζάνης	15	0
	Αλμωπίας	5.840	9.230
Πέλλης	Γιαννιτσών	4.847	9.591
	Εδέσσης	8.850	14.827
	Βερροίας	1.374	1.828
	Θεσσαλονίκης	1.401	8.574
Θεσσαλονίκης	Κιλκίς	262	579
	Λαγκαδά	308	11.465
	Παιονίας	3.974	6.746
	Πιερίας	20	30
Χαλκιδικής	Αρναίας	1	0
	Χαλκιδικής	4	0
Άγ. Όρος	Άγ. Όρος	118	-
	Ζίχνης	512	2.471
Σερρών	Νιγρίτας	558	617
	Σερρών	3.747	6.500
	Σιντικής	3.843	8.270
Δράμας	Δράμας	3.148	5.943
	Ζιρνόβου	966	451
	Θάσου	1	0
Καβάλας	Καβάλας	20	0
	Νέστου	1	0
	Παγγαίου	1	0
ΣΥΝΟΛΟ		80.668	162.506

πηγή: Κωστόπουλος, «Η απαγορευμένη γλώσσα...», ό.π., σ. 32.

Μέσα σε αυτή τη «Βαβέλ» οι σλαβόφωνοι που είχαν παραμείνει πιστοί στο Πατριαρχείο και δεν είχαν προσχωρήσει στη βουλγαρική Εξαρχία διεκδικούνταν από όλους και αποτέλεσαν το «κλειδί» που θα έδινε την πολυπόθητη αριθμητική ηγεμονία στη μια ή την άλλη πλευρά²³.

²³ Στο ίδιο, σ. 23· Μιχαηλίδης, ό.π., σ. 13-28.

Για να γίνει καλύτερα κατανοητή η σύγχυση, αλλά και η δυσκολία που προκύπτει από τις στατιστικές αξίζει να γίνει μια σύντομη αναφορά στο σύστημα των *millet*. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία για να πετύχει αποτελεσματικότερη διοίκηση είχε διαιρέσει τα εδάφη της σε *βιλαέτια* (βλ. παράρτημα εικόνα 4^η), δηλαδή περιφέρειες, σε *σαντζάκια* (νομούς), σε *καζάδες* (επαρχίες /περιοχές) και σε *ναχιές* (μικρότερους δήμους). Τους δε πληθυσμούς που διαβιούσαν στην επικράτειά της τους είχε διαιρέσει με βάση τη θρησκεία σε δομημένες θρησκευτικές κοινότητες, τα *μιλέτια* (*millet*), τα οποία διοικούνταν από τους αντίστοιχους θρησκευτικούς ηγέτες («εθνάρχες» - *milletbaşı*), η εξουσία των οποίων ήταν θεσμικά κατοχυρωμένη και αυτόνομη ως προς τη διαχείριση των εσωτερικών τους υποθέσεων²⁴. Αρχικά οι μη μουσουλμάνοι υπήκοοι υπάγονταν σε τρία *μιλέτ*, οι Εβραίοι στο *millet-i Yahudi*, οι Αρμένιοι στο *millet-i Ermeni* και οι Ορθόδοξοι ή Ρωμιοί στο *millet-i Rum*, στο οποίο εντάχθηκαν όλοι οι ορθόδοξοι χριστιανοί (σλαβόφωνοι, ελληνόφωνοι, βλαχόφωνοι, αλβανόφωνοι, τουρκόφωνοι) ανεξάρτητα από τη μητρική γλώσσα την οποία μιλούσαν. Οι οθωμανικές αρχές εφοδίαζαν τους υπηκόους της αυτοκρατορίας με τα απαραίτητα «πιστοποιητικά απογραφής» (*nufus tezkeresi*), τα οποία έμειναν γνωστά ως *νουφούζια* και στην πράξη ισοδυναμούσαν με τις σημερινές ταυτότητες²⁵. Στη διάρκεια του 19^{ου} αι. και καθώς αναπτύσσονταν τα εθνικιστικά κινήματα στα Βαλκάνια οι κοινότητες θα κατακερματιστούν σε περισσότερες εθνοθρησκευτικές ομάδες²⁶.

Η ένταξη όλων των ορθόδοξων χριστιανών στο ίδιο *μιλέτ* μπορεί ως στατιστικό δεδομένο να ομογενοποιεί τις διαφορετικές εθνοπολιτισμικές ομάδες, όμως σε επίπεδο τοπικής κοινωνίας και γεωγραφικής διασποράς η κάθε γλωσσοπολιτισμική ομάδα παραμένει διακριτά διαφορετική²⁷. Ένα επιπλέον στοιχείο που περιπλέκει τα πράγματα είναι το πολύ συνηθισμένο φαινόμενο στην ίδια οικογένεια να υπάρχουν δύο ή και περισσότερα *μιλέτ*²⁸. Το 1905 ο Πάτροκλος Κοντογιάννης που διετέλεσε στρατιωτικός ακόλουθος της ελληνικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη και ανέλαβε να καταρτίσει τον εθνογραφικό χάρτη της Μακεδονίας θα επισημάνει ότι «*Εν τοις χωρίοις της μέσης Μακεδονίας δεν είναι δυνατόν να γίνη εθνογραφική*

²⁴ Καρακασίδου, ό.π., σ. 97.

²⁵ Ο Ιός, «Οι οθωμανικές εμπνεύσεις του κ. Χριστόδουλου», *Ελευθεροτυπία* 13/1/2001, (ηλεκτρονική έκδοση).

²⁶ Κωστόπουλος, «Εθνικά κόμματα...», ό.π., σ.116 – 117.

²⁷ Στο ίδιο, σ. 52.

²⁸ Καράβας, ό.π., σ. 205 – 206.

διαφορά, αφού εθνογραφικώς δεν είναι δυνατόν εκ δύο αδερφών να είναι ο μεν Έλληνας ο δε Βούλγαρος, δεν είναι δυνατόν δύο αδερφοί να ανήκωσι εις φυλάς διαφόρους. Ούτω η διάκρισις εν τοις χωρίοις, περί ων πρόκειται, εις σχισματικούς και ορθοδόξους δεν δύναται να δικαιολογή πράγματι διάκρισιν εθνοτήτων, Βουλγαρικής και Ελληνικής»²⁹.

Ένα ακόμη στοιχείο που επικρατούσε ως διαδεδομένη πρακτική και σχετικοποιεί επίσης την καταγραφή της εθνολογικής σύστασης του μακεδονικού χώρου είναι εκείνο της πολυγλωσσίας, η οποία αποτελούσε τον κανόνα για τα αστικά κέντρα, ενώ απαντάται σε μικρότερη έκταση στην ύπαιθρο, όπου όμως αρκετές από τις κοινότητες ήταν δίγλωσσες. Σημαντική διαφοροποίηση υπάρχει ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες της υπαίθρου. Οι σλαβόφωνες γυναίκες κατά βάση δε γνωρίζουν ελληνικά, ενώ οι σλαβόφωνοι άνδρες που αναγκάζονται να μεταναστεύσουν ή να μετακινηθούν σε άλλες περιοχές λόγω εργασίας είναι δίγλωσσοι ή πολύγλωσσοι³⁰.

Χαρακτηριστικό είναι και το φαινόμενο της «μετακίνησης» ατόμων, οικογενειών ή και ολόκληρων ομάδων από τη μία εκκλησία στην άλλη. Οι μετακινήσεις αυτές άλλοτε γίνονται από ελεύθερη βούληση, άλλοτε με την πειθώ πολύ συχνά όμως με τη βία και κάποτε και με χρηματισμό³¹. Ο Σπύρος Καράβας παραθέτει τη μαρτυρία του ανώτερου προξενικού υπαλλήλου στην πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης, Γεωργίου Τσορμπατζόγλου, ο οποίος κατά τη διάρκεια της περιοδείας του στη Μακεδονία διαπίστωσε ότι «...πολλαχού ουχί μόνον οι σχισματικοί εκκλησιάζονται εν ορθοδόξοις ή μη εκκλησίαις μετά ίσης ευσεβείας, αλλά και αυτοί οι ημέτεροι, παρά πάντα τον αόριστον χριστιανικόν φανατισμόν των, δεν αποτροπιάζονται προσερχόμενοι ενίοτε εν σχισματικῷ ναῶ»³².

Σύμφωνα με όσα προηγήθηκαν γίνεται καλύτερα κατανοητό ότι οι εθνικές προπαγάνδες και οι μηχανισμοί του κάθε εμπλεκόμενου με το μακεδονικό χώρο κράτους χρησιμοποίησαν τα κριτήρια ταξινόμησης που βόλευαν την δική τους πλευρά προκειμένου να στοιχειοθετήσουν και να ισχυροποιήσουν τη δική τους

²⁹ ΑΥΕ, 1905/68.1 (β'), χειρόγραφη «Εκθεσις περί Μακεδονίας. Β' Θεσσαλονίκη – Σκόπια (σιδηροδρ. Γραμμή)» του Π. Κοντογιάννη, Κωνσταντινούπολη, 26 Αυγούστου 1905 (το παράθεμα από τη σ. 8), όπως παρατίθεται στο Καράβας, *ό.π.*, σ. 206.

³⁰ Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ.56 – 57.

³¹ Καράβας, *ό.π.*, σ. 215 · Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ.42-61 · Anastasia Karakasidou, "Politicizing Culture: Negating Ethnic Identity in Greek Macedonia." *Journal of Modern Greek Studies* 11 (1993), σ. 1-28.

³² ΑΥΕ, 1904/73 (: «Εκθεσις Τσορμπατζόγλου»), χειρόγραφη έκθεση του Γ. Τσορμπατζόγλου (αρ. 4) προς Υπ. Εξωτ., Θεσσαλονίκη, 27 Μαρτίου 1904, σ. 10-11, όπως παρατίθεται στο Καράβας *ό.π.*, σ. 213-214.

επιχειρηματολογία έναντι των άλλων³³. Μέχρι και τις αρχές του 20^{ου} αι. για τις ελληνικές και τις οθωμανικές στατιστικές ως «Τούρκοι» καταγράφονται όλοι οι μουσουλμάνοι στο θρήσκευμα, ως «Έλληνες» όλοι οι ορθόδοξοι χριστιανοί και ως «Βούλγαροι» όσοι χριστιανοί είχαν προσχωρήσει στη βουλγαρική Εξαρχική εκκλησία.

Οι Σέρβοι και οι Βούλγαροι στις στατιστικές τους έθεταν ως ταξινομικό κριτήριο τη μητρική γλώσσα. Όλοι οι ελληνόφωνοι είτε ήταν χριστιανοί είτε μουσουλμάνοι καταγράφονταν ως «Έλληνες» με κάποια επισήμανση που αφορούσε στη θρησκευτική τους διαφοροποίηση, ενώ οι σλαβόφωνοι ανεξάρτητα από την εκκλησιαστική τους ένταξη διεκδικούνται από τη Σερβία και τη Βουλγαρία αντίστοιχα (βλ. παράρτημα εικόνες 5^η και 6^η)³⁴.

³³ Κοντογιώργη, *ό.π.*, σ. 201.

³⁴ Κωστόπουλος, «Η απαγορευμένη γλώσσα...», *ό.π.*, σ. 23.

Χριστιανικός πληθυσμός των βιλαετίων Θεσσαλονίκης & Μοναστηρίου (1903)
 Πατριαρχικοί

ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ	Ελληνόφωνοι	Βλαχόφωνοι & Αλβανόφωνοι	Σλαβόφωνοι	Εξαρχικοί	Άλλοι Χριστιανοί	ΣΥΝΟΛΟ
Αρδαμώνος	12.120					12.120
Βερροίας & Νιαούστης	17.150	1.900	1.510	-	1.000	21.560
Βοδενών	-	-	27.216	9.465	-	36.681
Γρεβενών	25.680	-	-	-	-	25.680
Δίβρης & Βελησού	-	1.595	9.520	21.765	-	32.880
Δράμας	19.275	-	7.245	3.575	-	30.095
Ελασσώνος	17.540	6.885	-	-	-	24.425
Ελευθερουπόλεως	8.680	75	-	-	-	8.755
Θεσσαλονίκης	26.615	-	10.850	4.085	865	42.415
Ιερισσού	8.885	-	-	-	-	8.885
Κασσανδρείας	26.263	-	-	-	-	26.263
Καστοριάς	12.940	21.450	27.600	15.450	525	77.965
Καμπανείας	7.740	-	2.214	-	-	9.954
Κίτρους	18.311	-	-	-	-	18.311
Μελενίκου	12.105	-	13.550	69.610	-	95.265
Μογλενών	150	7.500	19.800	9.410	375	37.235
Νευροκοπίου	350	325	1.760	4.620	-	7.055
Πελαγονίας	2.500	12.000	25.445	32.555	-	72.500
Πολυανής	-	-	5.431	22.650	2.200	30.281
Πρεσπών & Αχριδών	-	8.875	11.380	10.345	4.365	34.965
Σερβίων & Κοζάνης	28.645	-	-	-	-	28.645
Σερρών	33.165	160	13.595	-	-	46.920
Σισανίου	28.505	-	1.000	-	-	29.505
Στρωμνίτης	-	-	8.565	31.587	-	40.152
ΣΥΝΟΛΟ	306.619	60.765	186.681	235.117	9.330	798.512

πηγή: «Στατιστική του Χριστιανικού & ιδίως του ορθόδοξου πληθυσμού της Μακεδονίας», συνημμένη σε Πάτροκλος Κοντογιάννης προς Υπ. Εξ., Εν Κων/λει 2/9/1903, σφ. 191 εμπ. (ΙΑΥΕ 1903, φ. 17) όπως υπάρχει στο Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 25.

Οι ενδεικτικοί στατιστικοί πίνακες που παρατίθενται είναι δηλωτικοί της δυσκολίας της εθνολογικής καταγραφής και της αφερεγγυότητας των στατιστικών.

Το 1914 η διεθνής Επιτροπή Carnegie για να μπορέσει να μελετήσει τις επιπτώσεις των βαλκανικών πολέμων στον άμαχο πληθυσμό υιοθέτησε τα στοιχεία

του βούλγαρου καθηγητή του πανεπιστημίου της Σόφιας, Γιορντάν Ιβάνοφ, ο οποίος υπολόγισε τον πληθυσμό με κριτήριο τη μητρική γλώσσα. Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά οι σλαβόφωνοι (καταγεγραμμένοι ως «Βούλγαροι») ανέρχονται σε 329.391 σε σύνολο 1.042.029 ατόμων. Το 1920 το βρετανικό Foreign Office θα εκτιμήσει τον αριθμό των σλαβόφωνων («Βούλγαροι») σε 380.000 άτομα³⁵.

Πληθυσμός της ελληνικής Μακεδονίας το 1913

(στατιστική του Γιορντάν Ιβάνοφ)

Εθνική Ομάδα	Άτομα	%
Βούλγαροι	329.391	31,61
Τούρκοι	314.854	30,21
Έλληνες	236.755	22,72
Βλάχοι	44.414	4,26
Αλβανοί	15.108	1,45
Τσιγγάνοι	25.302	2,43
Εβραίοι	68.206	6,55
Διάφοροι	8.019	0,77
ΣΥΝΟΛΟ	1.042.029	100,00

πηγή: Κωστόπουλος, ό.π., σ. 26.

	1912		1926	
Έλληνες	513.000	42,6%	1.341.000	88,8%
Μουσουλμάνοι	475.000	39,4%	2.000	0,1%
Βούλγαροι	119.000	9,9%	77.000	5,1%
Διάφοροι	98.000	8,1%	91.000	6%
ΣΥΝΟΛΟ	1.205.000	100%	1.511.000	100%

πηγή: Κωστόπουλος, ό.π., σ. 27.

³⁵ Στο ίδιο, σ. 26.

Την ίδια δεκαετία ο Αλέξανδρος Πάλλης, αξιωματούχος των επικοινωνιών, θα δημοσιεύσει τα επίσημα ελληνικά στοιχεία καταμέτρησης του πληθυσμού της ελληνικής Μακεδονίας με βάση την εκκλησιαστική ένταξη και το «εθνικό φρόνημα» εμφανίζοντας σαφώς μειωμένο τον αριθμό των σλαβόφωνων («Βούλγαροι») και αυξημένο κατά πολύ τον αριθμό των «Ελλήνων». Τα παραπάνω στοιχεία επικυρώθηκαν το 1926 από την Κοινωνία των Εθνών (ΚτΕ) που ανέλαβε την εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα³⁶.

Είναι ολοφάνερο ότι η ανταλλαγή των πληθυσμών ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία με τη συνθήκη του Νεϊγύ, καθώς και οι αφομοιωτικές πολιτικές, που ασκήθηκαν από το ελληνικό κράτος πάνω στους αλλόγλωσσους μετά την ένταξη των «Νέων Χωρών» στον ελληνικό κορμό, μετασχημάτισαν την εθνολογική σύσταση της περιοχής (βλ. παράρτημα εικόνα 7^η). Η σλαβοφωνία συμπαγών πληθυσμών που διαβιούσαν στην περιοχή θεωρήθηκε εθνικά επικίνδυνη και επιλήψιμη που έπρεπε να εξαλειφθεί³⁷. Για την επίτευξη αυτού του σκοπού το ελληνικό κράτος οργάνωσε και εφάρμοσε πολιτικές εξελληνισμού με απώτερο στόχο την ενσωμάτωση και την πλήρη αφομοίωση των αλλόγλωσσων³⁸. Οι στατιστικές καταμετρήσεις του πληθυσμού, που θα συνεχίζουν να γίνονται από το ελληνικό κράτος σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου, θα εξακολουθούν να θεωρούνται αφερέγγυες, καθώς μεροληπτούν υπέρ της κυρίαρχης εθνότητας και θα υπηρετούν έναν κεντρικό σχεδιασμό³⁹. Ο Παύλος Κούφης που υπηρέτησε ως δάσκαλος στο χωριό Άρμενσκο (Άλωνα) της Φλώρινας αναφέρει στο βιβλίο του ότι *«Τα Άλωνα το 1940 είχαν 1.000 κατοίκους. Μαζί με τον αξέχαστο συνάδελφό μου Μιχάλη Τσουκαλά κάναμε την απογραφή. Κι ενώ όλοι στο χωριό μιλούσαν τη γνωστή σλαβική γλώσσα, δε θυμάμαι να καταχωρίσαμε τέτοιο στοιχείο σε κανένα από τα δελτία της απογραφής»*⁴⁰.

Ο πληθυσμός: αυτοπροσδιορισμός και ετεροπροσδιορισμός

Από όσα προηγήθηκαν με σχετική ευκολία συνάγεται το συμπέρασμα ότι ο όρος που κυριαρχεί για να προσδιορίσει τους σλαβόφωνους χριστιανικούς πληθυσμούς

³⁶ Στο ίδιο, σ. 27.

³⁷ Στο ίδιο, σ. 19.

³⁸ Danford, *ό.π.*, σ. 77.

³⁹ Κοντογιώργη, *ό.π.*, σ. 221 · Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 28-30 · Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 45-52.

⁴⁰ Παύλος Κουφης, *Άλωνα Φλώρινας. Αγώνες και θυσίες*, Αθήνα 1990, σ. 148.

είναι ο όρος «Βούλγαροι»⁴¹. Υιοθετήθηκε απ' έξω και χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα το μεγαλύτερο μέρος του 19^{ου} αι. και τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αι. χωρίς να επηρεάζεται από τις πολιτικές εξελίξεις που συντελέστηκαν. Κυρίως αποδόθηκε από εξωτερικούς παρατηρητές, οι οποίοι εκτός των άλλων έκαναν λόγο και για «βουλγαρικά» ή «βουλγαρίζοντα» χωριά και για «βουλγαρική» γλώσσα⁴². Ο πρόξενος της Ελλάδας στις Σέρρες, Αντώνιος Σακτούρης, για την περιοχή ανάμεσα από τη λίμνη Μπουτκόβου (Κερκίνη) και της πόλης των Σερρών γράφει σε έκθεσή του το 1905 ότι *«Ενώ το διαμέρισμα εκείνο κατά τόπους φαίνεται πατριαρχικόν, κατ' ουσίαν είναι βουλγαρικόν. Διότι δέον λεχθή και αύθις ότι οι Βουλγαρόφωνοι τόσον της πεδιάδος όσον και των ανωτέρω μνημονευθέντων χωρίων, δεν έχουσι έτι αποκρυσταλλωμένον το αίσθημα. Ου μόνον δε αυτών, αλλά και πολλών έτι βουλγαροφώνων της Μακεδονίας το αίσθημα εύρηται έτι εν ζημώσει, ο δε τελικός επικρατήσων θέλει δώσει τον οριστικόν τύπον της εθνικότητος»*⁴³. Με τον όρο αυτό ετεροκαθορίζονταν, αλλά και ως ένα βαθμό αυτοπροσδιορίζονταν οι σλαβόφωνοι χριστιανικοί πληθυσμοί.

Σε ένα μεγάλο ποσοστό στο μακεδονικό χώρο, αλλά και σε ολόκληρη την περιοχή των Βαλκανίων, οι «εθνικές» ονομασίες συνδέθηκαν με επαγγελματικές κατηγορίες. Έτσι για παράδειγμα η λέξη «Έλληνας» παρέπεμπε σε κάποιον, ανεξάρτητα από τη μητρική του γλώσσα, που ήταν έμπορος ή αστός, η λέξη «Βλάχος» παρέπεμπε στο βοσκό που ζει στα βουνά και η λέξη «Βούλγαρος» ή «Μπουλγκάρ» υποδήλωνε το φτωχό σλαβόφωνο αγρότη⁴⁴.

Στις αρχές του 20^{ου} αι. εμφανίζεται ο όρος «σλαβόφωνοι», ο οποίος είναι εξωγενής και χρησιμοποιήθηκε για να προσδιορίσει τους γηγενείς πληθυσμούς της ελληνικής Μακεδονίας που μιλούσαν σλάβικα ιδιώματα⁴⁵. Μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών θα εμφανιστεί και ο όρος «ντόπιοι» ή «εντόπιοι» για να διαχωρίσει τους γηγενείς από τους επήλυδες πρόσφυγες. Ο όρος αυτός θα αποκτήσει διπλή σημασία, ιδιαίτερα στη Δυτική Μακεδονία υποδηλώνει τους σλαβόφωνους (τους ντόπιους Μακεδόνες όπως αυτοαποκαλούνται), από την άλλη ο όρος αυτός σε ένα γενικότερο επίπεδο

⁴¹ Στις πηγές της περιόδου του μεσοπόλεμου αναφέρονται και οι όροι Βουλγαρίζοντες ή Βουλγαρόφωνοι, αλλά και οι όροι Σλάβοι, Σλαβίζοντες, Εξαρχικοί, Βουλγαρο-Μακεδόνες ή Μακεδόνες που αφορούν τον γλωσσικό τους προσδιορισμό, βλ. Κοντογιώργη, *ό.π.*, σ. 199 – 200.

⁴² Κωστόπουλος, «Εθνικά κόμματα...», *ό.π.*, σ. 60-63.

⁴³ ΑΥΕ, 1907/53.Γ', δακτυλογράφηση «Ετήσια γενική έκθεσις του σαντζακίου Σερρών διά το έτος 1907» του Α. Σακτούρη, σ. 5-9, όπως παρατίθεται στο Καραβάς, *ό.π.*, σ. 207.

⁴⁴ Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ. 49 · Cvijić Jovan, *Questions balkaniques*, Attinger Frères, Παρίσι-Νεσατέλ 1917, σελ. 20-22 & 63-65 όπως παρατίθεται στο Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 66.

⁴⁵ Ρόμπου-Λεβίδη, *ό.π.*, σ. 16.

αναφέρεται και προσδιορίζει όλους εκείνους τους πληθυσμούς που ζούσαν στην περιοχή πριν από την έλευση των προσφύγων. Ο όρος αυτός θα αποκτήσει πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές προεκτάσεις (θα γίνει εκτενής αναφορά σε ξεχωριστό κεφάλαιο), καθώς θα εγερθούν αξιώσεις και ανταγωνισμοί αναφορικά με τη γη μεταξύ των «ντόπιων» γηγενών και των νεοφερμένων προσφύγων⁴⁶.

Οι ίδιοι οι γηγενείς, όταν θέλουν να προσδιορίσουν τη γλώσσα τους καταφεύγουν σε ποικίλους όρους που σχετίζονται με τη στάση του καθενός απέναντι στο φαινόμενο. Άλλοι θα πουν ότι μιλούν «μακεδονικά», άλλοι «μακεδονίτικα», άλλοι «βουλγάρικα», τις περισσότερες φορές όμως θα πουν «ντόπια», «ντόπικα» ή «τα δικά μας»⁴⁷.

Η γλώσσα - τα σλαβομακεδονικά

Το βασικό πολιτισμικό στοιχείο που διακρίνει τους σλαβόφωνους από τους υπόλοιπους χριστιανικούς πληθυσμούς της Μακεδονίας είναι η γλώσσα, η οποία αποτέλεσε και εξακολουθεί –ακόμα και στις μέρες μας- να αποτελεί αντικείμενο αντιπαράθεσων.

Στις αρχές του 20^{ου} αι. εκδόθηκαν διάφορες πραγματείες και συγγράμματα οι συγγραφείς των οποίων με αυθαίρετα κριτήρια προσπαθούσαν να περιγράψουν τη μητρική γλώσσα των σλαβόφωνων. Ο Γ. Μπουκουβάλας στο σύγγραμμά του «*Η γλώσσα των εν Μακεδονία Βουλγαροφώνων*», που εκδόθηκε το 1905, θα κάνει λόγο για ελληνικά, αλβανικά και βλάχικα δάνεια που καθιστούν την εν λόγω διάλεκτο «μιζόγλωσσο» ιδίωμα. Ο δάσκαλος Κωνσταντίνος Τσιούλκας το 1907 θα υποστηρίξει ότι «*η γλώσσα της Μακεδονίας νοσεί από φρικτή αρρώστια, τη σλαβοφάνεια*». Το 1923 ο Κλεάνθης Νικολαΐδης, στην προσπάθειά του να συνδέσει τα σλαβικά ιδιώματα με την ελληνική, θα υποστηρίξει και αυτός ότι υπάρχουν πολλά ελληνικά δάνεια στη γλώσσα των σλαβόφωνων. Με ανάλογο τρόπο θα προσπαθήσουν να αντιμετωπίσουν τη μητρική γλώσσα των σλαβόφωνων οι μελέτες που θα ακολουθήσουν. Το κοινό χαρακτηριστικό τους είναι ότι κανείς από τους συγγραφείς δε θα αναγνωρίζει ότι η γλώσσα που μιλούν οι ντόπιοι πληθυσμοί είναι αμιγώς σλαβική διάλεκτος. Επιπλέον όλοι θα συγκλίνουν στην άποψη ότι η χρήση μιας γλώσσας δε συνεπάγεται και εθνικό

⁴⁶ Καρακασίδου, ό.π., σ. 264-265.

⁴⁷ Κωστόπουλος, «Η απαγορευμένη γλώσσα...», ό.π., σ. 43 · Ρόμπου – Λεβίδη, ό.π., σ. 16.

προσδιορισμό. Η άποψη που τελικά θα επικρατήσει θα θεωρήσει ότι τα «ντόπικα» της Μακεδονίας αποτελούνται από πολλά δάνεια διαφορετικών γλωσσών με πολλά ελληνικά στοιχεία και αυτό καθιστά δύσκολη την κατάταξή τους σε κάποια γλωσσική ομάδα⁴⁸.

Αξίζει να σημειωθεί ότι την περίοδο των έντονων εθνοτικών ανταγωνισμών και για αρκετές δεκαετίες μετά υπήρξε έντονη αντιδικία ανάμεσα στη φιλολογική σχολή των Σκοπίων και εκείνης της Σόφιας που σχετιζόταν με την ίδια την ύπαρξη της σλαβομακεδονικής ως ξεχωριστής γλώσσας και με τη σχέση της με τη βουλγαρική γλώσσα. Παρά τις μεταξύ τους αντιδικίες, οι σλαβολόγοι συγκλίνουν στην άποψη ότι οι σλαβικές διάλεκτοι που μιλιούνται στη νότια Βαλκανική παρουσιάζουν πολλά και σημαντικά κοινά μεταξύ τους στοιχεία: α) τα ονόματα δεν κλίνονται, επομένως δεν υπάρχουν πτώσεις, β) στο τέλος των ονομάτων επιτάσσεται οριστικό άρθρο, γ) δεν υπάρχει απαρέμφατο, δ) οι χρόνοι διαιρούνται σε συντελικούς και μη συντελικούς, ε) η αναλυτική σύγκριση γίνεται στο συγκριτικό βαθμό με το μόριο πο (“po”) και στον υπερθετικό βαθμό με το μόριο нај/нај (“naj”), στ) υπάρχει διηγηματική έγκλιση για τα ρήματα (“narratives”), ζ) παλαιοσλαβικοί φθόγγοι που εξελίχθηκαν και στ) περιφραστική εκφορά του μέλλοντα με το μόριο ќе (“šte”) και το ρήμα στο αντίστοιχο πρόσωπο του ενεστώτα⁴⁹.

Ανεξάρτητα από τις διεκδικήσεις και τις πολιτικές σκοπιμότητες οι σλαβολόγοι συμφωνούν ότι τα σλαβικά ιδιώματα που μιλιούνται στην ελληνική Μακεδονία εντάσσονται στην ομάδα των σλαβικών γλωσσών που προέκυψαν από την παλαιοσλαβική. Αποτελούνται από διαλέκτους με πολλές παραλλαγές, διαθέτουν όμως και δικά τους ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Τα κυριότερα χαρακτηριστικά που ομαδοποιούν τις σλαβικές διαλέκτους της ελληνικής Μακεδονίας είναι: α) η ιδιαιτερότητα του τονισμού των λέξεων (ο τονισμός δεν είναι πάντα σταθερός), β) το τριπλό οριστικό άρθρο για να υποδηλώσει το συγκεκριμένο (π.χ. чоекот о άνθρωπος για τον οποίο γίνεται λόγος), το κοντινό (чоекот о άνθρωπος αυτός εδώ) και το μακρινό (чоекот о άνθρωπος αυτός εκεί), γ) η εκφορά του παρακειμένου με το ρήμα

⁴⁸ Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, «Τα σλαβικά ιδιώματα στην Ελλάδα», *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, Αθήνα 1997, σ.89-91.

⁴⁹ Ιωαννίδου, *ό.π.*, σ. 93 · Κωστόπουλος, «Εθνικά κόμματα...», *ό.π.*, σ. 73-74, Κωστόπουλος, «Η απαγορευμένη γλώσσα», *ό.π.*, σ. 33-34 · Αλεξάνδρας Ιωαννίδου, «Όχι “σλαβική διάλεκτος”, γλώσσα είναι», *Η Αυγή*, 12-08-2018, (ηλεκτρονική έκδοση).

είμαι και παθητική μετοχή παρακειμένου (има́м ви́дено = έχω ιδωμένο), δ) ο διπλασιασμός του αντικειμένου (мы реко́в на Стоја́н = του είπα του Στόγιαν)⁵⁰.

Η ονομασία της γλώσσας ακολούθησε και αυτή σε παράλληλη πορεία τις «περιπέτειες» που πέρασε όλη η περιοχή. Στις αρχές του 20^{ου} αι. οι αναφορές του όρου «μακεδονική» γλώσσα πληθαίνουν και χρησιμοποιούνται ακόμη και από εκπροσώπους του ελληνικού μηχανισμού. Ο ίδιος ο Παύλος Μελάς στην αλληλογραφία του θα κάνει λόγο για «μακεδονική γλώσσα», επίσης ο αξιωματικός Κωνσταντίνος Μαζαράκης-Αινιάν στα κείμενά του θα αναφερθεί σε «μακεδονικόν *ιδίωμα*» και σε «μακεδονόφωνους»⁵¹. Ωστόσο αργότερα, όταν το ελληνικό κράτος θα αντιμετωπίσει τους σλαβόφωνους ως απειλή για την ελληνικότητα του κράτους και θα σκληρύνει τη στάση του απέναντί τους, ιδιαίτερα από το 1930 και μετά, η «ντόπια» γλώσσα και οι ομιλητές της θα ταυτιστούν με τον ανθελληνισμό. Η σλαβομακεδονική γλώσσα θα θεωρηθεί «*τρισκατάρατον ξενικόν ιδίωμα*»⁵² και οι ομιλητές της «επικίνδυνοι» ακόμα και «ανύπαρκτοι» από το 1950 και μετά⁵³. Η στάση του ελληνικού κράτους απέναντι στους σλαβόφωνους κατοίκους και οι αφομοιωτικές πολιτικές που ασκήθηκαν επάνω τους θα αναπτυχθούν με περισσότερες λεπτομέρειες στα κεφάλαια που θα ακολουθήσουν.

Τα «ντόπια» εξακολουθούν να μιλούνται ως δεύτερη γλώσσα στο σπίτι, στις παρές κυρίως σε περιοχές της δυτικής Μακεδονίας. Εξακολουθεί όμως να υπάρχει ο φόβος, μήπως η χρήση της «ντόπιας» γλώσσας θεωρηθεί εκδήλωση ανθελληνικού φρονήματος⁵⁴. Στα κεφάλαια που θα ακολουθήσουν θα επιχειρηθεί να καταστεί σαφές ότι η ταυτότητα των σλαβόφωνων της Μακεδονίας καθορίστηκε από πολλούς παράγοντες, τους οποίους τις περισσότερες φορές οι ίδιοι δεν μπορούσαν να καθορίσουν και να ελέγξουν.

⁵⁰ Ιωαννίδου, «Τα σλαβικά ιδιώματα...», ό.π., σ. 93-97 · Κωστόπουλος, «Εθνικά κόμματα...», ό.π., σ. 73-74 · Κωστόπουλος, «Η απαγορευμένη γλώσσα...», ό.π., σ. 34.

⁵¹ Καράβας, ό.π., σ. 151 · Κωστόπουλος, «Εθνικά κόμματα...», ό.π., σελ. 77.

⁵² Κωστόπουλος, «Η απαγορευμένη γλώσσα...», ό.π., σ. 239.

⁵³ «Greece's invisible minority - the Macedonian Slavs», BBC, 24-2-2019 (ηλεκτρονική έκδοση) · «The Documentary Podcast Macedonia: What's in a name», BBC World Service (27-9- 2018) · «Χάλκινα ηχοχρώματα», απόσπασμα από τη μουσική εκπομπή του Νίκου Κηπουργού στην ΕΡΤ2 *Τα μουσικά της μουσικής* (2017) · «Τα τραγούδια που δεν υπήρξαν ποτέ» ντοκιμαντέρ του Ιονίου πανεπιστημίου.

⁵⁴ Μαριάνθη Γεωργαλίδου & Μαρία Μπαλτζή, «Εναλλαγή κώδικα και αφήγηση στο πλαίσιο δίγλωσσων συνομιλιών σε σλαβόφωνες κοινότητες της περιοχής της επαρχίας Εορδαίας», *Πρακτικά 14^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Γλωσσολογίας*, Πάτρα 2019, σ. 248-257 · Αθηνά Κατσανεβάκη, «Η φωνητική παράδοση της Δυτικής Μακεδονίας και τα κρυμμένα Ιστορικά της μηνύματα», επιτόπιες εθνομουσικολογικές καταγραφές στη Δυτ. Μακεδονία σε Βλαχοι.net.

Η οικογενειακή οργάνωση (πατριά)

Ένα πολιτισμικό χαρακτηριστικό που συνέθετε την ιδιαιτερότητα του μακεδονικού χώρου ήταν και η εταιρική οργάνωση της οικογένειας⁵⁵. Αυτός ο τύπος της οικογενειακής οργάνωσης κατά πάσα πιθανότητα ήταν απότοκος των οικονομικών συνθηκών που επικρατούσαν. Στην αγροτική Μακεδονία των τελών του 19^{ου} αι. το κάθε χωριό ήταν υποχρεωμένο να πληρώνει το φόρο που του αναλογούσε ως οικονομική μονάδα. Η κατανομή των φορολογικών βαρών σε κάθε χωριό γινόταν ανά οικογένεια και κατά κεφαλή πρακτική που οδήγησε στην ανάπτυξη μεγάλων, διευρυμένων οικογενειών. Όλες οι οικογένειες έπρεπε να καταβάλουν το ποσό που τους αναλογούσε⁵⁶.

Στις πολυεστιακές πατριαρχικές οικογένειες (πατριές ή ζάντρουγκες⁵⁷) δύο ή περισσότερα παντρεμένα αδέρφια που είχαν ή δεν είχαν παιδιά, μαζί με τους γονείς τους ζούσαν όλοι μαζί και μοιράζονταν τα οικονομικά της οικογένειας. Κατείχαν από κοινού τα μέσα για την επιβίωσή τους και ρύθμιζαν συνεργατικά την εργασία και την διαβίωσή τους. Δεν ήταν πάντα απαραίτητο να διαμένουν όλοι στην ίδια οικία, μπορούσαν να μένουν σε κοντινές κατοικίες, αποτελούσαν όμως μεταξύ τους κοινή οικονομική μονάδα που είχε έναν αρχηγό (το «νοικοκύρη» ή «γέρο»), με τη σύζυγο του νοικοκύρη (τη «γερόντισσα») να είναι επικεφαλής των υπόλοιπων γυναικών της οικογένειας. Ιδιαίτερα για τις οικογένειες που ασχολούνταν με τη γεωργοκτηνοτροφική παραγωγή αυτού του τύπου η οικογενειακή ρύθμιση προσέφερε μεγάλο αριθμό εργατικών χεριών και αλληλοπροστασία. Οι πατριές διένυαν «κύκλους ζωής». Η διάσπασή τους συνέβαινε, όταν πέθαινε ο «πατριάρχης» της οικογένειας. Σε αυτήν την περίπτωση το μοίρασμα της κληρονομιάς γινόταν μεταξύ των αδερφών κατά ίσα μερίδια (κατ' ισομοιρία)⁵⁸.

Οι γυναίκες μετά το γάμο τους άφηναν το πατρικό τους σπίτι για να ζήσουν στο πατρικό σπίτι του συζύγου τους. Ο ρόλος των γυναικών μέσα στις πατριές ήταν πολύ σημαντικός όχι μόνο γιατί δούλευαν στα χωράφια, αλλά και γιατί ήταν

⁵⁵ Χριστίνα Μαργιώτη, «Η αγία αγροτική οικογένεια. Μύθος και πραγματικότητα εντός των Βαλκανίων» σε Socialpolicy 20-3-2019, (ηλεκτρονική έκδοση).

⁵⁶ Καρακασίδου, «Μακεδονικές ιστορίες...», ό.π., σελ. 113.

⁵⁷ Ο όρος «ζάντρουγκα» θεωρείται φιλολογικός νεολογισμός του 19^{ου} αι. Για το θέμα βλ. Todorova Maria, *Balkan Family and the European Patern. Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*, Central European University Press, 2006.

⁵⁸ Καρακασίδου, ό.π., σ. 113,126,140-141 · Κωστόπουλος, «Εθνικά κόμματα...», ό.π., σ. 100 – 105 · Γκαρά Ελένη, «Ενότητα 12: Οικιακή οργάνωση» στο Σλαβικοί λαοί στα Βαλκάνια, 15ος-18ος αι. [open], Ανοιχτά μαθήματα [Open courses].

επιφορτισμένες με τη φροντίδα του νοικοκυριού, των γερόντων και φυσικά την ανατροφή των παιδιών. Οι μητέρες ήταν εκείνες που διατηρούσαν τα πατροπαράδοτα ήθη και έθιμα, τα τραγούδια και τη γλώσσα και τα μετέδιδαν στις νεότερες γενιές⁵⁹. Γι' αυτό το λόγο, όπως θα αναπτυχθεί στα επόμενα κεφάλαια της εργασίας, οι αφομοιωτικές πολιτικές (κυρίως οι εκπαιδευτικές) που ασκήθηκαν στους σλαβόφωνους με σκοπό το γλωσσικό εξελληνισμό τους στόχευαν στη σλαβόφωνη μητέρα.

Ο συγκεκριμένος τύπος οικογένειας φαίνεται να άσκησε ιδιαίτερη γοητεία στους έλληνες μακεδονομάχους. Όπως μας πληροφορεί ο Κωστόπουλος την αρμονία και την τάξη της θα θαυμάσουν οι κρητικοί Τσόντος Βάρδας και Γιάννης Καραβίτης: *«Ενταύθα αι οικογένειαι αποτελούνται εξ 20-40 και 50 ατόμων [...], ζώσι δ' εν ομονοία πατριαρχικώς»* και *«Η τάξη που ζουν είναι θαυμασία, σαν κυψέλη, και έχει βασίλισσα και βασιλιά»*, καθώς και ο Παύλος Μελάς: *«Όλοι αυτοί οι άνθρωποι με τα γουρουνάκια, με τα σκυλάκια, τα κατσικάκια και τα προβατάκια, αποτελούν μίαν καλήν πατριαρχικήν οικογένειαν»*. Ωστόσο, πίσω από την εικόνα της εσωτερικής αρμονίας και τις εξιδανίκευσης κρύβονταν ανταγωνισμοί, εξουσιαστικές σχέσεις και καταπίεση που προέρχονταν από την κλειστή ιεραρχία της πατριάς⁶⁰.

Στη δεκαετία του 1920 ο Κωνσταντίνος Καραβίδας, στέλεχος της Υπηρεσίας Εποικισμού, κατ' εντολή του Υπουργείου Εξωτερικών πραγματοποίησε εθνογραφική έρευνα στη βορειοδυτική Μακεδονία και μελέτησε σε βάθος τη δομή της ζάντρουγκας, έναν θεσμό που θαύμαζε (ως οπαδός ο ίδιος του κοινοτισμού) αλλά και ταυτόχρονα τον φοβόταν πολύ. Θεωρούσε ότι η πολυεστιακή πατριαρχική οικογένεια ήταν ο βασικός κοινωνικός πυρήνας των σλαβομακεδόνων, *«ο κύριος ενσάρκωτης μιας σταθερής αγροτικής συνειδήσεως εν τη χώρα»* και *«ζωντανή κιβωτός των σλαβικών παραδόσεων»⁶¹*, *«των σχετικών ηθών και εθίμων, επίσης δε της γλώσσας, η οποία περισσότερον προσαρμόζεται προς τα έργα ταύτα»⁶²*.

Για τον Καραβίδα οι σλαβόφωνοι αποτελούσαν πρόκληση για τη συνοχή και την εθνική ομοιογένεια του ελληνικού κράτους, ωστόσο δε συμφωνούσε με τις στρατηγικές καταπίεσης και τις αφομοιωτικές πολιτικές που εφαρμόζονταν. Ο ίδιος

⁵⁹ Καρακασίδου, ό.π., σελ. 140-141 · Κωστόπουλος, ό.π., σ. 100-105.

⁶⁰ Κωστόπουλος, ό.π., σ. 102-104.

⁶¹ Επιστολή προς το ΥΠΕΞ, 19.10.1928, όπως παρατίθεται στο: Γεώργιος Αγγελόπουλος, «Πολιτικές ταυτότητας και εθνογραφία στη Μακεδονία του 1920», *Η κυριακάτικη Αυγή*, 12/10/2008.

⁶² Κωνσταντίνος Καραβίδας, *Αγροτικά. Έρευνα επί της οικονομικής και κοινωνικής μορφολογίας εν Ελλάδι και εν γειτονικάς σλαβικάς χώραις*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Εν Αθήναις 1931, όπως παρατίθεται στο Κωστόπουλος, «Η απαγορευμένη γλώσσα...», ό.π., σ. 130.

πρότεινε στα μέσα της δεκαετίας του '20 αφομοιωτικές στρατηγικές που στόχευαν στη διάλυση της εκτεταμένης πατριαρχικής οικογένειας (πατριάς – ζάντρουγκας): *«Πρέπει να πλήξωμεν ευθέως εις αυτό το κέντρον του τον μηχανισμόν της πατριαρχικής συνθέτου γεωργοκτηνοτροφικής σλαβικής οικογενείας και όχι τα καθ' έκαστον μέλη αυτής, άτινα αντιθέτως δέον να δικαιώσωμεν και να υποστηρίξωμεν οικονομικώς»*⁶³.

Υποστήριζε ότι ο κλονισμός και κατ' επέκταση η διάλυση της «σλαβικής οικογενείας» θα επέλθει αν παραχωρηθούν κλήροι (χωράφι, σπίτι, ζευγάρι αροτριώντων ζώων και πιστώσεις) σε ζευγάρια (ιδιαίτερα σε όσα δε διέθεταν περιουσία), τα οποία θα αποσπασθούν από την οικογένεια και θα εγκατασταθούν σε νοτιότερες περιοχές ανάμεσα σε ελληνικούς γεωργικούς πυρήνες. Πρότεινε, επίσης, να χορηγηθούν ατομικά δάνεια με σκοπό να διαταραχθεί η οικονομική αυτάρκεια και να αποδυναμωθεί η πιστωτική λειτουργία της πατριάς. Υποστήριζε ότι έπρεπε να εμποδιστεί η μετανάστευση των σλαβόφωνων στην Αμερική, γιατί τα εμβάσματα των μεταναστών αποτελούσαν βασική πηγή εσόδων της οικογένειας⁶⁴.

Τα δεδομένα της έρευνας, τα συμπεράσματα και οι προτάσεις του Καραβίδα δημοσιεύθηκαν με τον τίτλο *«Αγροτικά»* το 1931. Το αφομοιωτικό πρόγραμμα του Καραβίδα θα μείνει στα χαρτιά. Οι ελληνικές κυβερνήσεις από τη δεκαετία του '30 και μετά θα ακολουθήσουν σκληρές πολιτικές απαγόρευσης, καταστολής και περιορισμού των σλαβόφωνων. Οι πολιτικές αυτές σε συνδυασμό με τον κοινωνικό και οικονομικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας θα οδηγήσουν σε κατακερματισμό και διάλυση τις διευρυμένες αυτές οικογενειακές δομές.

⁶³ Στο ίδιο, ό.π., σ. 303, όπως παρατίθεται στο Κωστόπουλος, ό.π., σ. 131.

⁶⁴ Κωστόπουλος, ό.π., σ. 132-133 · Αγγελόπουλος, ό.π.

Β΄ ΜΕΡΟΣ: Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ ΑΠΟ ΤΟ 1918 ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1936

Η περίοδος των αντιφάσεων: 1918 - 1936

Η περίοδος αυτή ιστορικά σφραγίζεται από σκληρές πολεμικές συγκρούσεις, από την πρόσκαιρη υλοποίηση της «Μεγάλης Ιδέας», αλλά και από το τραγικό γκρέμισμα αυτής με τη Μικρασιατική καταστροφή, τις ανταλλαγές πληθυσμών μεταξύ της Ελλάδας και της Βουλγαρίας, αλλά και μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας, την έλευση στον ελλαδικό χώρο προσφύγων από την Τουρκία και τη διαμάχη των πληθυσμών για τις γαίες των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων. Σφραγίζεται, επίσης, από αντιφάσεις και παλινδρομήσεις και στο θέμα της αντιμετώπισης των σλαβόφωνων πληθυσμών της ελληνικής Μακεδονίας. Την περίοδο αυτή θα εγκαινιαστεί και η σκληρή πρακτική της αφαίρεσης της ιθαγένειας από τους «εθνικά επικίνδυνους» «βουλγαρόφωνους», πρακτική η οποία θα διατηρηθεί για πολλές δεκαετίες μετά και θα αμαυρώσει την πολιτική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, καθώς θα κρατήσει χιλιάδες σλαβόφωνους μακριά από τα πατρογονικά τους εδάφη χωρίς να τους δοθεί η δυνατότητα επιστροφής σε αυτά⁶⁵. Είναι η περίοδος που το ελληνικό κράτος αναγνωρίζει επίσημα τους σλαβόφωνους ως μειονότητα στην Ελλάδα, αναγνωρίζει επίσης τη γλώσσα τους, για την εκμάθηση της οποίας θα επιχειρήσει την έκδοση ενός εγχειριδίου, το Abecedar.

Εκτός από το εκπαιδευτικό πρόγραμμα το οποίο αποτελεί τον πυλώνα της αφομοιωτικής πολιτικής απέναντι στους ξενόφωνους, το ελληνικό κράτος θα επιδοθεί και σε διάφορες άλλες προσπάθειες «εξωτερικού» εξελληνισμού των Νέων Χωρών, όπως οι μετονομασίες των τοπωνυμίων αρχικά και οι μετονομασίες των βαφτιστικών ονομάτων και των επωνύμων των σλαβόφωνων. Ενεργή συμμετοχή στην πάταξη της σλαβοφωνίας θα έχουν και οι εθνικιστικές παραστρατιωτικές οργανώσεις, όπως και τα προσκοπικά σωματεία που αρχίζουν να δημιουργούνται αυτήν την περίοδο και θα διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο για πολλές δεκαετίες.

Προς το τέλος της περιόδου και καθώς η χώρα οδεύει προς τη δικτατορία του Μεταξά και τη θύελλα που θα ακολουθήσει μετά την έναρξη του Β΄ παγκόσμιου

⁶⁵ Για το θέμα αυτό: «Greece's invisible minority ...», *BBC*, ό.π. · «The Documentary Podcast Macedonia...», *BBC* ό.π. · «Χάλκινα ηχοχρώματα...», ό.π. · «The Macedonian», ντοκιμαντέρ του Petro Aleksowski (2013) · «Βάσκο Καρατζά - Μια μαρτυρία», *Εκτός Ιστορίας*, ντοκιμαντέρ της Κυριακής Μάλαμα.

πόλεμου και την Αντίστασης, η Ελλάδα θα σκληρύνει τη στάση της απέναντι στους σλαβόφωνους ανοίγοντας το δρόμο για την απαγόρευση και την καταστολή της σλαβοφωνίας.

Εκπαιδευτικοί σχεδιασμοί

Αμέσως μετά την ενσωμάτωση της περιοχής το ελληνικό κράτος ήρθε αντιμέτωπο με τη δύσκολη πραγματικότητα της γλωσσοπολιτισμικής ιδιαιτερότητας των σλαβόφωνων πληθυσμών. Στο εξής οι πληθυσμοί θα πρέπει να προσαρμοστούν στο εθνικό κράτος, να συνηθίσουν να διαβιούν σε ένα σύστημα συγκεντρωτικό, πολύ διαφορετικό από το σύστημα των αυτοδιοικούμενων κοινοτήτων στα πλαίσια του οθωμανικού κράτους, να συνδιαλέγονται με τα όργανα του κράτους σε μία γλώσσα που αγνοούν και δυσκολεύονται να κατανοήσουν. Η σλαβοφωνία των πληθυσμών δημιουργεί επιπλέον προβλήματα στους σλαβόφωνους άνδρες κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής τους θητείας⁶⁶, αλλά και τους αποκλείει από δημόσιες θέσεις στις κρατικές υπηρεσίες. Υπάλληλοι της δημόσιας διοίκησης εκφράζουν κι αυτοί τη δυσφορία τους για τη χρήση της «*Βουλγαρομακεδονικής*» και οι περισσότεροι θεωρούν ότι «*η Μακεδονία κινδυνεύει εξαιτίας αυτής*»⁶⁷. Μέσα σ' αυτή τη νέα κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα οι σλαβόφωνοι κάτοικοι της Μακεδονίας επαναπροσδιορίζονται εθνοτικά από τους «*Άλλους*», τους παλαιοελλαδίτες έλληνες, με βάση τη γλωσσική τους ετερότητα· η σύνδεση της γλώσσας με την εθνική συνείδηση είναι άμεση.

Κάτω από αυτά τα πλαίσια κρίνεται επιβεβλημένη η γλωσσική αφομοίωση των ξενόφωνων. Σαφώς και η εκμάθηση της επίσημης γλώσσας του κράτους στο οποίο διαβιούν και οι αλλόγλωσσοι πληθυσμοί αποτελεί αναμενόμενη και κατανοητή επιλογή, όμως εγείρονται ερωτήματα σχετικά με το βαθμό της πίεσης και του καταναγκασμού που δέχτηκαν οι ετερόγλωσσοι πληθυσμοί αυτήν την περίοδο. Απώτερος στόχος της πολιτικής που ακολουθήθηκε θα είναι η άρση και η εκρίζωση της ξеноφωνίας και όχι η καλλιέργεια μιας ακόμη επικοινωνιακής δεξιότητας για τους

⁶⁶ Καταγράφονται μαζικές λιποταξίες σλαβόφωνων από τον ελληνικό στρατό. Για το θέμα αυτό βλ. Reis 1915, σ. 7-15, όπως αναφέρεται στο βιβλίο του Τάσου Κωστόπουλου, «*Η απαγορευμένη Γλώσσα...*», ό.π., σ. 73.

⁶⁷ Μαρτυρία του Αλέξανδρου Βαμβέτσου, πρώην υπαλλήλου της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, όπως παρατίθεται στο Κωστόπουλος, ό.π., σ. 75.

αλλόφωνους⁶⁸. Το γλωσσικό εξελληνισμό της Μακεδονίας μέσω ενός εθνικά προσανατολισμένου γλωσσοεκπαιδευτικού συστήματος θα υποστηρίξουν ακόμα και οι εκπρόσωποι του Εκπαιδευτικού Ομίλου, του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, οι οποίοι υποστήριζαν σθεναρά ότι η χρήση της καθομιλούμενης έχει καλύτερα αφομοιωτικά αποτελέσματα σε σχέση με την αρχαϊζουσα⁶⁹. Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης θα επισημάνει ότι «η γλωσσική αφομοίωση είναι η κυριότητα προϋπόθεση για το άπλωμα της φυλής και σε ξένους λαούς»⁷⁰.

Στις αρχές αυτής της περιόδου ακολουθήθηκαν πολιτικές που εφαρμόστηκαν και την προηγούμενη περίοδο, όπως διορισμός δασκάλων και στελέχωση των δημόσιων οργανισμών με ελληνόφωνους παλαιοελλαδίτες. Σε όλο το εύρος αυτής της περιόδου ο εξελληνισμός των ξενόφωνων πληθυσμών μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος κινήθηκε πάνω σε δύο άξονες, ο πρώτος αφορούσε τα παιδιά και ιδιαίτερα τα νήπια και ο δεύτερος τους ενήλικες άνδρες και γυναίκες⁷¹. Όλες οι πολιτικές κατέτειναν αν όχι στην άρση της σλαβοφωνίας, τουλάχιστον στη δημιουργία πυρήνων διγλωσσίας μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον που μακροπρόθεσμα θα οδηγούσε στην υιοθέτηση αποκλειστικά της ελληνικής γλώσσας⁷².

⁶⁸ Τάσος Κωστόπουλος, «Ετερογλωσσία και αφομοιωτικοί σχεδιασμοί. Η περίπτωση της ελληνικής Μακεδονίας μετά την απελευθέρωση (1912-1923)», *Τα Ιστορικά*, 36 (6.2002), σ.75-128.

⁶⁹ Άννα Φραγκουδάκη, *Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός και ο γλωσσικός συμβιβασμός του 1911*, Ιωάννινα 1977, σ. 74 · Βασιλική Γκοντσίδου, *Όψεις και αντιφάσεις της μειονοτικής εκπαιδευτικής πολιτικής του Μεσοπολέμου. Η Εκπαίδευση των σλαβόφωνων της Φλώρινας «... με τας εθνικές διηγήσεις και τα πατριωτικά άσματα» 1926-1932*, Διπλωματική εργασία, Αλεξανδρούπολη 2019, σ. 59-75 · Βασίλης Φούκας, «Η πορεία αφομοίωσης των σλαβόφωνων στη Μακεδονία: Απόψεις και προτάσεις των επιθεωρητών δημοτικής εκπαίδευσης (1924-1925)», *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, τευχ. 15-16 (2017-18), σ. 145-173 · Έφη Παυλίδου, *Εκπαίδευση και εθνογλωσσική ενσωμάτωση των Ξενόφωνων πληθυσμών στην Ελλάδα την περίοδο 1912-1940*, *Διδακτορική Διατριβή*, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 299-310.

⁷⁰ Μανόλης Τριανταφυλλίδης, (1916) σ. 2-3, όπως αναφέρεται στο Κωστόπουλος, «Η απαγορευμένη γλώσσα...», *ό.π.*, σ. 77.

⁷¹ Ευμορφία Κηπουροπούλου, Η εκπαιδευτική πολιτική εθνικής αφομοίωσης των «ξενόφωνων» πληθυσμών στη Δυτική Μακεδονία του Μεσοπολέμου (1926-1927): Η περίπτωση της Φλώρινας, *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, τ. 17-18 (2018-2019), σ. 131-163· Σωτηρία Μπακή, *Η εκπαιδευτική πολιτική για τους ξενόφωνους πληθυσμούς στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού δημοτικισμού (1916-1926)*, Φλώρινα 2014 · Κλεάνθης Παπαδόπουλος, «Όψεις της ελληνικής εκπαιδευτικής πολιτικής για τη γλωσσική ετερότητα: Η περίπτωση των Μουσουλμάνων της Θράκης και των Σλαβοφώνων της Μακεδονίας», *ΕΡΚΥΝΑ Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών-Επιστημονικών Θεμάτων*, 15 (2018), σ. 27-42 · Κωνσταντίνος Τσιούμης, «Πολιτικές Διαχείρισης της μειονοτικής παρουσίας στην ελληνική εκπαίδευση 1923-2000», *πρακτικά 5ου Ευρωπαϊκού Συνεδρίου, Νεοελληνικών Σπουδών* (2-5/10/2014), Θεσσαλονίκη 2014, σ. 27-42.

⁷² Φίλιππος Κάραμποτ, *Σλαβομακεδόνες και κράτος στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, *Ίστωρ* 10 (12/1997), σ. 249, όπως παρατίθεται στο Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 117.

Ιδιαίτερο βάρος δόθηκε στην απόσπαση των παιδιών από το οικογενειακό περιβάλλον και η απασχόλησή τους στο σχολείο όσο το δυνατόν περισσότερο. Για το λόγο αυτό κρίθηκε επιβεβλημένη η ίδρυση *νηπιαγωγείων* σε κάθε σλαβόφωνο χωριό έτσι ώστε η νέα γενιά να έλθει από νωρίς σε επαφή με την ελληνική γλώσσα⁷³. Η υποχρεωτική φοίτηση ξεκινούσε από το 4^ο έτος ή από το 6^ο έτος σε περιοχές όπου δεν υπήρχε νηπιαγωγείο και ολοκληρωνόταν στο 12^ο και μπορούσε να επεκταθεί μέχρι το 14^ο, αν αυτό κρινόταν απαραίτητο⁷⁴. Κρίνεται επίσης σκόπιμη η επιμήκυνση του χρόνου παραμονής των παιδιών στο σχολείο με την καθιέρωση μαθητικών συσσιτίων⁷⁵.

Για την εκμάθηση της ελληνικής στο πλαίσιο της προσχολικής εκπαίδευσης διανεμήθηκαν σχολικά εγχειρίδια τα οποία κρίθηκαν από τους επιθεωρητές ακατάλληλα, γιατί ήταν γραμμένα στην επίσημη γλώσσα, την καθαρεύουσα, η οποία απείχε πολύ από την καθομιλούμενη δημοτική γλώσσα⁷⁶. Ο Επιθεωρητής των Σερρών σημειώνει χαρακτηριστικά: «... *Επεδιώξαμεν την γλωσσικήν αφομοίωσιν των ξενογλώσσων διά βιβλίων αναγνωστικών λίαν ακαταλλήλων διά τον σκοπόν τούτον και συντεταγμένων εις την καθαρεύουσαν. Είχομεν δε την αξίωσιν διά του ιδίου βιβλίου να μορφώνονται οι παίδες των Αθηνών και διά του αυτού βιβλίου οι παίδες της Βροντούς, του Τερλίτς και της Φρασταίνης...*» (Οικονομίδης, Επιθεωρητής Δημοτικών Σχολείων Σερρών)⁷⁷. Στο δε αναγνωστικό «*Ο φάρος του χωριού*», που χρησιμοποιήθηκε από τα δημοτικά σχολεία όλης της χώρας τη διάρκεια 1925-34, η χρήση της μητρικής γλώσσας ταυτίζεται με τις «*κακές συνήθειες*» του παρελθόντος και άλλες παράλογες προκαταλήψεις⁷⁸.

Όπως αναφέρθηκε ο δεύτερος άξονας της εφαρμοζόμενης εκπαιδευτικής πολιτικής αφορούσε την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας από τους ενήλικες, για το λόγο αυτό ιδρύθηκαν πρακτικές σχολές, οικοτροφεία καθώς και εσπερινά σχολεία και σχολεία τις Κυριακές. Συγκεκριμένα για τις γυναίκες, ο ρόλος των οποίων μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον ήταν σπουδαίος και κομβικός, όπως παρουσιάστηκε στο πρώτο μέρος της εργασίας, διότι αυτές καλλιεργούσαν και μετέδιδαν στις νέες γενιές τη γλώσσα και τις παραδόσεις, δόθηκε ιδιαίτερη μέριμνα. Οι γυναίκες, ως μέλλουσες

⁷³ Σοφία Βούρη, *Πηγές για την ιστορία της Μακεδονίας. Πολιτική και εκπαίδευση 1875-1807*, σ. 23, 301-311.

⁷⁴ Παυλίδου, *ό.π.*, σ. 207

⁷⁵ Κωστόπουλος Τάσος, *ό.π.*, σ. 114-115.

⁷⁶ Φούκας, *ό.π.*, σ. 145-173.

⁷⁷ Στο ίδιο, *ό.π.*, σ. 159

⁷⁸ Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 119.

μητέρες, θα μπορούσαν να συμβάλλουν στη χρήση της ελληνικής γλώσσας εντός της οικογένειας, «καθόσον η μήτηρ κυρίως μεταδίδει την γλώσσαν και χαρακτηρίζει γλωσσικώς την οικογένειαν». Γι' αυτές λοιπόν, μπορούσαν να συσταθούν *οικοτροφεία* και *πρακτικές σχολές θηλέων* (Οικοκυρική Σχολή) στα μέρη όπου υπήρχαν ξενόφωνοι πληθυσμοί⁷⁹. Για τους μεν άνδρες προτείνονται η παρακολούθηση «*εσπερινών και Κυριακών*» μαθημάτων. Η φυσική βία και ο ξυλοδαρμός για την εξοβελισμό της σλαβοφωνίας αποτελούν τις πιο συνηθισμένες σωφρονιστικές μεθόδους⁸⁰.

Την περίοδο αυτή ενθαρρύνεται η ίδρυση *ειδικών Διδασκαλείων Νηπιαγωγών και Δημοδιδασκάλων*, γιατί θεωρήθηκε ότι μία από τις παραμέτρους της αποτυχίας εξελληνισμού των σλαβόφωνων πληθυσμών που περιέπλεξε τη διαδικασία ήταν και η ανεπαρκής παιδεία των δασκάλων⁸¹. Αξίζει να σημειωθεί ότι τη συγκεκριμένη περίοδο στην πάταξη της ετερογλωσσίας συμμετέχουν και οι παραστρατιωτικές νεανικές οργανώσεις των Άλκιμων και των προσκόπων, οι οποίοι συνεργάζονται με την αστυνομία και τους δασκάλους καταγγέλλοντας όσους μιλούσαν «βουλγαρικά».⁸²

Η αποτύπωση της εκπαιδευτικής κατάστασης στη Μακεδονία μέσα από τις εκθέσεις των επιθεωρητών

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι εκθέσεις των Επιθεωρητών Δημόσιων Σχολείων για την αποτύπωση της εκπαιδευτικής κατάστασης στη Μακεδονία. Η εικόνα που αποτυπώνουν ποικίλει από περιοχή σε περιοχή, αλλά σε γενικές γραμμές περιγράφεται από ικανοποιητική ως εντελώς αρνητική. Ο επιθεωρητής των σχολείων της Έδεσσας Πέτρος Πύρζας θα αναφέρει ότι «... *Η διάδοσις της Ελληνικής γλώσσης εις τα Σλαυόφωνα χωρία της περιφέρειας μας κατόπιν ελευθέρου βίου δώδεκα ολοκλήρων ετών είναι ανεπαίσθητος, ίνα μη είπω μηδαμινή...*». Με παρόμοιο τρόπο θα αποτυπώσει τη δική του εικόνα ο επιθεωρητής Σερρών Οικονομίδης, «... *Από γλωσσικής απόψεως τα σχολικά μας αποτελέσματα εις τους σλαυοφώνους πληθυσμούς*

⁷⁹ Λένα Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες: Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Αθήνα 1995, σ. 345.

⁸⁰ Κωστόπουλος, «Ετερογλωσσία και αφομοιωτικοί σχεδιασμοί...», ό.π., σ. 84-98.

⁸¹ Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, «Γλωσσικά, εθνικά και παιδαγωγικά ζητήματα στην εκπαίδευση της Μακεδονίας (1912 – 1936). Το παράδειγμα του νομού της Φλώρινας», 3ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας της Εκπαίδευσης, 2004.

⁸² Κωστόπουλος, «Η απαγορευμένη γλώσσα...», ό.π., σ. 121.

δεν υπήρξαν ικανοποιητικά όχι μόνον εφέτος αλλ' ανέκαθεν. Απόδειξις εἶνε ὅτι ἐν ὧ τα σχολεία μας λειτουργοῦν ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν εἰς συννοικισμούς σλαυοφόνων, ὅμως δεν κατορθώσαμεν νὰ ἀφομοιώσωμεν τοὺς πληθυσμούς αὐτοὺς καὶ νὰ τοὺς μεταδώσωμεν τὴν γλῶσσαν μας ἐκρίζουντες τὴν ἰδικὴν των...». Ο ἐπιθεωρητὴς δημόσιων σχολείων Φλώρινας Χριστοδουλόπουλος θὰ διαπιστώσῃ ὅτι «...Ελάχιστα ἐπιτεύχθησαν μέχρι τούδε ἀποτελέσματα καὶ ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τούτο. Ἐν αὐτῇ τῇ Φλωρίνῃ ἔνθα ἔνεκα μεγαλυτέρας ἐπικοινωνίας πρὸς ἐλληνοφόνους ἔδει νὰ εἶχεν υποχωρήσῃ σημαντικῶς ἡ σλαυόφωνος λαλιά, οὐχὶ σπανίως ἢ μάλλον συνήθως συναντᾷ τίς ομάδας μαθητῶν παιζόντων καθ' ὁδὸν ἢ μαθητριῶν αἵτινες ποιοῦνται χρῆσιν τῆς μητρικῆς αὐτῶν γλώσσης...»⁸³.

Ὅλοι τοὺς θὰ ἀποτυπώσουν στὶς ἐκθέσεις τοὺς τὴν καθημερινή χρῆσιν τοῦ «σλαβικοῦ ιδιώματος», καθὼς καὶ τὴν καχυποψία καὶ σχεδὸν ἀρνητικὴ στάση τῶν γονέων γιὰ τὴ φοίτηση τῶν παιδιῶν τοὺς στὸ ἐλληνικὸ σχολεῖο. Ο Π. Πύρζας θὰ ἀναφέρει,

«... ελαχίστων τοιούτων χωρίων οἱ μαθηταὶ εἰς τὰς κατ' ἰδίαν συναναστροφὰς συνδιαλέγονται ἐλληνιστί, εἰς δὲ τὰς οἰκίας μετὰ τῶν γονέων καὶ λοιπῶν πάντοτε μετὰ Σλαβανὰ μίκτον ἰδίωμα. Πλὴν χωρίων τινῶν δυναμένων καὶ τούτων νὰ μετρηθῶσιν εἰς τοὺς δακτύλους τῆς μιάς χειρὸς, τῶν ὁποίων οἱ κάτοικοι δεικνύουσι, ἐπεὶδὴ ἀνέκαθεν ἦσαν πειθαρχικοί, μικρὸν τι ἐνδιαφέρον διὰ τὰ Σχολικὰ πράγματα, τῶν λοιπῶν ἡ ἀδιαφορία διὰ τοιούτου εἶδους ζητήματα εἶναι ἀυτόχρημα ἐγκληματική. Δολιεύονται καὶ μηχανεύονται τὰ πάντα, ὥστε νὰ μὴ ἀποστέλλωσι τὰ τέκνα τῶν καὶ δὴ τὰ κοράσια εἰς τὸ Δημοτικὸν Σχολεῖον... Εἰς τὰ συμπόσια καὶ τοὺς γάμους ἄδονται εἰς τὴν Βουλγαρικὴν ἄσματα ἐρωτικά, ἴσως δὲ καὶ ἐπιλήψιμα... Οἱ χοροὶ αὐτῶν παραμένουν οἱ ἴδιοι...»⁸⁴.

Σε γενικὲς γραμμὲς οἱ ἐπιθεωρητὲς συγκλίνουν ὅτι ὑπάρχουν σοβαρὲς ἀδυναμίες σὲ τέσσερις ἄξονες, α) στὴν προσχολικὴ ἀγωγή, β) στὴν ἐκπαίδευση τῶν γυναικῶν, γ) στὴ γλῶσσα ποὺ χρησιμοποιεῖται στὰ βιβλία καὶ στὴ διδασκαλία καὶ δ) στὴ διδακτικὴ καὶ παιδαγωγικὴ ἐπάρκεια τῶν εκπαιδευτικῶν. Γιὰ νὰ ξεπεραστοῦν αὐτὰ τὰ ἐμπόδια προτείνουν τὰ ἐξῆς μέτρα:

- α) Νὰ ἀνεγερθοῦν καλαίσθητα κτίρια ποὺ θὰ εἶναι ἐφοδιασμένα μετὰ τὰ κατάλληλα ἐποπτικά μέσα.
- β) Νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἱκανὸς ἀριθμὸς καλὰ καταρτισμένων δασκάλων.

⁸³ Φούκας, ὁ.π., σ. 143 – 173.

⁸⁴ Φούκας, ὁ.π., σ. 143 – 173.

- γ) Να φοιτήσουν στα Διδασκαλεία σλαβόφωνοι μαθητές και μαθήτριες που στη συνέχεια θα στελεχώσουν ως διδακτικό προσωπικό τα σχολεία στις περιοχές αυτές.
- δ) Να ιδρυθούν Νηπιαγωγεία ακόμη και σε περιοχές με μικρό αριθμό μαθητών.
- ε) Να ιδρυθούν Νυχτερινά Σχολεία για τα αγόρια και Κυριακά Σχολεία για τα κορίτσια.
- στ) Να συγγραφούν με βάση τη δημοτική γλώσσα σχολικά βιβλία, ειδικά για τους ξενόφωνους μαθητές.
- ζ) Να ιδρυθούν Σχολικές Βιβλιοθήκες που θα διανέμουν δωρεάν περιοδικά για τους άπορους μαθητές.
- η) Να υπάρχουν αυστηρές ποινές για να διασφαλιστεί η υποχρεωτική φοίτηση
- θ) Να ιδρυθούν προσκοπικές ομάδες.
- ι) Να θεσπιστεί η μείωση της στρατιωτικής θητείας σε σλαβόφωνους απόφοιτους του δημοτικού. Το μέτρο αυτό θα μπορούσε να αποτελέσει κίνητρο, ώστε να φοιτήσουν οι σλαβόφωνοι μαθητές στα Δημοτικά Σχολεία⁸⁵.

Διεθνείς Συνθήκες και δεσμεύσεις του ελληνικού κράτους απέναντι στις μειονότητες

Οι συνθήκες που τερμάτισαν τους Βαλκανικούς πολέμους και τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο χάραξαν σύνορα που οδήγησαν πολλούς γηγενείς να εγκαταλείψουν τον τόπο τους και να περάσουν στην «άλλη» χώρα, όπου ένιωθαν μικρότερο τον κίνδυνο. Άλλοι αναγκάστηκαν να μετακινηθούν, γιατί η χάραξη των συνόρων τους στέρησε κλήρους και καλλιεργήσιμη γη, η οποία επιδικάστηκε στη μία ή στην άλλη χώρα⁸⁶. Επίσης οι καταπιεστικές πολιτικές αφομοίωσης που εφαρμόστηκαν στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία οδήγησαν πολλούς αλλόγλωσσους πληθυσμούς στην ανάγκη να εγκαταλείψουν τη χώρα που ζούσαν για να εγκατασταθούν στην άλλη, όπου ήλπιζαν ότι θα έβρισκαν καλύτερη μεταχείριση.

Με τη *συνθήκη του Νεϊγύ*, που υπογράφηκε στις 27 Νοεμβρίου του 1919 μεταξύ της Βουλγαρίας και των Συνασπισμένων Δυνάμεων, έγινε προσπάθεια να ρυθμιστεί το εδαφικό καθεστώς της Θράκης με τη Βουλγαρία να παραιτείται υπέρ των Μεγάλων Δυνάμεων από κάθε δικαίωμα και τίτλο πάνω στα εδάφη της Θράκης,

⁸⁵ Φούκας, *ό.π.*, σ. 143 – 173.

⁸⁶ Ρόμπου-Λεβίδη, «Επιτηρούμενες ζωές...», *ό.π.*, σ. 41.

χωρίς ωστόσο να κατακυρώνεται οριστικά η Δυτική Θράκη στο ελληνικό κράτος. Έτσι οι ελληνοβουλγαρικές διαφορές εξακολουθούσαν να μένουν σε εκκρεμότητα, κάτι που ανέλαβαν να διευθετήσουν οι Μεγάλες Δυνάμεις⁸⁷.

Το φλέγον ζήτημα του μειονοτικού προβλήματος ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία θα επιχειρηθεί να ρυθμιστεί με την *ειδική Σύμβαση του Νεϊγύ* που υπογράφηκε την ίδια μέρα με τη Συνθήκη ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία. Οι δύο χώρες συμφωνούν και υπογράφουν τη σύμβαση για την *αμοιβαία εκούσια μετανάστευση* των εθνικών, γλωσσικών και θρησκευτικών μειονοτήτων που κατοικούσαν στα δύο κράτη. Η συνθήκη προέβλεπε ότι η ανταλλαγή ήταν εθελοντική και αποτελούσε μια επιλογή των μειονοτικών και δεν αφορούσε τη δημόσια έκφραση εθνικής τους συνείδησης. Όλα τα συμβαλλόμενα μέρη όφειλαν να διευκολύνουν τη μετανάστευση χωρίς παρεμβάσεις, ενώ η όλη διαδικασία θα εποπτευόταν από τετραμελή Μικτή Επιτροπή, τον έλληνα Γ. Τζορμπατζόγλου, το βούλγαρο Βλ. Ρόμπεφ, το βέλγο Μ. ντε Ρούβερ και το νεοζηλανδο Α. Κορφ, ως μέλη της Κ.τ.Ε. Οι όροι της σύμβασης προέβλεπαν ότι δικαίωμα μετανάστευσης είχαν οι Έλληνες ως προς την καταγωγή, αλλά με βουλγαρική υπηκοότητα και οι Βούλγαροι στην καταγωγή που είχαν ελληνική υπηκοότητα και ηλικία άνω των 18 ετών. Οι ενδιαφερόμενοι έπρεπε να υποβάλλουν δήλωση στη Μικτή Επιτροπή, η οποία είχε επιφορτιστεί και με την εκκαθάριση των περιουσιών των ανταλλαγέντων. Ως προς την εκκαθάριση των περιουσιών δινόταν το δικαίωμα και σε εκείνους που είχαν αναχωρήσει από τις δύο χώρες από το Δεκέμβριο του 1900 (βλ. παράρτημα εικόνα 8)⁸⁸.

Η συγκεκριμένη σύμβαση θα λέγαμε ότι αναγνωρίζει ως μειονοτικούς τους σλαβόφωνους πληθυσμούς που δε θα επέλεγαν τη μετανάστευση, αλλά την παραμονή στην Ελλάδα⁸⁹.

Οι *συνθήκες των Σεβρών* (10 Αυγούστου 1920) και της *Λωζάννης* (24 Ιουλίου 1923) που θα ακολουθήσουν θα επικυρώσουν εκ νέου τις δεσμεύσεις των βαλκανικών χωρών για σεβασμό των δικαιωμάτων των μειονοτήτων που διαβιούν σ' αυτές. Ιδιαίτερα για τη συνθήκη της Λωζάννης πρέπει να τονιστεί ότι αποτελεί τομή

⁸⁷ Διβάνη, *ό.π.*, σ. 57-59 & 306-309 · Κοντογιώργη, «Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες...», *ό.π.*, σ. 203-204 · Αρετή Φεργάδη – Τούντα 2019, «Η Συνθήκη Ειρήνης του Νεϊγύ: η απαρχή για την περιπέτεια της Δυτικής Θράκης», *Huffpost* (27-11-2019).

⁸⁸ Διβάνη, *ό.π.*, σ. 57-59 & 306-309 · Κοντογιώργη, *ό.π.*, σ. 203-204.

⁸⁹ Διβάνη, *ό.π.*, σ. 180 · Κωστόπουλος, «Η απαγορευμένη γλώσσα...», *ό.π.*, σ. 88-89.

στη σύγχρονη ιστορία της Ελλάδας, καθώς θα μεταμορφώσει το πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο της Ελλάδας και θα αλλάξει άρδην τη δημογραφική κατάσταση της Ελλάδας⁹⁰ με την αποχώρηση των μουσουλμάνων από τις Νέες Χώρες και την εγκατάσταση, κυρίως στη Μακεδονία και τη Θράκη, χριστιανών προσφύγων από την Τουρκία (βλ. παράρτημα εικόνα 9^η)⁹¹. Ενταγμένη στο κλίμα του εθνικισμού, που ήταν η κυρίαρχη άποψη όχι μόνο στην Ελλάδα και την Τουρκία, αλλά και στην Ευρώπη, η Συνθήκη της Λωζάννης αποτέλεσε πολιτική επιλογή που θα «εκκαθάριζε» τα εδάφη των δύο χωρών από τους δυνητικά «επικίνδυνους» αλλοεθνείς πληθυσμούς⁹².

Ως προς τα δικαιώματα των μειονοτήτων, με τη συνθήκη της Λωζάννης η Ελλάδα δεσμεύτηκε να μη θέσει κανέναν περιορισμό στη χρήση από τους έλληνες υπηκόους οποιασδήποτε γλώσσας, αντιθέτως υποχρεούται να παράσχει κάθε ευκολία για τη χρήση οποιασδήποτε γλώσσας ενώπιον των δικαστηρίων προφορικά ή γραπτά. Όλοι οι έλληνες πολίτες οι οποίοι ανήκουν σε εθνική, θρησκευτική ή γλωσσική μειονότητα θα απολαμβάνουν νομικά την προστασία όλων των ελευθεριών και των δικαιωμάτων τους. Ως προς την εκπαίδευση η Ελλάδα δεσμεύεται να παραχωρήσει κάθε ευκολία, ώστε η διδασκαλία να γίνεται στη γλώσσα των αλλόφωνων υπηκόων παράλληλα με τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας ως υποχρεωτική⁹³.

Παρά την υπογραφή των συνθηκών η ελληνική κυβέρνηση δεν προχώρησε σε κανένα μέτρο προς όφελος των μειονοτήτων της. Πολλές εκκρεμότητες εξακολουθούσαν να υφίστανται σχετικά με τα δικαιώματα των μειονοτήτων. Ιδιαίτερα δύσκολο πρόβλημα αποδείχτηκε ο προσδιορισμός της εθνικής ταυτότητας των σλαβόφωνων, τους οποίους η Βουλγαρία θεωρούσε Βούλγαρους, ενώ οι

⁹⁰ Υπολογίστηκε ότι την περίοδο μεταξύ του 1913-1928 περίπου 87.000 σλαβόφωνοι έφυγαν από την ελληνική Μακεδονία και εγκαταστάθηκαν στη Βουλγαρία, ενώ περίπου 600.000 χριστιανοί πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στην περιοχή από το ελληνικό κράτος. Από τις πληθυσμιακές αυτές αλλαγές επηρεάστηκαν περισσότερο η ανατολικές και κεντρικές περιοχές της Μακεδονίας και λιγότερο εκείνες της δυτικής Μακεδονίας, όπου συνεχίζουν να διαβιώνουν συμπαγείς σλαβόφωνοι πληθυσμοί. Για το θέμα βλ. Danforth, «Η μακεδονική διαμάχη...», ό.π., σ. 77.

⁹¹ Μετά την έλευση των προσφύγων νέα ζητήματα θα ανακύψουν ανάμεσα στους γηγενείς και τους πρόσφυγες που θα σχετίζονται με το ιδιοκτησιακό και τη διανομή των γαιών των μουσουλμάνων που αναγκάστηκαν να φύγουν από την Ελλάδα. Επίσης, ο όρος «ντόπιος» παίρνει πλέον και άλλη διάσταση, όπως αναφέρθηκε και στο πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας. Για το θέμα αυτό βλ. Καρακασίδου, «Μακεδονικές ιστορίες...», ό.π., σ. 264-265 · Ρόμπου-Λεβίδη, ό.π., σ. 43.

⁹² Ραϋμόνδος Αλβανός, «Πολιτικές επιπτώσεις της αγροτικής μεταρρύθμισης και ο νέος ρόλος του κράτους στὸν Μεσοπόλεμο», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 19 (2015), σ. 191-213.

⁹³ Κωστόπουλος, ό.π., σ. 89 και Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, «Ταυτότητες, διπλωματία, πολιτικοί και στρατιωτικοί συσχετισμοί: Η περίπτωση των Σλαβοφώνων στην Ελλάδα (1919-1949)», Αθήνα 2008, σ. 319 – 320.

Γιουγκοσλάβοι επιδιώκοντας να φρενάρουν τον επεκτατισμό των Βουλγάρων τους θεωρούσαν σλάβους και σε καμία περίπτωση βούλγαρους⁹⁴.

Η εικόνα της Ελλάδας στη διεθνή κοινότητα θα πληγεί εξαιτίας του μεθοριακού επεισοδίου στο *Τερλίζ* (Βαθύτοπος Δράμας), όταν δεκαεπτά σλαβόφωνοι θα βρουν το θάνατο στις 27 Ιουλίου 1924⁹⁵. Κάτω από αυτή τη δυσμενή συγκυρία και υπό τις κατηγορίες για κακή εφαρμογή των όρων των συνθηκών θα υπογραφούν στη Γενεύη δύο *Πρωτόκολλα* (29 Σεπτεμβρίου 1924) με τα οποία οι δύο χώρες, Ελλάδα και Βουλγαρία, αναγνώριζαν στην Κ.τ.Ε. την προστασία των μειονοτήτων τους. Οι αντιπρόσωποι των δύο χωρών, Νικόλαος Πολίτης για την ελληνική κυβέρνηση και Χρήστο Καλφώφ για τη βουλγαρική, εξουσιοδότησαν τα δύο μέλη της Μικτής Ελληνοβουλγαρικής Επιτροπής Μεταναστεύσεως (συνταγματάρχης Α. Κορφ και ταγματάρχης Μ. ντε Ρούβερ) να καθορίσουν τις ανάγκες των εκατέρωθεν μειονοτήτων, της ελληνικής στη Βουλγαρία και της βουλγαρικής στην Ελλάδα. Η σημασία του διπλωματικού αυτού κειμένου είναι ότι η Ελλάδα αναγνώρισε επίσημα και για πρώτη φορά την ύπαρξη βουλγαρικής μειονότητας στη Μακεδονία⁹⁶.

Στο δεύτερο άρθρο του *Πρωτοκόλλου Πολίτη – Καλφώφ* αναφερόταν ότι οι δύο αξιωματούχοι της Κ.τ.Ε. θα προσδιόριζαν τις ανάγκες των μειονοτικών πληθυσμών που αφορούσαν θέματα εκπαίδευσης και θρησκείας. Επιπλέον στο άρθρο 3 αναφερόταν ότι δινόταν το δικαίωμα στους Κορφ και ντε Ρούβερ να δέχονται αιτήσεις (ατομικές ή συλλογικές) από μειονοτικούς που θεωρούσαν ότι παραβιάζονταν τα δικαιώματά τους⁹⁷.

Οι διαπραγματεύσεις μεταξύ της Κ.τ.Ε. και της Ελλάδας για την εφαρμογή των διατάξεων του Πρωτοκόλλου υπήρξαν έντονες. Οι ελληνικές προτάσεις, όπως

⁹⁴ Σύμφωνα με τον Υπουργό των Εξωτερικών της Γιουγκοσλαβίας Β. Μαρίνκοβιτς, το 1924, «αν η Ελλάδα θεωρεί τους σλαβικούς πληθυσμούς της Μακεδονίας Έλληνες, δεν έχουμε πρόβλημα. Αν όμως τους αναγνωρίσει ως Βούλγαρους, θα αντιδράσουμε. Θα συμπράξουμε με τη Βουλγαρία και θα διεκδικήσουμε από κοινού την ελληνική Μακεδονία», βλ. Διβάνη, «Ελλάδα και μειονότητες...», ό.π., σ. 137.

⁹⁵ Λεπτομέρειες του γεγονότος άφηναν υποψίες για μαζική δολοφονία από πρόθεση, γεγονός που εξώθησε σλαβόφωνους της περιοχής να μεταναστεύσουν στη Βουλγαρία, βλ. Τούντα – Φεργάδη 1986, *Ελληνο-βουλγαρικές μειονότητες. Πρωτόκολλο Πολίτη-Καλφώφ. Μελέτη βασισμένη σε έρευνα των αρχείων του Ελληνικού Υπουργείου των Εξωτερικών* (διδακτορική διατριβή), Αθήνα 1982, σ. 45-47 · Κωστόπουλος, ό.π., σ. 90-91.

⁹⁶ Τούντα – Φεργάδη ό.π., σ. 48-80· Ιάκωβος Μιχαλίδης, «Μειονοτικές ευαισθησίες και εκπαιδευτικά προβλήματα: Η περίπτωση του Abecedar», στο Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος (επιμ.), *Γλώσσες, αλφαβήτα και εθνική ιδεολογία στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια*, Αθήνα 1999, σ. 119 – 144 · Κωστόπουλος, ό.π., σ. 90-91.

⁹⁷ Μιχαλίδης, ό.π., σ. 120 – 121.

επιδόθηκαν από τον τμηματάρχη του Τμήματος Μειονοτήτων της Κ.τ.Ε. Αθ. Αγνίδη στο Γενικό Γραμματέα της Κ.τ.Ε. Έρικ Ντράμοντ, αφορούσαν τα εξής:

α) Τα σχολεία που θα ιδρύονταν για τη «βουλγαρική» μειονότητα και θα είχαν πάνω από 40 εγγεγραμμένους μαθητές θα χρηματοδοτούνταν από το ελληνικό κράτος. Όσα όμως είχαν μικρότερο αριθμό μαθητών θα έπρεπε να καλύπτουν τις ανάγκες τους με χρήματα των κοινοτήτων. Οι διδάσκοντες στα σχολεία αυτά θα έπρεπε να είναι έλληνες στην εθνικότητα.

β) Στο θέμα των εκκλησιών, οι ιερείς θα έπρεπε και αυτοί να έχουν την ελληνική εθνικότητα.

γ) Για να αντιμετωπιστούν καλύτερα τα ζητήματα της μειονότητας προτεινόταν η ίδρυση Γραφείου Μειονοτήτων στη Θεσσαλονίκη, ώστε να αποσυμφορηθούν οι αρμόδιες υπηρεσίες της Κ.τ.Ε.⁹⁸

Το ενδεχόμενο της ίδρυσης μειονοτικών σχολείων έθεσε για πρώτη φορά επίσημα και επιτακτικά το ζήτημα της γλώσσας, την οποία θα χρησιμοποιούσαν στη διδασκαλία. Για το θέμα αυτό ο Έλληνας Υπουργός των Εξωτερικών, Γ. Ρούσσος, υποστήριξε ότι η διδασκαλία θα έπρεπε να γίνεται στη μακεδονική διάλεκτο και όχι στη βουλγαρική ή σερβική γλώσσα. Ο Διευθυντής του τμήματος Μειονοτήτων, Έρικ Κόλμπαν, υποστήριξε ότι σύμφωνα με τη Συνθήκη των Μειονοτήτων έπρεπε να χρησιμοποιηθεί η μητρική γλώσσα της μειονότητας. Το ζήτημα αυτό περιπλεκόταν ακόμα περισσότερο, επειδή οι σλαβόφωνοι της Ελλάδας μιλούσαν διαφορετικές διαλέκτους. Στις διαπραγματεύσεις η Ελλάδα δεσμεύτηκε να ετοιμάσει σχολικά βιβλία και αλφαβητάριο βασισμένα στις τοπικές διαλέκτους των σλαβόφωνων⁹⁹. Οι αξιωματούχοι της Κ.τ.Ε. επέμεναν στη χρήση της μητρικής γλώσσας, ακόμα κι αν δεν ήταν η ίδια φιλολογικά επεξεργασμένη. Οι συμφωνίες χαιρετίστηκαν με ενθουσιασμό από τους σλαβόφωνους και αρχίζουν να κατατίθενται αιτήσεις για ίδρυση βουλγαρικών σχολείων και εκκλησιών¹⁰⁰.

Το πρωτόκολλο προκαλεί αντιδράσεις σε διπλωματικό επίπεδο μεταξύ Ελλάδας και Γιουγκοσλαβίας, αλλά περισσότερες στο εσωτερικό της Ελλάδας, το οποίο και καταψηφίζεται από το Κοινοβούλιο στις 2 Φεβρουαρίου του 1925 ως πηγή διαρκούς έντασης¹⁰¹. Η ελληνική κοινή γνώμη ήταν αντίθετη με τη δημιουργία «βουλγαρικής» μειονότητας στο βόρειο τμήμα της χώρας. Η ελληνική πλευρά θεωρεί ότι οι

⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 124.

⁹⁹ Το θέμα αυτό θα αναπτυχθεί στο κεφάλαιο που ακολουθεί.

¹⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 125 – 129 · Τούντα – Φεργάδη, *ό.π.*, σ. 52-80.

¹⁰¹ Danforth, *ό.π.*, σ. 77.

υποχρεώσεις της που απορρέουν από τις μειονοτικές συνθήκες είναι αρκετές και δεσμεύεται με υπόμνημα προς την Κ.τ.Ε. ότι θα παράσχει εκπαιδευτικά και θρησκευτικά δικαιώματα στους σλαβόφωνους της Μακεδονίας¹⁰². Τελικά στις 14 Μαρτίου 1925 το Συμβούλιο της Κ.τ.Ε. θα αποδεχθεί τις ελληνικές θέσεις και θα απαλλάξει την Ελλάδα από κάθε υποχρέωση που πήγαζε από το Πρωτόκολλο «Πολίτη – Καλφώφ» και η ελληνική κυβέρνηση θα αποσύρει την υπογραφή της από το πρωτόκολλο¹⁰³.

Οι δεσμεύσεις της Ελλάδας για παροχή εκπαιδευτικών δικαιωμάτων στους σλαβόφωνους πυροδοτεί συζητήσεις για την επιλογή της γλώσσας στην οποία θα διδάσκονται τα μαθήματα. Ήδη από το Δεκέμβριο του 1924 ο προσδιορισμός της μητρικής γλώσσας των σλαβόφωνων θα γίνει αντικείμενο διαπραγμάτευσης μεταξύ των ελληνικών αρχών και της Κ.τ.Ε. Μετά την ακύρωση του πρωτοκόλλου το ελληνικό κράτος θα αναγνωρίσει επίσημα τη σλαβομακεδονική ως μητρική γλώσσα των σλαβόφωνων και θα επιχειρηθεί η συγγραφή του πρώτου σλαβομακεδονικού αλφαβηταρίου, το *Abecedar*, για το οποίο θα γίνει λόγος παρακάτω.

Παρά τις επιφυλάξεις και τις διαμαρτυρίες τον Αύγουστο του 1925 το Υπουργείο των Εξωτερικών καταθέτει διάταγμα που αφορά στην *ίδρυση σλαβόφωνων μειονοτικών σχολείων*. Το διάταγμα αυτό προέβλεπε αφενός τη σύσταση ειδικού επταμελούς τμήματος, «*Τμήμα Εκπαιδύσεως Ξενόφωνων*» για την καλύτερη εποπτεία των ξενόφωνων σχολείων και αφετέρου την ίδρυση μειονοτικών σχολείων παρέχοντας τρεις εναλλακτικές λύσεις στους σλαβόφωνους: α) την ίδρυση με κρατική χρηματοδότηση «*δημοτικών σχολείων ξενοφώνου μειονότητας*» για παιδιά από 6 έως 12 ετών. Αυτό θα μπορούσε να συμβεί κατόπιν αιτήματος των γονέων τουλάχιστον 40 παιδιών από την ίδια περιοχή, β) τη δυνατότητα ίδρυσης *ιδιωτικών «ξενόφωνων»* σχολείων με παράλληλη υποχρεωτική διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας από εκπαιδευτικούς που ανήκαν στη δημόσια εκπαίδευση και γ) τη φοίτηση των ξενόφωνων στα δημόσια σχολεία με παράλληλο πρόγραμμα διδασκαλίας της μητρικής τους γλώσσας¹⁰⁴.

Οι τελευταίες διεθνείς συμφωνίες στις οποίες γίνεται αναφορά σε «*γιουγκοσλαβική*» ή «*σερβική*» *μειονότητα* στην ελληνική Μακεδονία υπογράφονται στις 17 Αυγούστου του 1926 ανάμεσα στην Ελλάδα και το Σερβοκροατοσλοβενικό

¹⁰² Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ.93-94

¹⁰³ Η επίσημη ανάκληση του Πρωτοκόλλου έγινε στις 10 Ιουνίου 1925. Για το θέμα βλ. Τούντα – Φεργάδη, *ό.π.*, σ. 137 – 144 · Διβάνη, *ό.π.*, σ. 322.

¹⁰⁴ Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 96-97 · Παυλίδου, *ό.π.*, σ. 49.

βασίλειο. Αφορούσαν διευθετήσεις ανάμεσα στις δύο χώρες με παράλληλη αναφορά και στο μειονοτικό. Οι συμφωνίες δεν εφαρμόστηκαν ποτέ, γιατί τέσσερις μέρες μετά την υπογραφή ανατράπηκε το καθεστώς του στρατηγού Πάγκαλου¹⁰⁵.

To Abecedar

Μέσα στο παραπάνω πλαίσιο υποχρεώσεων την ελληνικής κυβέρνησης απέναντι στις μειονότητες που διαβιούν στην επικράτειά της εντάσσεται και η έκδοση και κυκλοφορία του πρώτου αλφαβηταρίου για την εκπαίδευση των σλαβόφωνων παιδιών της ελληνικής Μακεδονίας. Το «**Abecedar**»¹⁰⁶, όπως τιτλοφορήθηκε, τυπώθηκε από το τυπογραφείο του Π.Δ. Σακελλαρίου στην Αθήνα και εκδόθηκε το 1925, αποτελώντας ένα μοναδικό γεγονός στα εκπαιδευτικά χρονικά. Για πρώτη φορά εισήχθη επίσημα γραφή για τις νοτιοσλαβικές διαλέκτους που μιλούσαν οι πληθυσμοί που διαβιούσαν στην ελληνική Μακεδονία και μέχρι εκείνη τη χρονική στιγμή είχαν μόνο προφορική παράδοση¹⁰⁷. Σε μια περίοδο που οι εθνικισμοί των γειτονικών χωρών εξακολουθούν να είναι έντονοι και να εγείρονται ζητήματα βουλγαρικής είτε σερβικής μειονότητας στην Ελλάδα, αποφασίζεται για το αλφαβητάριο να χρησιμοποιηθεί όχι η φιλολογική βουλγαρική ούτε η σερβική, αλλά η τοπική γλώσσα που μιλούσαν οι σλαβόφωνοι πληθυσμοί των περιοχών της Φλώρινας και του Μοναστηρίου και με αυτό τον τρόπο το ελληνικό κράτος αναγνωρίζει επίσημα τη σλαβομακεδονική ως μειονοτική διάλεκτο (βλ. παράρτημα εικόνα 10^η).

Θα επιχειρηθεί μια σύντομη φιλολογική περιγραφή του αλφαβηταρίου για να γίνουν καλύτερα κατανοητές οι ποικίλες αντιδράσεις που προκάλεσε η συγγραφή του. Το εγχείρημα αναλαμβάνουν οι μοναστηριώτες φιλόλογοι Ι. Λαζάρου και Ι. Παπαζαχαρίου και ο εθνολόγος – γλωσσολόγος Γ. Σαγιαξής, οι οποίοι θα συντάξουν τις σαράντα (40) σελίδες του «**Abecedar**». Το εξώφυλλό του είναι φιλοτεχνημένο με ένα σχέδιο σινικής μελάνης που απεικονίζει δύο παιδιά που πηγαίνουν στο σχολείο. Στο επάνω μέρος υπάρχει ο τίτλος (στα λατινικά) και κάτω το τυπογραφείο, ο τόπος

¹⁰⁵ Διβάνη, *ό.π.*, σ. 150-152.

¹⁰⁶ Το Abecedar τυπώθηκε ξανά το 1993 από το Macedonian Information Center στην Αυστραλία. Για την πρώτη έκδοση του 1925: https://www.academia.edu/38236095/Abecedar_%CE%91%CE%BC%CF%80%CE%B5%CF%84%CF%83%CE%B5%CE%BD%CF%84%CE%AC%CF%81 [προσπελάστηκε 2/10/2023].

¹⁰⁷ Ιωαννίδου Αλεξάνδρα, «Το Abecedar από φιλολογική άποψη», στο Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος (επιμ.), *Γλώσσες, αλφαβήτα και εθνική ιδεολογία στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια*, Αθήνα 1999, σ. 97 – 115 · Μιχαηλίδης Ιάκωβος, *ό.π.*, σ. 134-136.

και ο χρόνος, χωρίς, να μνημονεύονται οι συγγραφείς του, ούτε ο εικαστικός που επιμελήθηκε την απλή, αλλά καλαίσθητη εικονογράφηση. Το βιβλίο δομείται σε δύο ενότητες. Στα 29 κεφάλαια της πρώτης (1^{ης}) ενότητας παρουσιάζονται τα 28 γράμματα συνδυασμένα με λέξεις και προτάσεις που σχετίζονται με το κάθε γράμμα. Στη δεύτερη (2^η) ενότητα παρουσιάζονται με προχειρότητα και γραμματολογική ασυνέπεια μερικές προσωπικές αντωνυμίες, κάποια επιρρήματα, όπως και ελάχιστα παραδείγματα για κάποιους ρηματικούς τύπους, καθώς και ένα κατηχητικό κείμενο (βλ. παράρτημα εικόνα 11^η).

Το ολιγοσέλιδο του συγγράμματος δεν επιτρέπει μορφολογική και συντακτική περιγραφή της παρουσιαζόμενης/συγκεκριμένης γλώσσας και δεν αφιερώνεται ο απαραίτητος χώρος σε ασκήσεις εμπέδωσης για το μαθητή. Συγκρινόμενο με το αντίστοιχο αναγνωστικό της Α' δημοτικού, το «*αλφαβητάρι με τον ήλιο*»¹⁰⁸, διαπιστώνει κανείς ότι απέχει πολύ από την παιδαγωγική συνέπεια εκείνου¹⁰⁹.

Στη συγγραφή χρησιμοποιήθηκε αντί του κυριλλικού το λατινικό αλφάβητο, με δάνεια από το κροατικό και κάποια πρωτότυπα στοιχεία¹¹⁰. Η επιλογή αυτή φανερώνει πολιτικά κίνητρα και την επιθυμία της ελληνικής κυβέρνησης αφενός να δείξει έμπρακτα ότι σέβεται τα δικαιώματα των σλαβόφωνων και αφετέρου να αποδεσμεύσει τη γλώσσα τους από εθνοτικούς προσδιορισμούς που τους συνέδεαν με τους βούλγαρους ή τους σέρβους. Αυτό ήταν που προκάλεσε τις έντονες αντιδράσεις των δύο χωρών, δηλαδή η διαφαινόμενη πρόθεση να αποκοπούν οι σλαβόφωνοι της Ελλάδας από την πολιτική φιλολογία και τους εθνικισμούς των γειτονικών χωρών. Η επιλογή του λατινικού αλφαβήτου φαίνεται άστοχη και για έναν επιπλέον λόγο, ότι παρακάμπτει μια μεγάλη παράδοση κατά την οποία τα νοτιοσλαβικά ιδιώματα στο χώρο της Μακεδονίας αποδίδονταν με το ελληνικό αλφάβητο¹¹¹. Άλλωστε και ο ίδιος ο Α.С. Corfe, το μέλος της «Μικτής Επιτροπής Μετανάστευσης» είχε προτείνει τα βιβλία να γράφονται στα ελληνικά και η διδασκαλία να γίνεται στη μητρική γλώσσα των παιδιών¹¹².

¹⁰⁸ Τη συντακτική επιτροπή του *Αλφαβηταρίου* αποτελούσαν οι : Δ. Ανδρεάδης, Α. Δελμούζος, Π. Νιρβάνας, Ζ. Παπαντωνίου, Μ. Τριανταφυλλίδης. Εικονογράφηση Κ. Μαλέας, Αθήνα 1919, 1925.

¹⁰⁹ Ιωαννίδου, *ό.π.*, σελ. 97 – 115.

¹¹⁰ Για το Abecedar βλ. Κωστόπουλος, «Η απαγορευμένη γλώσσα...», *ό.π.*, σ. 97-101 · Danforth, *ό.π.*, σ. 77-78 · Ιωαννίδου, *ό.π.*, σελ. 97-115 · Μιχαλίδης, *ό.π.*, σελ. 119 – 144.

¹¹¹ Περισσότερα για την απόδοση των νοτιοσλαβικών ιδιωμάτων με ελληνική γραφή πρβλ. Μαρία Νυσταζοπούλου – Πελεκίδου, «Ξενόγλωσσα κείμενα με ελληνική γραφή», *Ο Ερανιστής* 1972, I (56), σελ. 69 – 110 · Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, «Σλαβικά κείμενα σε ελληνική γραφή: Δυο ανέκδοτες επιστολές του κοιτατζή Αποστόλ Πετκόφ», *Ιστωρ*, 11 1998 (1999), σ.53-68,

¹¹² Ιωαννίδου, «Τα σλαβικά ιδιώματα στην Ελλάδα...», *ό.π.*, σ. 99 – 109 · Μιχαλίδης, *ό.π.*, σ. 131.

Σε γενικές γραμμές η κριτική από φιλολογική σκοπιά επικεντρώνεται στην προχειρότητα και την ασυνέπεια ως προς τη σύνταξη και οργάνωση του συγκεκριμένου βιβλίου. Το αλφαβητάριο είχε και άλλες αδυναμίες και ελλείψεις, όπως λάθη και ανακρίβειες ως προς τον τρόπο φωνητικής απόδοσης διάφορων τύπων, ασυνέπειες στον τονισμό των λέξεων και απουσία ικανοποιητικών παραδειγμάτων, αποκαλύπτει μάλιστα ότι οι συντάκτες του *Abecedar* δεν γνώριζαν σε ικανοποιητικό βαθμό τη γλώσσα με την οποία κλήθηκαν να ασχοληθούν¹¹³.

Ενώ από φιλολογική οπτική το βιβλίο δε φαίνεται να είναι αξιόλογο, από πολιτική σκοπιά είναι ιδιαίτερα σημαντικό, γιατί η υποδοχή του προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων σε όλες τις πλευρές. Η βουλγαρική πλευρά θεώρησε την έκδοση του *Abecedar* πλήγμα κατά της Βουλγαρίας, γιατί προσπάθησε να «αποκόψει» τους «βουλγαρόφωνους» της Ελλάδας από τη Βουλγαρία, ενώ η σλαβομακεδονική ιστοριογραφία αργότερα θα το αντιμετωπίσει ως επίσημη αναγνώριση της σλαβομακεδονικής γλώσσας¹¹⁴.

Τον Ιανουάριο του 1926 το *Abecedar* στάλθηκε δοκιμαστικά σε κάποια μειονοτικά σχολεία του Σόροβιτς (σημ. Αμύνταιο) προκαλώντας έντονα επεισόδια με διαμαρτυρίες, συλλαλητήρια και επιθέσεις εναντίον δασκάλων, που έφτασαν μέχρι και το κάψιμο των βιβλίων.¹¹⁵ Οι αντιδράσεις προέρχονταν και από εθνικόφρονες που θεωρούσαν την έκδοση του εγχειριδίου «εθνική προδοσία» και ασκό του Αιόλου για μελλοντικούς κινδύνους. Την περίοδο αυτή κάνει την εμφάνισή της και η εθνικιστική παρακρατική οργάνωση *Ελληνική Μακεδονική Πυγμή*, η οποία πρωτοστατεί στις διαμαρτυρίες φτάνοντας στο σημείο να ζητά με αυταρχικό τρόπο την γενική απαγόρευση της «βουλγαροφωνίας»¹¹⁶. Αντιδράσεις θα σημειωθούν και στους σλαβόφωνους, επειδή το *Abecedar* δεν ήταν γραμμένο με το κυριλλικό αλφάβητο και δεν το καταλάβαιναν. Ακόμα και οι πατριαρχικοί σλαβόφωνοι εναντιώθηκαν θεωρώντας ότι το λατινικό αλφάβητο παραπέμπει στον παπισμό και κατ' επέκταση απομακρύνει το ποίμνιο από την ορθοδοξία¹¹⁷. Ο Πέτρος Πύρζας, επιθεωρητής δημόσιων σχολείων Έδεσσας, θα αναρρωτηθεί: «Ένα πράγμα τώρα δεν μπορώ να νοιώσω, θα λειτουργήσουν τα παραπάνω σχολεία και οι εκκλησίες αφού υποβληθούν, σύμφωνα με τη ρήτρα του πρωτοκόλλου, αιτήσεις ομαδικές ή θέλοντας και μη εμείς θα

¹¹³ Ιωαννίδου, ό.π., σ. 99 - 109.

¹¹⁴ Στο ίδιο, σ. 99 - 109.

¹¹⁵ Ο L. Danforth αναφέρει ότι «σε ένα χωριό ο τοπικός διοικητής της χωροφυλακής ανάγκασε με απειλές τους κατοίκους να πετάζουν τα *Abecedar* τους σε μια γειτονική λίμνη», σ. 78.

¹¹⁶ Κωστόπουλος, ό.π., σ. 104.

¹¹⁷ Στο ίδιο, σ. 100.

τους ανοίξουμε τα μάτια, δίνοντάς τους δασκάλους και βιβλία γραμμένα στη γλώσσα τους;»¹¹⁸.

Οι έντονες αυτές αντιδράσεις κατέστησαν βραχύβιο το βίο του *Abecedar*, όλα τα αντίτυπα καταστράφηκαν¹¹⁹ και η προσπάθεια εγκαταλείφθηκε. Οι αντιδράσεις ήταν τόσο έντονες ώστε να μην προχωρήσουν ούτε τα σχέδια για ίδρυση σλαβόφωνων σχολείων ή μειονοτικών τάξεων εντός των υπάρχοντων σχολείων¹²⁰. Το *Abecedar* δεν μπορεί να ιδωθεί εκτός του ιστορικού πλαισίου και των συνθηκών μέσα στις οποίες συντάχθηκε και όπως παρατηρεί ο Μιχαηλίδης, «στις φλόγες τους Αμυνταίου είχε καεί οριστικά η πιο φιλόδοξη προσπάθεια για τη διδασκαλία των σλαβόφωνων στη γλώσσα τους»¹²¹.

Το *Abecedar* θα επανεκδοθεί στη Θεσσαλονίκη το 2006 από τις εκδόσεις *Μπατάβια* (βλ. παράρτημα εικόνα 10^η).¹²² Η έκδοση αποτελεί ακριβές αντίγραφο του πρωτότυπου του 1925 και πραγματοποιήθηκε υπό την αιγίδα του EBLUL – European Bureau for Lesser Used Languages (Ευρωπαϊκό Γραφείο για τις Λιγότερο Ομιλούμενες Γλώσσες) με πρωτοβουλία του κόμματος «Ουράνιο Τόξο». Το γεγονός προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις με το Υπουργείο των Εξωτερικών της Ελλάδας να τοποθετείται για το θέμα¹²³.

Η έλευση των προσφύγων

Στην περίοδο του μεσοπολέμου συντελούνται κατακλυσμιαίες πληθυσμιακές και εθνολογικές ανακατατάξεις στον ελλαδικό χώρο και κυρίως στις περιοχές της ελληνικής Μακεδονίας και της Θράκης. Οι ανταλλαγές των πληθυσμών και η έλευση των προσφύγων θα αυξήσουν κατακόρυφα τον πληθυσμό της Ελλάδας, θα

¹¹⁸ ΑΦΜ/104/8, Π. Πύρζας, «Υπόμνημα για το ζήτημα των σλαβικών μειονοτήτων», Έδεσσα 29/8/1925, όπως αναφέρεται στο Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 101.

¹¹⁹ Αντίτυπο υπάρχει στην Εθνική Βιβλιοθήκη.

¹²⁰ Αξίζει να σημειωθεί ότι δύο δεκαετίες αργότερα, το Δεκέμβριο του 1944 στην *Ελεύθερη Ελλάδα*, θα εκδοθεί το *Αλφαβητάρι της Μακεδονικής γλώσσας* με πρωτοβουλία των εαμικών οργανώσεων της Καστοριάς, το οποίο διανεμήθηκε στα σλαβομακεδονικά σχολεία που ίδρυσε το ΕΑΜ ως έμπρακτη απόδειξη της δέσμευσης των υποσχέσεων του ΕΑΜ για σεβασμό της γλωσσικής ταυτότητας των σλαβόφωνων. Η σύνταξη του εγχειριδίου θα γίνει με βάση το κυριλικό αλφάβητο και θα βασιστεί στη σλαβική διάλεκτο που χρησιμοποιούσαν οι σλαβόφωνοι των περιοχών Καστοριάς – Φλώρινας – Μοναστηρίου. Για το θέμα αυτό: Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 192 – 195.

¹²¹ Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σελ. 144.

¹²² Για την ανάγνωση της τελευταίας έκδοσης του *Abecedar*, <https://web.archive.org/web/20100603183033/http://www.florina.org/abecedar/001.asp> [προσπελάστηκε 2/10/2023].

¹²³ Για τις αντιδράσεις που προκάλεσε η επανέκδοση του *Abecedar* βλ. ο Ιός, «Η προφανής γλωσσική ιδιαιτερότητα», *Ελευθεροτυπία* 18/11/2006 (ηλεκτρονική έκδοση).

δημιουργήσουν το λεγόμενο «προσφυγικό ζήτημα» και θα προκαλέσουν πολλές προστριβές και δυσaréσκειες ανάμεσα στους γηγενείς και τους πρόσφυγες¹²⁴. Οι περιοχές στις οποίες θα τοποθετηθούν οι πρόσφυγες επιλέγονταν με οικονομικά και πολιτικά κριτήρια. Ο κύριος όγκος των προσφυγικών πληθυσμών θα εγκατασταθεί στα εδάφη της Μακεδονίας, στις Νέες Χώρες, όπου αφενός υπήρχε διαθεσιμότητα γαιών και ιδιοκτησιών και η πυκνότητα του πληθυσμού ήταν χαμηλή και αφετέρου θα διασπούσε τους συμπαγείς σλαβόφωνους πληθυσμούς που ήταν συγκεντρωμένοι στο βόρειο και μεθόριο τμήμα της ελληνικής Μακεδονίας¹²⁵.

Οι πληθυσμιακές αυτές αλλαγές και εγκαταστάσεις οδήγησαν στον επανακαθορισμό των «ταυτοτήτων» και των κοινωνικών κατηγοριών¹²⁶. Ο όρος «ντόπιος» ή «εντόπιος» θα αρχίσει να χρησιμοποιείται κατά κόρον στην ελληνική Μακεδονία, για να διακρίνει και ίσως να διαχωρίζει αυτούς που ζούσαν στην περιοχή πριν από την έλευση των προσφύγων. Είναι ένας όρος που συγκάλυπτε τις εσωτερικές ταξικές διαφορές μεταξύ των ντόπιων και που συνδέεται άμεσα με τη «γη» και με τα δικαιώματα επί αυτής έναντι των νεοφερμένων¹²⁷. Ο όρος «πρόσφυγας» σχετίζεται με την απώλεια της πατρίδας, της δικής του γης και ως κάτοικος στη νέα γη διεκδικεί κλήρους της για να επιβιώσει. Ο όρος ντόπιος σχετίζεται και δηλώνει τη μακρόχρονη σχέση του με τον τόπο, με τη γη. Και στις δύο περιπτώσεις οι πληθυσμοί προσδιορίζονται με βασικό κριτήριο όχι το αίμα, αλλά την εδαφικότητα¹²⁸.

Η συμβίωση των γηγενών με τους πρόσφυγες δε θα αποδειχθεί εύκολη υπόθεση. Η εχθρότητα μεταξύ ντόπιων και νεοφερμένων θα κυριαρχήσει σε όλη την περιοχή και ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τα έκτακτα μέτρα που πήρε το ελληνικό κράτος για να αντιμετωπίσει το προσφυγικό, όπως η χρησιμοποίηση κτημάτων και σπιτιών των σλαβόφωνων από τους πρόσφυγες, καθώς και η υποχρεωτική μετακίνηση σλαβόφωνων κατοίκων παραμεθόριων χωριών σε περιοχές της Θεσσαλίας και της Κρήτης, επειδή θεωρήθηκαν πιθανοί συνεργάτες των Τούρκων¹²⁹.

¹²⁴ Ραϊμόνδος, *ό.π.*, σ. 191-213· Κοντογιώργη, *ό.π.*, σ. 199-224 · Ευτυχία Παναγιώτου (επιμ.) συλλογικό, *Πτυχές της αποκατάστασης των προσφύγων στην Ελλάδα 1922-1930*, Αθήνα 2021.

¹²⁵ Κοντογιώργη, *ό.π.*, σ. 211.

¹²⁶ Καρακασίδου, *ό.π.*, σ. 254 – 255.

¹²⁷ Ενώ στη δυτική Μακεδονία ο όρος θα αναφέρεται αποκλειστικά στους σλαβόφωνους. Για το θέμα βλ. Καρακασίδου, *ό.π.*, σ. 264 – 265.

¹²⁸ Μαρίκα Ρόμπου Λεβίδη, *ό.π.*, σ. 43 & 56 – 61.

¹²⁹ Κοντογιώργη, *ό.π.*, σ. 205· Γεώργιος Μαυρογορδάτος, «Ο Διχασμός ως Κρίση Εθνικής Ολοκλήρωσης» στο *Ελληνισμός – Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και Βιομαρτυρικοί Άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας*, Αθήνα 1983, σ. 76.

Η βασικότερη όμως αιτία αυτής της εχθρότητας είναι η διανομή των γαιών και των κτημάτων που άφησαν πίσω τους οι μουσουλμάνοι, αλλά και οι σλαβόφωνοι που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τον ελλαδικό χώρο. Τις περιουσίες αυτές τις διεκδικούσαν αμφότεροι και οι ντόπιοι, αλλά και οι πρόσφυγες. Να σημειωθεί επίσης ότι αρκετοί γηγενείς, παρά τους απαγορευτικούς νόμους που είχαν θεσπιστεί, είχαν αρχίσει από το 1912 να αγοράζουν με ιδιωτικά συμφωνητικά ακίνητες περιουσίες από τους ίδιους τους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες, πριν την αποχώρησή τους από την Ελλάδα. Όμως οι «άτακτες» αυτές αγοραπωλησίες γινόταν κατά κύριο λόγο προφορικά, χωρίς την υπογραφή τίτλων ιδιοκτησίας που θα αποδείκνυαν την αγοραπωλησία και την κυριότητα¹³⁰. Το ελληνικό κράτος δεν αναγνώρισε τα συμφωνητικά και θεώρησε όλες τις δικαιопραξίες άκυρες, με αποτέλεσμα να καταστραφούν οικονομικά πολλοί γηγενείς και να ενταθούν ακόμη περισσότερο οι σχέσεις τους με τους πρόσφυγες, στους οποίους διανεμήθηκαν κάποιες από αυτές τις περιουσίες. Οι ντόπιοι πληθυσμοί, σλαβόφωνοι και ελληνόφωνοι, κατηγορούσαν τις ελληνικές κυβερνήσεις για μεροληψία υπέρ των προσφύγων, κάτι που ως ένα βαθμό ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα, επειδή οι πρόσφυγες ήταν τα θύματα των πολιτικών επιλογών και αποφάσεων που έλαβε το ελληνικό κράτος στα πλαίσια της εθνικιστικής λογικής του «εθνικά καθαρού» κράτους¹³¹.

Για να αντιμετωπιστεί το έντονο δημογραφικό, αλλά και κοινωνικό πρόβλημα, το κράτος προχώρησε σε αγροτική μεταρρύθμιση που αφορούσε τη διανομή καλλιεργήσιμης γης. Αποτέλεσμα αυτής της μεταρρύθμισης ήταν να μετατραπεί το μεγαλύτερο μέρος των αγροτών των Νέων Χωρών σε μικροϊδιοκτήτες, πολιτική που επέφερε και το οριστικό πλήγμα στις πατριές¹³², τη μορφή της πολυεστιακής οικογενειακής συγκρότησης, για την οποία έγινε αναφορά στο πρώτο μέρος. Η απόδοση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων δεν ήταν δωρεάν. Οι αγρότες δεσμεύτηκαν να αποπληρώσουν το χρέος τους στις τράπεζες με τόκο 8%. Οι δανειακές υποχρεώσεις των αγροτών συνδυαστικά με την αβεβαιότητα που έχει το

¹³⁰ Αλβανός, «Πολιτικές επιπτώσεις...», ό.π., σ. 192 · Ραϋμόνδος Αλβανός, *Σλαβόφωνοι και Πρόσφυγες. Κράτος και πολιτικές ταυτότητες στη Μακεδονία του Μεσοπολέμου*, Θεσσαλονίκη 2019, σ. 75-90 · Ραϋμόνδος Αλβανός, «Οι πρόσφυγες και η αγροτική επανάσταση του Μεσοπολέμου» στο Α. Ψαρομηλίγκος, & Β. Λάζου, *Η ιστορία της Μικράς Ασίας: Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα, εγκατάσταση και ενσωμάτωση. Τόμος 7*, Αθήνα 2011, σ. 43 – 82 · Χατζηιωαννίδου Δήμητρα, *Γηγενείς και πρόσφυγες στην Έδεσσα απόψεις και αντιλήψεις*, (διπλωματική εργασία), Φλώρινα 2021, σ. 12-13 & 18-19.

¹³¹ Αλβανός, «Πολιτικές επιπτώσεις...», ό.π., σ. 192.

¹³² Για την πολυεστιακή πατριαρχική οργάνωση της σλαβόφωνης οικογένειας βλ. Α' μέρος στην παρούσα εργασία.

συγκεκριμένο επάγγελμα εξαιτίας αστάθμητων παραγόντων (δυσμενείς κλιματολογικές συνθήκες που συνεπάγονται κακές σοδειές και μειωμένη παραγωγή), αλλά και εξαιτίας του φόβου μήπως κατασχεθούν τα χωράφια τους από τις τράπεζες είτε επειδή αδυνατούσαν να αποπληρώσουν τα δάνειά τους είτε επειδή αργούσε να ολοκληρωθεί η απόδοση των οριστικών παραχωρητηρίων εκμετάλλευσης της γης, δημιούργησαν ένα πλέγμα πελατειακών σχέσεων μεταξύ των αγροτών και των τοπικών πολιτευτών. Όλοι οι αγρότες είτε ήταν πρόσφυγες είτε γηγενείς ήταν δέσμιοι του πολιτικού και του τραπεζικού συστήματος¹³³.

Η αγροτική μεταρρύθμιση, που προκάλεσε τόσες προστριβές και αντιπαλότητες, θα ολοκληρωθεί το 1938. Θα αφήσει όμως ανοιχτές πληγές που θα έχουν και πολιτικές συνέπειες¹³⁴. Οι πολιτικές που ακολουθήθηκαν όχι μόνο δυσχέραναν τις διαδικασίες ενσωμάτωσης και αφομοίωσης των σλαβόφωνων, αλλά και έστρεψαν ορισμένους από αυτούς στα γειτονικά βαλκανικά κράτη προκειμένου να προστατεύσουν τα συμφέροντά τους¹³⁵. Το φλέγον θέμα της γης και της ιδιοκτησίας θα απασχολήσει εκ νέου τις ελληνικές κυβερνήσεις μετά τον εμφύλιο, με διαφορετικά κριτήρια αυτή τη φορά. Το ελληνικό κράτος θα αποφασίσει να διανείμει κτήματα και κατοικίες των σλαβόφωνων που πέρασαν στην υπερορία στερώντας από τους εναπομείναντες στην Ελλάδα συγγενείς τους το δικαίωμα διαχείρισης αυτών των περιουσιών. Οι πολιτικές αυτές θα εντείνουν τα μετεμφυλιακά πάθη και το αίσθημα της αδικίας σε βάρος των σλαβόφωνων¹³⁶.

Οι μετονομασίες

Καθόλη τη διάρκεια του 1920 το ελληνικό κράτος θα επιχειρήσει να «εξελληνίσει» και «εξωτερικά» την περιοχή της Μακεδονίας με την αλλαγή των «ξενικών» τοπωνυμίων. Πρόκειται, βέβαια, για μια πρακτική η οποία εγκαινιάστηκε την περίοδο του Όθωνα στα πλαίσια της εθνικής συγκρότησης του ελληνικού κράτους και της διαμόρφωσης ελληνικής εθνικής ταυτότητας που θα συνέδεε το νεοσύστατο ελληνικό κράτος με την αρχαία Ελλάδα σε ένα ιστορικό συνεχές. Όμως,

¹³³ Στο ίδιο, σ. 197-206.

¹³⁴ Μιχαλίδης, «Ταυτότητες, διπλωματία...», ό.π., σ.333.

¹³⁵ Κοντογιώργη, ό.π., σ. 211-219.

¹³⁶ Μαρία Γιαννησοπούλου, Η ανθρωπολογική προσέγγιση, Αλμωπία: παρελθόν, παρόν και μέλλον. Στο: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (Επμ.) *Μακεδονία και Βαλκάνια, Ξενοφοβία και Ανάπτυξη*. Αθήνα 1998, σ. 330-435.

τα τοπωνύμια δεν είναι απλά προσδιορισμοί πάνω σε έναν χάρτη, συνδέονται με το παρελθόν ενός τόπου, αποτελούν μέρος της παράδοσης και προσφέρουν πλούσιες πληροφορίες για την ανθρωπογεωγραφία της περιοχής¹³⁷.

Ιδιαίτερα για την περιοχή της Μακεδονίας με τις πληθυσμιακές ανακατατάξεις και τις πληθυσμιακές μεταβολές οι μετονομασίες των «ξενόφωνων» τοπωνυμίων κρίθηκε επιβεβλημένη προκειμένου να «εξελληνιστεί» αποβάλλοντας κάθε όνομα που θα συνέδεε την περιοχή με τους ξενόφωνους πληθυσμούς της που διαβιούσαν εκεί. Τα καινούρια ονόματα, ως «διανοητικές κατασκευές» θα εξέφραζαν τη νέα ιστορική περίοδο για την ελληνική Μακεδονία, θα εξέφραζαν «νέα ιστορικά μορφώματα»¹³⁸.

Το βασιλικό διάταγμα του 1909 «περί συστάσεως Επιτροπείας προς μελέτην των τοπωνυμίων της Ελλάδος και εξακρίβωσιν του ιστορικού λόγου αυτών» όριζε ειδική επιτροπή, με πρόεδρο τον καθηγητή και λαογράφο Ν. Πολίτη, με αποστολή τη γνωμοδότηση για αλλαγή των ξενόφωνων τοπωνυμίων με κριτήριο τη σύνδεση του κάθε οικισμού με το αρχαιοελληνικό παρελθόν¹³⁹. Οι αλλαγές των ονομάτων δεν είχαν προχωρήσει ιδιαίτερα και τα περισσότερα τοπωνύμια εξακολουθούσαν να είναι τουρκικά ή σλαβικά. Ο διπλωμάτης και υπάλληλος του Υπουργείου των Εξωτερικών Βασίλειος Κολοκοτρώνης, το 1925 θα τονίσει ότι: «...ο εξελληνισμός των τουρκοσλαβικών τοπωνυμίων της Μακεδονίας θα λύση τελειωτικώς το ζήτημα του πλήρους εξελληνισμού αυτής... Αι ελληνικάί τοπωνυμίας υπενθυμίζουσαι εις τους κατοίκους της Μακεδονίας και τους επισκεπτόμενους αυτής ξένους ότι η γη την οποίαν πατώσι είναι ελληνική...»¹⁴⁰.

Με το νομοθετικό διάταγμα «περί μετονομασίας συνοικισμών, πόλεων και κομών» που θα θεσπιστεί στις 17 Σεπτεμβρίου 1926 θα πραγματοποιηθούν μαζικές μετονομασίες περιοχών, οι οποίες κάποιες φορές έπαιρναν τη μορφή επίσημης τελετής,¹⁴¹ με αυθαίρετα κριτήρια, «δι' όσας πόλεις ή χωρία δεν παρέχει η αρχαία γεωγραφία το κατάλληλον υλικόν, θα έπρεπε να ερευνηθή η βυζαντινή γεωγραφία»¹⁴².

¹³⁷ Γεώργιος Τσότσος, *Ιστορική Γεωγραφία της Δυτικής Μακεδονίας. Το Οικιστικό Δίκτυο 14^{ος} - 17^{ος} Αιώνας*. Θεσσαλονίκη 2011, 38 – 39, 41 & 52 · Μαριαλένα – Αργυρώ Μίσκα, *Επώνυμοι Τόποι: Ονομασίες Οικισμών στην Περιοχή της Φλώρινας*, διπλωματική εργασία, Φλώρινα 2020.

¹³⁸ Γιώργος Κόκκινος, 2003, *Επιστήμη, Ιδεολογία, Ταυτότητα. Το μάθημα της Ιστορίας στον αστερισμό της υπερεθνικότητας και της παγκοσμιοποίησης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003.

¹³⁹ Κωστόπουλος, «Η απαγορευμένη γλώσσα...», ό.π., σ. 139 - 141.

¹⁴⁰ Β. Κ. Κολοκοτρώνης, Μελέτη περί εξελληνισμού των ξένων τοπωνυμίων της Μακεδονίας, Εν Αθήναις 1925, σ. 3-4, όπως παρατίθεται στο Κωστόπουλος, ό.π., σ. 143.

¹⁴¹ *Έλεγχος* 2/9/1927, σ. 4, όπως αναφέρεται στο Κωστόπουλος, ό.π., σ. 142.

¹⁴² Β. Κ. Κολοκοτρώνης, Μελέτη περί εξελληνισμού των ξένων τοπωνυμίων της Μακεδονίας, Εν Αθήναις 1925, σ. 3-4, όπως παρατίθεται στο Κωστόπουλος, ό.π., σ. 143.

Ο Στ. Κυριακίδης θα προτείνει να αποσυνδεθούν τα νέα ονόματα από το αρχαίο και βυζαντινό παρελθόν και να λαμβάνεται υπόψη και ο φυσικός περίγυρος του οικισμού για τη νέα του ονομασία υποστηρίζοντας ότι οι ξενόφωνοι πληθυσμοί της Μακεδονίας πρέπει να συνδεθούν με νεότερα ελληνοπρεπή ονόματα.

Προέκυψαν πολλές κατηγορίες τοπωνυμίων. Παλιά ονόματα που το σημαϊνόμενό τους σχετιζόταν με το φυσικό περιβάλλον, με φυτά, ζώα, θρησκευτικότητα μεταφράζονται από τα σλαβικά ή τουρκικά στα ελληνικά, άλλα αντικαταστάθηκαν με νέα με συνδήλωση ιστορικότητας από τους ελληνιστικούς χρόνους, αλλά και τον πρόσφατο Μακεδονικό Αγώνα (π.χ. το χωριό Γκερμάν μετονομάστηκε σε Άγιος Γερμανός, Σφέτκα Πέτκα σε Αγία Παρασκευή, το Γκόριτσκο έγινε Αγραπιδιές, το Σόροβιτς άλλαξε σε Αμύνταιο, το Κιοσελέρ σε Αντίγονο, η Τοπόλιανη σε Χρυσό, το Άρμενσκο σε Άλωνα, το Μπούφι σε Ακρίτας, η Ντοβίστα σε Εμμανουήλ Παπάς, η Ζλιάχοβα σε Νέα Ζίχνη κ.α.)¹⁴³. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πόλη του Κιλκίς, η οποία, παρόλο που υπήρξε προπύργιο του εξαρτισμού και της «βουλγαροφωνίας» και καταστράφηκε ολοσχερώς από τον ελληνικό στρατό στις 22 Ιουνίου 1913, διατήρησε την αρχική της ονομασία (Κουκούς, Κιλκίτς, Κιλκίς) *«εις μνήμην της αποφασιστικής παρ' αυτό νίκης ημών κατά τον τελευταίον βαλκανικόν πόλεμον»*, σύμφωνα με την εισήγηση του Β. Κολοκοτρώνη¹⁴⁴. Αξίζει να αναφερθεί ότι οι προσφυγικοί οικισμοί αποκτούν ονόματα που θυμίζουν τις «χαμένες πατρίδες» του Πόντου και της Μικράς Ασίας κατασκευάζοντας με αυτόν τον τρόπο νέες εθνικές συνδηλώσεις¹⁴⁵.

Οι αντιδράσεις των σλαβόφωνων ήταν αναμενόμενες παρά τη ρητή απαγόρευση της χρήσης των παλιών ονομάτων. Οι κυρώσεις που προβλέπονται για τους παραβάτες που δεν συμμορφώνονται με τα νέα ονόματα αφορούσαν χρηματικά πρόστιμα μέχρι και κράτηση ολίγων ημερών. Μετά τη νέα ονοματοθεσία απαγορευόταν η χρήση των παλιών ονομάτων από τις δημόσιες αρχές, τους συλλόγους και τα διάφορα σωματεία στην επίσημη αλληλογραφία τους. Οι πολίτες στις συναλλαγές τους με το δημόσιο δεν μπορούσαν να αναγράψουν ή να

¹⁴³ Υπουργείο Εσωτερικών / Διεύθυνσις Τοπικής Αυτοδιοικήσεως, «Πίναξ μετονομασθεισών κοινοτήτων & συνοικισμών του Κράτους», Αθήνα 1929, σ. 1-2, όπως αναφέρεται στο Κωστόπουλος, ό.π., σ. 145. Για τις μετονομασίες βλ. Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών – ΕΙΕ <https://settlement-renames.eie.gr/renames/> [προσπελάστηκε 19/2/2024]· Λιθοξόου Δημήτρης https://www.lithoksou.net/2020/11/metonomasies-horion_15.html [προσπελάστηκε 19/2/2024].

¹⁴⁴ Στο κατεστραμμένο Κιλκίς είχαν μεταφερθεί ελληνόφωνοι πληθυσμοί από τη Στρώμνιτσα, γι' αυτό και προτάθηκε το όνομα Νέα Στρώμνιτσα, αλλά δεν επικράτησε, βλ. Καράβας, «Μυστικά και παραμύθια...», ό.π., σ. 317 – 323.

¹⁴⁵ Ανδρομάχη Σολάκη & Ιφιγένεια Βαμβακίδου, «Μετονομασίες οικισμών στην περιοχή της Φλώρινας στις αρχές του 20ού αιώνα: ιστορικές αναγνώσεις», σε *Επιστημονική επετηρίδα* τ. 25, Ιωάννινα 2013, σ. 213-229.

επικαλεστούν το παλιό όνομα του τόπου τους και η επίδοση της αλληλογραφίας δεν γινόταν στους παραλήπτες, αν αναγραφόταν στο φάκελο το παλιό τοπωνύμιο¹⁴⁶.

Η αλλαγή των βαφτιστικών ονομάτων και των επωνύμων

Σε όλη τη διάρκεια της περιόδου και παράλληλα με τις αλλαγές των «ξενόφωνων» τοπωνυμίων έγιναν και αναγκαστικές αλλαγές των οικογενειακών και βαφτιστικών ονομάτων των Σλαβόφωνων σε μια ακόμα προσπάθεια «μετάλλαξης» της ταυτότητάς τους. Τα επώνυμα των Σλαβομακεδόνων προέκυπταν από το όνομα ή κάποιο παρατσούκλι που είχε ο αρχηγός της οικογένειας προσθέτοντας στο τέλος την κατάληξη **-οφ** ή **-εφ** για τους άνδρες και την κατάληξη **-ιν** για τις γυναίκες και έτσι καταγράφονταν κατά την οθωμανική περίοδο και στα δημοτολόγια δηλώνοντας και το μιλέτ, την κοινότητά τους¹⁴⁷.

Αμέσως μετά τους Βαλκανικούς πολέμους ξεκινά η ελληνοποίηση των ονομάτων και στα δημοτολόγια τα επώνυμα που κατέληγαν σε **-οφ (-οβ)** και **-εβ (-εφ)** καταλήγουν σε **-ος** και **-ες**, για παράδειγμα Ηβάνος, Στάμκος, Βράντσες κ.λ.π. Τα βαφτιστικά ονόματα αλλάζουν με αυθαίρετα επίσης κριτήρια, έτσι για παράδειγμα το όνομα Παναγιώτης το φέρουν όσοι πριν ονομάζονταν Μπόζιν, Πέτκο, Μπάνε και Μπόρις, η Μένκα γίνεται Μελομένη, η Βελίκα, Πασχαλίνα και η Τσβέζντα, Αστέρω. Αργότερα μεταβάλλονται και οι αρχικές ρίζες των ονομάτων και ολόκληρες οικογένειες θα υποχρεωθούν να υιοθετήσουν ένα άλλο όνομα, για παράδειγμα ο Χαρίτζε θα αλλάξει αρχικά σε Χαριζάνης και αργότερα θα γίνει Ευριπίδης και Βασίλειος, το επώνυμο Νοβάκωφ γίνεται Ιωακειμίδης, το Ιβάνωφ, Κωστόπουλος, κ.λ.π.¹⁴⁸. Η Δώρα Λαφαζάνη στην έρευνα που πραγματοποίησε στα χωριά του Κάτω Στρυμόνα θα παρατηρήσει ότι «...από μια χρονική στιγμή και έπειτα η μακεδονική ύπαιθρος γέμισε από κρητικά επώνυμα» συνδέοντας τους κρητικούς χωροφύλακες που υπηρετούσαν στην περιοχή της Μακεδονίας με τις αλλαγές των ονομάτων των ξενόφωνων¹⁴⁹. Στους μηχανισμούς «εξελληνισμού» αυτής της περιόδου αξίζει να

¹⁴⁶ ΦΕΚ 1926/Α/332, ΝΔ της 17/9/26 «περί μετονομασίας συνοικισμών, πόλεων ή κωμών» · ΦΕΚ 1927/Α/287, ΝΔ «περί κυρώσεως του από 17/9/26 ΝΔ περί μετονομασίας συνοικισμών, πόλεων ή κωμών»· ΦΕΚ 1929/Α/99, ν. 4096, όπως αναφέρεται στο Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 145.

¹⁴⁷ Παύλος Κούφης, *Λαογραφικά Φλώρινας – Καστοριάς*, Αθήνα 1996, σ. 17.

¹⁴⁸ Δώρα Λαφαζάνη, «Μικτά χωριά του Κάτω Στρυμόνα: εθνότητα, κοινότητα και εντοπιότητα», *Σύγχρονα Θέματα* 63 (1997), σ. 106· Καρακασίδου, *ό.π.*, σ. 327· Danforth, *ό.π.*, σ. 171 · Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 147 – 149.

¹⁴⁹ Λαφαζάνη, *ό.π.*, σ. 107 και Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 150.

προστεθεί και η συστηματική καταστροφή των σλαβικών επιγραφών από τους ναούς της περιοχής¹⁵⁰.

Πολλοί άνθρωποι δυσφορούσαν εξαιτίας αυτών των αυταρχικών αλλαγών και άρχισαν να αποξενώνονται από το ελληνικό κράτος υιοθετώντας πλήρως την ταυτότητα του μακεδόνα και όχι του έλληνα. Οι ακολουθούμενες πολιτικές και πρακτικές φαίνεται να ενίσχυσαν την εθνοτική αφύπνιση και σε ορισμένους τη διάθεση να διατηρήσουν με κάθε τρόπο την ετερότητά τους. Αρκετοί αποξενώθηκαν και από την Εκκλησία της Ελλάδας, γιατί πλέον δεν τους επιτρεπόταν να βαφτίζουν τα παιδιά τους με τα «παραδοσιακά» τους ονόματα, αλλά και να τα χρησιμοποιούν και σε άλλες τελετές και μυστήρια που σχετίζονται με τον κύκλο της ζωής ενός ανθρώπου (π.χ. μνημόσυνο)¹⁵¹. Στη μεταξική δικτατορία θα ενταθούν οι αλλαγές των ονομάτων και τα σλαβόηχα ονόματα θα εκλείψουν εντελώς από τα δημοτολόγια.

Οι αφαιρέσεις της ιθαγένειας

Την περίοδο του Μεσοπολέμου εγκαινιάζεται και μια άλλη «σκοτεινή» διοικητική πρακτική που εφαρμόστηκε σε βάρος μεγάλου αριθμού ελλήνων πολιτών και στιγμάτισε αρνητικά τη σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδας. Η πρακτική της αφαίρεσης της ελληνικής ιθαγένειας από μεγάλες ομάδες πολιτών αποδείχτηκε «ανθεκτική» μέσα στο χρόνο, εφόσον εφαρμόστηκε για έξι δεκαετίες από τον κρατικό μηχανισμό ανεξάρτητα από τις πολιτειακές μεταβολές που συντελέστηκαν στο διάστημα αυτό και τον ιδεολογικό προσανατολισμό των κυβερνήσεων, πράγμα που αποτελεί ατράνταχτη απόδειξη της αδιάλειπτης συνέχειας που είχε τελικά ο σκληρός πυρήνας του κρατικού μηχανισμού μέσα στο διάβα της πολιτικής ιστορίας της Ελλάδας. Ποσοτικός απολογισμός των αφαιρέσεων ιθαγένειας δεν είναι δυνατό να προκύψει, γιατί οι περισσότερες γινόταν χωρίς να δημοσιοποιούνται πουθενά¹⁵².

¹⁵⁰ Danforth, *ό.π.*, σ. 77 – 79.

¹⁵¹ Στο *ίδιο*, σ. 130. Για το τραύμα των ανθρώπων που βίωσαν την καταστολή και την απαγόρευση βλ. Δ' μέρος στην παρούσα εργασία.

¹⁵² Τάσος Κωστόπουλος, «Αφαιρέσεις ιθαγένειας. Η σκοτεινή πλευρά της νεοελληνικής ιστορίας (1926-2003)», *Σύγχρονα θέματα* 83 (2003), σ. 53-76 · Τάσος Κωστόπουλος, «Η κληρονομιά του "εσωτερικού εχθρού". Αφαιρέσεις ιθαγένειας από το ελληνικό κράτος (1927-2003)», Εισήγηση ΕΕΔΑΠ «*Ιστορία και συγκυρία της ελληνικής ιθαγένειας*», Αθήνα 2005· Τάσος Κωστόπουλος, «Πατρίς, Θρησκεία, Ομογένεια, Το φάντασμα της Ιστορίας», *εφημ. Εφημερίδα των Συντακτών* (20/10/2019) · *Ιστορικοί Περίπατοι*, «Ιστορία της ελληνικής ιθαγένειας» ΕΡΤ · «Greece's invisible minority...», BBC, *ό.π.* · «The Documentary Podcast Macedonia...», BBC, *ό.π.* · «Χάλκινα ηχοχρώματα...», *ό.π.* · «Βάσκο

Κατά καιρούς μεγάλες ομάδες ελλήνων πολιτών χαρακτηρίστηκαν ως επικίνδυνοι «εσωτερικοί εχθροί» από τους οποίους έπρεπε να εκκαθαριστεί το ελληνικό κράτος. Τα ταξινομικά κριτήρια τα οποία χρησιμοποιούσαν οι μηχανισμοί ασφάλειας, ώστε να κατατάξουν κάποιους πολίτες στην κατηγορία των «εσωτερικών εχθρών» ήταν αυθαίρετα, εφόσον έπρεπε να γίνει αποτίμηση των εθνικών, κοινωνικών, πολιτικών και θρησκευτικών φρονημάτων των πολιτών. Το ζύγισμα αυτό των φρονημάτων και των συνειδήσεων χάραξε όρια ανάμεσα στην ομοιογένεια, όπως την καθόριζαν τα στερεότυπα της κυρίαρχης εθνικοφροσύνης, και σε κάθε πολιτική, εθνική και θρησκευτική ετερότητα¹⁵³.

Το πρώτο νομοθέτημα που θέσπισε τη στέρηση της ελληνικής ιθαγένειας από «αλλογενείς» έλληνες πολίτες ήταν το προεδρικό διάταγμα της 12^{ης} Αυγούστου 1927, που στόχευε στις εθνικές, εθνοτικές και θρησκευτικές μειονότητες της Ελλάδας. Το διάταγμα αυτό προέβλεπε: *«Έλληνες υπήκοοι αλλογενείς, εγκαταλιπόντες το Ελληνικόν έδαφος άνευ προθέσεως επανόδου, αποβάλλουσι την Ελληνικήν ιθαγένειαν. Τα ανήλικα τέκνα τα αποδημούντα μετ' αυτών, αποβάλλουσι και αυτά συγχρόνως μετά των γονέων των την Ελληνικήν ιθαγένειαν...»*¹⁵⁴. Η πρόθεση «μη επανόδου» μπορούσε να «διαπιστωθεί» και να «στοιχειοθετηθεί» είτε με δήλωση του ίδιου του «αποδημούντος» είτε «εξ οιουδήποτε σχετικού γεγονότος». Κομβικά στοιχεία της παραπάνω ρύθμισης είναι ότι κάποιοι μετανάστες αναγνωρίζονται ως «αλλογενείς», δηλαδή μη έλληνες και ότι ο αρμόδιος που θα αποφαινόταν για την πρόθεση μη επανόδου του μετανάστη ήταν ο Υπουργός των Εξωτερικών και μετά το 1931 ο Υπουργός των Εσωτερικών¹⁵⁵. Ο νόμος 4310 που θα θεσμοθετηθεί δύο χρόνια αργότερα θα απαγορεύει σε κάθε «αλλογενή» πρώην έλληνα πολίτη την επανεγκατάσταση στην Ελλάδα¹⁵⁶.

Για πρώτη φορά η ρύθμιση αυτή εφαρμόστηκε για κάποιες χιλιάδες Βλάχων που είχαν φύγει από την Ελλάδα το διάστημα 1926-27 και είχαν εγκατασταθεί στη Ρουμανία, παρόλο που η αναχώρησή τους έγινε μετά από υπογραφή συμφωνίας

Καρατζά...», ό.π.· «Αυτοί που δε γύρισαν. Οι (Σλαβο)Μακεδόνες πολιτικοί πρόσφυγες του εμφυλίου», Propaganda (26-1-2019) [βλ. βιβλιογραφία].

¹⁵³ Κωστόπουλος, «Αφαιρέσεις ιθαγένειας...», ό.π., σ. 53.

¹⁵⁴ ΦΕΚ 1927/Α/171, διάταγμα της 12.8.1927 «περί κυρώσεως και τροποποιήσεως του από 13/15.9.1926 Ν.Δ. 'περί τροποποιήσεως διατάξεων του Αστικού Νόμου', άρθρο 4, όπως υπάρχει στο Κωστόπουλος, ό.π., σ. 54.

¹⁵⁵ Κωστόπουλος, ό.π., σ. 54 και Κωστόπουλος, «Η κληρονομιά του ...», ό.π., σ. 1-2.

¹⁵⁶ ΦΕΚ 1929/Α/287, Ν. 4310 της 16.8.1929, άρθρο 22, όπως υπάρχει στο Κωστόπουλος, «Αφαιρέσεις ιθαγένειας...», ό.π., σ. 54.

ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Ρουμανία¹⁵⁷. Το συγκεκριμένο Π.Δ. εφαρμόστηκε και για τη μειονοτική ομάδα των σλαβόφωνων πληθυσμών της Βόρειας Ελλάδας. Από τις αρχές του 20^{ου} αι. αρκετοί σλαβόφωνοι Μακεδόνες μετανάστευαν προσωρινά στη Βόρεια Αμερική και την Αυστραλία στέλνοντας εμβάσματα στις οικογένειές τους που έμεναν πίσω στην πατρίδα τους και κάποιοι από αυτούς επένδυναν σε γη στον τόπο της καταγωγής τους. Οι υπερατλαντικές αυτές κοινότητες είχαν επηρεαστεί και πολωθεί από τον ελληνοβουλγαρικό ανταγωνισμό των πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αι. δημιουργώντας εθνικιστικές οργανώσεις που σχετίζονταν με τις αντίστοιχες προξενικές αρχές¹⁵⁸.

Οι ελληνικές αρχές προσπάθησαν να εμποδίσουν τον επαναπατρισμό των σλαβόφωνων εκείνων που θεωρήθηκαν ως «φιλοβούλγαροι». Προσφεύγοντας στο Π.Δ. του 1927 οι ελληνικές αρχές κατήρτισαν το 1929-30 μια «*Μαύρη Λίστα*» σλαβόφωνων μεταναστών «*επικίνδυνων εις τα εθνικά ημών συμφέροντα*»¹⁵⁹. Η αρχική μορφή της λίστας περιελάμβανε 924 ονόματα, από τα οποία όμως τα 150 «αλλογενή» άτομα είχαν ήδη επιστρέψει στον τόπο τους, κάτι που αποδείκνυε ότι η πρόθεσή τους δεν ήταν η μόνιμη εγκατάσταση στο εξωτερικό, αλλά η επιστροφή τους στην πατρίδα¹⁶⁰.

Η ύπαρξη της λίστας όχι μόνο υπονόμειε κάθε αφομοιωτική προσπάθεια από πλευράς ελληνικού κράτους, αλλά ταυτόχρονα ενίσχυε τον επανακαθορισμό της ταυτότητας των ατόμων από τα οποία αφαιρέθηκε η ιθαγένεια. Επιπλέον τα κριτήρια πάνω στα οποία βασίζονταν τα όργανα του κράτους για να καταρτίσουν τη λίστα θεωρήθηκαν από πολλούς υποκειμενικά και ύποπτα. Έχουν διατυπωθεί πολλές κατηγορίες που σχετίζονται με εκβιασμούς και ξεκαθαρίσματα λογαριασμών¹⁶¹. Η λίστα αναθεωρήθηκε αρκετές φορές. Στην πρώτη αναθεώρησή της υπήρχαν 340 ονόματα σλαβόφωνων μεταναστών στις ΗΠΑ και τον Καναδά από τους οποίους τον Αύγουστο του 1933 αφαιρέθηκε επίσημα η ιθαγένεια, παρότι οι οικογένειές τους ζούσαν στην Ελλάδα¹⁶². Το Υπουργείο των Εξωτερικών ζητούσε από τους κατά

¹⁵⁷ Διβάνη, «Ελλάδα και μειονότητες...», ό.π., σ. 109-12 και Κωστόπουλος, ό.π., σ. 54.

¹⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 54 · Κωστόπουλος, «Η απαγορευμένη γλώσσα...», ό.π., σ. 29-33

¹⁵⁹ ΑΕΒ/108, «Εισηγητικόν Σημείωμα» του διευθυντή της Κεντρικής Υπηρεσίας Αλλοδαπών προς τον πρωθυπουργό Ελ. Βενιζέλο, Φεβρουάριος 1931, όπως υπάρχει στο Κωστόπουλος, «Αφαιρέσεις ιθαγένειας...», ό.π., σ.54.

¹⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 54-55.

¹⁶¹ ΑΣΝ/2/Π/85, Χρήστος Ρώσσης προς Νομάρχη Φλωρίνης, Εν Καστόρια 25.10.1934- ΑΦΔ/56/50, Νίκος Κυριακόπουλος προς Φ. Δραγούμη, Τορόντο 29.2.1936, όπως υπάρχει στο Κωστόπουλος, ό.π., σ. 55.

¹⁶² ΦΕΚ 1933/Γ/74, Υπ. Απόφαση 3326/8.8.1933, όπως υπάρχει στο Κωστόπουλος, ό.π., σ. 55 ·

τόπους νομάρχες διόρθωση της λίστας, όμως ήταν δύσκολο να απαλειφθεί το όνομα κάποιου από το συγκεκριμένο κατάλογο, προκειμένου να επιστρέψει στην πατρίδα, κάτι το οποίο γινόταν μόνο με ειδική έγκριση του Υπουργείου των Εξωτερικών¹⁶³.

Η αυταρχικότητα του μεταξικού καθεστώτος που θα ακολουθήσει σκλήρυνε ακόμα περισσότερο τη στάση των μηχανισμών ασφαλείας απέναντι στους μειονοτικούς πληθυσμούς. Οι αφαιρέσεις ιθαγένειας των «εσωτερικών εχθρών» του ελληνικού έθνους με θύματα τους «αλλογενείς» πήραν μεγαλύτερες διαστάσεις και αφορούσαν όχι μόνο τους σλαβόφωνους, αλλά και τους Τσάμηδες¹⁶⁴.

Το τέλος της «ήπιας» αφομοίωσης – στο δρόμο προς την ολική απαγόρευση

Οι πολιτικές αφομοίωσης που ασκήθηκαν την περίοδο αυτή είχαν ως αποτέλεσμα να καταστήσουν τις νεότερες γενιές των σλαβόφωνων δίγλωσσους, αλλά παράλληλα να γεννηθεί στους κόλπους των σλαβόφωνων η έντονη επιθυμία να υπερασπιστούν τη δική τους γλωσσοπολιτισμική ταυτότητα που δεν συνεπάγεται απαραίτητα και άρνηση της ελληνικής κυριαρχίας. Πρόκειται για προσπάθεια από μέρους των σλαβόφωνων υπεράσπισης της δικής τους κοινής γλωσσοπολιτισμικής ετερότητας, μια ανάγκη που γεννήθηκε εξαιτίας των κρατικών πιέσεων. Η εθνοτική αυτή αντίσταση ήταν εντονότερη στη δυτική Μακεδονία, όπου υπήρχαν συμπαγείς και πολυπληθείς σλαβόφωνοι πληθυσμοί και λιγότερο στην ανατολική Μακεδονία, γιατί εκεί είχαν συντελεστεί βαθιές και έντονες πληθυσμιακές αλλαγές με τις μαζικές μεταναστεύσεις προς τη Βουλγαρία και τις τοποθετήσεις προσφύγων από τη Μικρά Ασία και τον Πόντο που έγιναν βάση διεθνών συνθηκών τη συγκεκριμένη περίοδο. Το «ήπιο» αφομοιωτικό πρόγραμμα αυτής της περιόδου φαίνεται να έχει επιτυχία σ' αυτήν την περιοχή της Μακεδονίας. Στην περιοχή όμως της δυτικής Μακεδονίας οι περισσότεροι μιλούσαν για αποτυχία, γι' αυτό και σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου θα προτείνονται μέτρα και πολιτικές για δυναμική λύση του προβλήματος¹⁶⁵.

Διβάνη, *ό.π.*, σ. 345.

¹⁶³ Αρχείο Αθ. Σουλιώτη-Νικολαΐδη (ΑΣΝ), φ.2/II, εγγρ.48, Νομάρχης Φλωρίνης Νικολαΐδης προς Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, Αθήναι 18.11.1934, όπως υπάρχει στο Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 55.

¹⁶⁴ Στο *ίδιο*, σ. 56.

¹⁶⁵ Danforth, *ό.π.*, σ. 77 – 79, 130 & 171 – 172.

Οι προηγούμενες ευνοϊκές ρυθμίσεις (από το 1925 και μετά), κυρίως στο χώρο της εκπαίδευσης των μειονοτικών πληθυσμών, θα αποδειχθούν βραχύβιες και σταδιακά θα υποχωρήσουν, καθώς οι ελληνικές κυβερνήσεις θα άρουν όλες τις προηγούμενες δεσμεύσεις¹⁶⁶. Στην αυγή της δεκαετίας του 1930 αρχίζουν να προτείνονται μέτρα και προγράμματα που θα στοχεύουν στην πλήρη απαγόρευση και ποινικοποίηση της σλαβοφωνίας, τα οποία θα υλοποιηθούν την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας. Κάποια από αυτά σχετίζονται με την πλήρη απαγόρευση της σλαβοφωνίας σε όλους τους χώρους, με την τιμωρία όσων επιμένουν να μιλούν τη γλώσσα τους, όπως μεταθέσεις υπαλλήλων ή διακοπή της υποτροφίας των μαθητών. Οι ντόπιοι πληθυσμοί εξακολουθούσαν να είναι αποκλεισμένοι από τη στελέχωση θέσεων στο δημόσιο, στο οποίο υπηρετούσαν έλληνες από την «Παλιά Ελλάδα» και ένιωθαν αδικημένοι σε σχέση με τους πρόσφυγες εξαιτίας της κατανομής της γης. Επίσης την περίοδο αυτή ζητούνται ως μέτρα η απαγόρευση των τραγουδιών στα «βουλγαρικά», ακόμα και η ανάρτηση πινάκων στις εκκλησίες με τα ονόματα όσων εξακολουθούσαν να κάνουν χρήση της μητρικής τους γλώσσας¹⁶⁷. Οι χωροφύλακες, οι οποίοι ήταν παλαιοελλαδίτες, σε μόνιμη βάση επιτηρούσαν τον τοπικό πληθυσμό, τιμωρώντας με χρηματικό πρόστιμό, αλλά και με χρήση φυσικής βίας όσους μιλούσαν τη μητρική τους γλώσσα. Προκάλεσαν έτσι την εχθρότητα του ντόπιου πληθυσμού, καθώς ενσάρκωναν την εξαναγκαστική και βίαιη εξουσία της εθνικής κυβέρνησης¹⁶⁸.

Ο Κωνσταντίνος Στυλιανόπουλος, αρμόδιος επιθεωρητής μειονοτήτων, ήταν αντίθετος με την πολιτική της αυστηρής απαγόρευσης υποστηρίζοντας ότι *«θα προκαλέση ευλόγους αντιδράσεις και θα έχη αντίκτυπον εις βάρος της εθνικής συνειδήσεως, την οποίαν οφείλομεν να καταστήσωμεν υπέρ ημών διά της χρηστής διοικήσεως και διά των λοιπων έργων του πολιτισμού, καθώς διά των μέσων τούτων δεν κατακτώνται ψυχαί, αλλά δημιουργούνται αντίπαλοι και ενυφαίνονται αγώνες αλυτρωτισμού»*¹⁶⁹.

Η ιστορική συγκυρία θα προσφέρει γόνιμο έδαφος για την εμφάνιση παρακρατικών εθνικιστικών και φασιστικών οργανώσεων που θα αναλάβουν δράση στην καταστολή των γλωσσικών αποκλίσεων. Η Μακεδονική Πυγμή, μία από αυτές τις οργανώσεις, θα πρωτοστατήσει στα επεισόδια του Αμύνταιου για το Abecedar.

¹⁶⁶ Διβάνη, *ό.π.*.

¹⁶⁷ Κωστόπουλος, «Η απαγορευμένη γλώσσα...», *ό.π.*, σ. 134-137.

¹⁶⁸ Καρακασίδου, «Μακεδονικές ιστορίες...», *ό.π.*, σ. 282 – 283, 303 – 304 & 324 – 325.

¹⁶⁹ ΑΕΒ/251, Κ. Στυλιανόπουλος, «Παρατηρήσεις επί των προτεινόμενων υπό του Νομάρχου Φλωρίνης μέτρων», *Εν Αθήναις* 16/12/1931, σ. 1-2, όπως παρατίθεται στο Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 137.

Επίσης θεωρήθηκε ότι ο προσκοπισμός, ο οποίος παντού στην Ευρώπη ταυτίστηκε με τον εθνικισμό, θα μπορούσε να εξυπηρετήσει το εθνικό σχέδιο στην ελληνική Μακεδονία (βλ. παράρτημα εικόνα 12^η)¹⁷⁰. Η σημαντικότερη όμως οργάνωση, που θα μετεξελιχθεί σε φασιστικό κόμμα, είναι η «*Εθνική Ένωσις Ελλάς*» (ΕΕΕ) η οποία ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη στις 5/2/1927. Οι «τρίεψιλίτες», όπως αλλιώς ονομάζονται διέθεταν και οργάνωση νεολαίας, τους «*Άλκιμους*», οι οποίοι τρομοκρατούσαν τους ξενόφωνους της ελληνικής Μακεδονίας¹⁷¹. Απώτερος σκοπός της οργάνωσης ήταν η «*συμβολή εις την εξύψωσιν του Εθνικού φρονήματος και της φιλοπατρίας παρά τω λαώ και τη κοινωνία και η διά νομίμων μέσων αντιδράσεις κατά των διαφόρων προπαγανδών, αίτινες υποσκάπτουσι τα θεμέλια της Ελληνικής Πατρίδος, θρησκείας, οικογενείας και γλώσσης*»¹⁷².

Οι Σλαβομακεδόνες από το 1935 και μετά θα εκφράσουν πολιτικά τη δυσαρέσκειά τους απέναντι στη εχθρική αντιμετώπισή τους από το επίσημο κράτος μέσα από δύο εντελώς διαφορετικούς, ως προς το ιδεολογικό υπόβαθρο, πολιτικούς σχηματισμούς, το ΚΚΕ και τη *Μακεδονική Ένωσις* του Σωτηρίου Γκοτζαμάνη. Το ΚΚΕ υπήρξε ο υπερασπιστής της εθνοπολιτισμικής ετερότητας των σλαβομακεδόνων, καθώς και των δικαιωμάτων που θα έπρεπε να απολαμβάνουν, σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Στην περίοδο 1924 – 1935, ευθυγραμμιζόμενο με την Κομιντέρν, το ΚΚΕ υιοθέτησε αρχικά το σύνθημα «*Ενιαία κι ανεξάρτητη Μακεδονία – Θράκη*», στη συνέχεια όμως αναδιπλώθηκε από τη θέση αυτή χωρίς να σταματήσει να υποστηρίζει τα δικαιώματα των μειονοτήτων¹⁷³. Η περίπτωση του Σ. Γκοτζαμάνη υπήρξε διαφορετική. Αντιβενιζελικός ο ίδιος, γόνος επιφανούς σλαβόφωνης, πατριαρχικής οικογένειας από τα Γιαννιτσά, μετέπειτα δωσιλογικός υπουργός της κατοχικής κυβέρνησης, εμφανίστηκε την περίοδο 1935 – 1936 ως υπερασπιστής της ισοτιμίας των κατοίκων της Μακεδονίας με τους υπόλοιπους κατοίκους της Ελλάδας¹⁷⁴. Οι κύκλοι των εθνικόφρονων θα ενεργοποιηθούν και θα κατηγορήσουν τους παραπάνω

¹⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 120 · Δέσποινα Τριανταφυλλίδου, *Πρόσκοποι του έθνους: Προσκοπική ιδεολογία και δραστηριότητες στις Νέες Χώρες*, διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 80-87.

¹⁷¹ Στο ίδιο, σ. 120 – 126.

¹⁷² Σταύρος Μαλαγκονιάρης, Η φασιστική οργάνωση του Μεσοπολέμου, *Εφημερίδα των συντακτών* (28-8-2021), [ηλεκτρονική έκδοση].

¹⁷³ Τάσος Κωστόπουλος, Το Μακεδονικό στη δεκαετία του '40, στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα* Ανασυγκρότηση, Εμφύλιος, Παλινόρθωση 1945-1952, Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), Αθήνα 2009, σ. 5,

¹⁷⁴ Δημοσθένης Νάστος, *Αντεπανάσταση και δοσιλογισμός: η πολιτική σταδιοδρομία του Σωτηρίου Γκοτζαμάνη*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2021, σ. 134-156.

πολιτικούς σχηματισμούς ότι υποθάλπουν το σλαβομακεδονικό αυτονομισμό¹⁷⁵. Η ακραία πολιτική του αυταρχικού καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου είναι «προ των πυλών»¹⁷⁶.

¹⁷⁵ Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Σωτήριος Γκοτζαμάνης. *Ο άνθρωπος, ο πολιτικός, ο μύθος*, Θεσσαλονίκη 2001 ·Spyros Marchetos, «A Slav Macedonian Greek Fascist? Deciphering the Ethnicophrosyne of Sotirios Gotzamanis», στο Alexandra Ioannidou, Christian Voss (eds.), *Slavic Studies after the EU-Enlargement: Challenges and Prospects. Proceedings of the First Interdisciplinary Slavic Studies Conference*. University of Macedonia, Salonica, 29/9-1/10/2006, Berliner Slawistische Arbeiten, Βερολίνο 2008, σ. 1-30.

¹⁷⁶ Κωστόπουλος, «Η απαγορευμένη γλώσσα...», ό.π., σ.158 & 160.

Γ΄ ΜΕΡΟΣ: Η ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΞΙΚΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ

Η περίοδος της δικτατορίας του Μεταξά

Το δικτατορικό καθεστώς του Ιωάννη Μεταξά που επιβλήθηκε στις 4 Αυγούστου του 1936 ήταν απότοκο πολλών παραμέτρων που κλυδώνισαν τη λειτουργία του ελληνικού κοινοβουλευτικού συστήματος στο πρώτο μισό του 20^{ου} αι. Με αφετηρία το κίνημα στο Γουδί (1909) εγκαινιάστηκε, μέχρι το 1936, μια μακρά περίοδος στρατιωτικών επεμβάσεων στην πολιτική ζωή της Ελλάδας που αποδιάρθρωσαν τη δημοκρατία και τη συνταγματική νομιμότητα. Ο Εθνικός Διχασμός, οι εθνικοί πόλεμοι, η μεγάλη «εθνική τραγωδία» της Μικρασιατικής Καταστροφής και το τιτάνιο έργο της αποκατάστασης των προσφύγων, η οικονομική κρίση του 1932 και οι αντιφάσεις των ακολουθούμενων πολιτικών δεν ευνόησαν την ομαλή πορεία του κοινοβουλευτικού συστήματος¹⁷⁷. Επιπλέον, η θεσμοθέτηση από δημοκρατικά εκλεγμένες κυβερνήσεις νόμων που ποινικοποιούσαν την ελεύθερη σκέψη και έκφραση και οδηγούσαν σε «κυνήγι μαγισσών» των κομμουνιστών, των αναρχικών και σε καταστολή των εργατικών κινητοποιήσεων, όπως ο βενιζελικός νόμος *«Περί των μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών»*, γνωστός και ως *«Ιδιώνυμο»*¹⁷⁸, που επέτρεπε την ανεξέλεκτη δίωξη των πολιτών, όξυναν την πόλωση, επέτειναν την ανασφάλεια των πολιτών και καλλιέργησαν αίσθημα αμφισβήτησης του κοινοβουλευτισμού¹⁷⁹.

Το καθεστώς Μεταξά ήταν απότοκο και των πολιτικών εξελίξεων που λάμβαναν χώρα και σε διεθνές επίπεδο. Η Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917 που οδήγησε σε ανατροπή του πολιτικού status quo, πυροδότησε κοινωνικά και εργατικά κινήματα παντού στην Ευρώπη, εξελίξεις που ανησύχησαν ιδιαίτερα τις οικονομικές και πολιτικές ελίτ. Ιδιαίτερα η παγκόσμια οικονομική κρίση (το «κραχ») του 1929 που κλόνισε τις οικονομίες των κρατών οδήγησε στον εκφασισμό του πολιτικού συστήματος και στην έξαρση του εθνικισμού στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο στη διάρκεια του μεσοπόλεμου. Το εθνικοσοσιαλιστικό και το φασιστικό πρότυπο

¹⁷⁷ Σπυρίδων Πλουμίδης, «Το καθεστώς Μεταξά (1936-1940)», «Ανοιχτά μαθήματα [Open courses]», σ. 1-3.

¹⁷⁸ ΦΕΚ 245/Τεύχος Πρώτον/25 Ιουλίου 1929, νόμος Ν.4229/24 Ιουλίου 1929.

¹⁷⁹ Σπύρος Μαρκέτος, *Πώς φίλησα τον Μουσολίνι, τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, Αθήνα, 2006, Βιβλιόραμα, σελ. 282-287.

επικρατούν στην Ευρώπη της «εποχής των δικτατοριών», όπως ονομάστηκε η περίοδος του μεσοπόλεμου¹⁸⁰.

Στην επιβολή της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου ρόλο κλειδί έπαιξαν ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ και η μεγαλοαστική τάξη της Αγγλίας και της Ελλάδας που ενδιαφέρονταν για τη διασφάλιση των συμφερόντων της ολιγαρχίας και την πάταξη των εργατικών και λαϊκών κινημάτων και διεκδικήσεων μέσα στο ρευστό πλαίσιο της οικονομικής κρίσης¹⁸¹. Ο βασιλιάς διαβεβαίωνε τους Βρετανούς ότι επρόκειτο για «τεχνική παρανομία», την οποία επιθυμούσε να τερματίσει, όταν ομαλοποιούνταν οι συνθήκες¹⁸². Ο βρετανός πρεσβευτής στην Ελλάδα Ουότερλοου θα θεωρήσει ότι ο βασιλιάς δε θα επέτρεπε μακροχρόνια παραμονή του Μεταξά στην εξουσία. Όμως ο ίδιος ο Μεταξάς στις 6 Σεπτεμβρίου του 1936 θα ξεκαθαρίσει ότι η κυβέρνησή του είναι σταθερή και μόνιμη και ότι «δε θα επανέλθουμε εις τον κοινοβουλευτισμό»¹⁸³.

Το καθεστώς Μεταξά ήταν εθνικιστικό και φιλοβασιλικό με έντονα λαϊκιστικά χαρακτηριστικά, το οποίο ιδιαίτερα μετά το 1938 έγινε έντονα αυταρχικό¹⁸⁴. Υιοθέτησε πολλά από τα χαρακτηριστικά των ευρωπαϊκών φασιστικών και εθνικοσοσιαλιστικών προτύπων με κάποια ντόπια εκδοχή. Όραμα του Ιωάννη Μεταξά ήταν η δημιουργία του «Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού», πρότυπο που παρέπεμπε στο «Γ' Ράιχ» και ήταν μια άλλη εκδοχή του Μεγαλοϊδεατισμού. Η «κλασική αρχαιότητα» αποτελούσε τον πρώτο πολιτισμό και το Βυζάντιο το δεύτερο. Από την κάθε εποχή εκθείασε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, τα οποία προσπάθησε να τα ταυτίσει με το δικό του καθεστώς, σε μια προσπάθεια νομιμοποίησης της δικτατορίας του¹⁸⁵. Από την αρχαία Σπάρτη δανείστηκε την πειθαρχία, τη θυσία για την πατρίδα και το μιλιταριστικό χαρακτήρα. Το Βυζάντιο μπορούσε να «νομιμοποιήσει» το συγκεντρωτισμό του καθεστώτος και την αφοσίωσή του στο

¹⁸⁰ Ιάκωβος Μιχαηλίδης, «Η εποχή των δικτατόρων», στο συλλογικό, *Έξι στιγμές του εικοστού αιώνα. Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά 1936 - 1941*, Αθήνα 2012, σ. 36, 47.

¹⁸¹ Σπύρος Λιναρδάτος, *Πώς φτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, Αθήνα 1974, σ. 8, όπως αναφέρεται σε Ελισάβετ Σαρηγιαννίδου, *Η διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής κατά τη μεταξική περίοδο. Η περίπτωση του Ανώτατου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου (1937-1940)*, διπλωματική εργασία, Φλώρινα 2019, σ. 27.

¹⁸² Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Παλινόρθωση – Δικτατορία – Πόλεμος 1935 – 1941. Ο βρετανικός παράγοντας στην Ελλάδα*. Αθήνα, Εστία, 1985, σ. 78, όπως αναφέρεται στο Πλουμίδης, *ό.π.*, σ. 2.

¹⁸³ Στο ίδιο, σ. 18-19.

¹⁸⁴ Jon V. Kofas, *Authoritarianism in Greece: The Metaxas regime*, East European Monographs, New York 1983, σ. 175.

¹⁸⁵ Γιάννης Χαμηλάκης, *Το Έθνος και τα Ερείπιά του. Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα*. Αθήνα 2012, σ. 199 & 202.

θεσμό της βασιλείας, αλλά και τη σύνδεση με το χριστιανισμό¹⁸⁶. Κατά αναλογία με το χιτλερικό Γ' Ράιχ, σύνθημα του οποίου ήταν το *“Ein Volk, ein Reich, ein Führer”*, το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου θα ενστερνιστεί το σύνθημα *«Ένα Έθνος, ένας Βασιλεύς, ένας Αρχηγός, μια Νεολαία»*, για να αποτυπώσει το όραμα του ηγέτη του¹⁸⁷. Το καθεστώς προπαγάνδιζε τις θέσεις τους μέσα από το λογοκριμένο Τύπο της εποχής και κυρίως μέσα από το περιοδικό *«Το Νέον Κράτος»* που αποτέλεσε το επίσημο θεωρητικό του όργανο¹⁸⁸. Η δύναμή του ήταν η *EON (Εθνική Οργάνωσις Νεολαίας)* που στρατολογούσε νέους και νέες, για τη δράση της οποίας θα γίνει λόγος στο επόμενο κεφάλαιο.

Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά ενσωμάτωσε στην ιδεολογία του εδραιωμένες στάσεις αναφορικά με την αδιάσπαστη συνέχεια του έθνους που είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται από το δεύτερο μισό του 19 ου αι.. Μέσα σ' αυτή τη συστηματική προσπάθεια κατασκευής του *«Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού»* οι εθνοτικές μειονότητες δεν είχαν θέση, γι' αυτό εμμονικά και οργανωμένα προσπάθησε να εξελληνίσει με κάθε τρόπο τις «Νέες Χώρες» εξαναγκάζοντας τις μειονότητες να εγκαταλείψουν την ιδιαίτερή τους ταυτότητα. Τα μεταξικό κράτος στόχευε στην εξουδετέρωση, ακόμη και τη φυσική, όλων όσων πίστευε ότι ήταν «εχθροί» του και εκείνους που μπορούσαν να αμφισβητήσουν τη νομιμότητά του¹⁸⁹.

Η ΕΟΝ

Όπως αναφέρθηκε η κύρια συλλογική δύναμη του καθεστώτος ήταν η *«Εθνική Οργάνωσις Νεολαίας»* (ΕΟΝ), η οποία ιδρύθηκε το Νοέμβριο του 1936 και στόχευε να προσδώσει στο καθεστώς το μαζικό λαϊκό έρεισμα που του έλειπε. Μέσα από τους κόλπους της οργάνωσης το καθεστώς θα βρει αφοσιωμένα σε αυτό πρόσωπα για να στελεχωσει τους κρατικούς του μηχανισμούς. Απώτερος σκοπός της ΕΟΝ ήταν:

«η επωφελής διάθεσις του ελεύθερου από της εργασίας ή των σπουδών χρόνου των νέων προς προαγωγήν της σωματικής και πνευματικής καταστάσεως αυτών, ανάπτυξιν του Εθνικού φρονήματος και της πίστεως προς την θρησκείαν,

¹⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 204.

¹⁸⁷ Φοίβος Ν. Γεωργιάδης, *4^η Αυγούστου – Αλβανία, 1935 – 1941*, τόμ. Δ' (*Το αντιβενιζελικό κράτος – τρισυπόστατη δικτατορία – πόλεμος*), Αθήνα 1978, σ. 268, όπως αναφέρεται στο Πλουμίδης, ό.π., σ. 14

¹⁸⁸ Χαμηλάκης, ό.π., σ. 205.

¹⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 216.

δημιουργία πνεύματος συνεργασίας και κοινωνικής αλληλεγγύης και έγκαιρον επαγγελματικών προσανατολισμών εκάστου αναλόγως προς τας φυσικάς ιδιότητες αυτού»¹⁹⁰.

Στην αρχή η ανταπόκριση περιορισμένη και η στρατολόγηση γινόταν με δυσκολίες, όταν όμως το 1938 η εγγραφή έγινε υποχρεωτική, με την υπ' αριθμόν 92606/137 εγκύκλιο του Υπουργείου Παιδείας που στάλθηκε σε όλες τις σχολικές μονάδες, η οργάνωση έφτασε να αριθμεί πάνω από ένα εκατομμύριο μέλη¹⁹¹.

Προπαγανδιστικό όργανο της οργάνωσης ήταν το εβδομαδιαίο περιοδικό «*Η Νεολαία*». Τα μέλη της, χαιρετούσαν φασιστικά (με ρωμαϊκό χαιρετισμό), φορούσαν δίκοχο και σκούρα μπλε στολή που προσομοίαζε, όχι τυχαία, στις στολές των άλλων φασιστικών οργανώσεων της Ευρώπης. Διέθετε στρατιωτική ιεραρχία αποτελούμενη από τους σκαπανείς/-ισσες (από 7 ως 13 ετών), τους φαλαγγίτες/-ισσες Β (από 14 ως 18 ετών) και τους φαλαγγίτες Α (από 19 ως 25 ετών) και τελούσε υπό την καθοδήγηση της κυβέρνησης¹⁹².

Σταδιακά η ΕΟΝ απέκτησε υπερεξουσίες που ξεπερνούσαν το ρόλο μιας συνηθισμένης πολιτικής νεολαίας. Εκτός από τη διοργάνωση των τελετών, των παρελάσεων και των εορτασμών, η ΕΟΝ παρενέβαινε και στις κρατικές υποθέσεις. Ιδιαίτερα, όταν ο Ιωάννης Μεταξάς, το Νοέμβριο του 1938, ανέλαβε και την ηγεσία του Υπουργείου Παιδείας, αποτέλεσε συμπληρωματικό θεσμό του σχολείου υποδεικνύοντας μέχρι και το πρόγραμμα των σχολείων, αλλά και τη συγγραφή των σχολικών βιβλίων¹⁹³. Ουσιαστικά, ο θεσμός του σχολείου μεταλλάχθηκε και ελέγχθηκε απόλυτα από τη φασιστική αυτή οργάνωση επιφέροντας πολλά προβλήματα.

Με τον αναγκαστικό νόμο 1798/1939 «*Περί Εθνικής και Ηθικής Αγωγής της Νεολαίας*» παύθηκε η λειτουργία όλων των υπόλοιπων οργανώσεων της νεολαίας, όπως το Σώμα Ελλήνων Προσκόπων, η ΧΑΝ και η ΧΕΝ και ενσωματώθηκαν στην ΕΟΝ. Ήταν ολοφάνερο ότι το καθεστώς ήθελε να έχει την αποκλειστική χειραγώγηση της νεολαίας. Με τη δύναμη της ΕΟΝ η Ελλάδα γινόταν «*κράτος*

¹⁹⁰ Α.Ν. 334/10/11/1936 «Περί συστάσεως Έθνικής Οργανώσεως της Νεολαίας», ΦΕΚ 499, τ.Α', άρθρο 3, σ. 2666 και Πλουμίδης 2016, σ. 9.

¹⁹¹ Λιναδράτος, *ό.π.*, σ. 177 · Χαμηλάκης, *ό.π.*, σ. 205.

¹⁹² Στο ίδιο, σ. 205 · Πλουμίδης, *ό.π.*, σ. 9 · Γεωργία Κοντού, *Η πολιτική και κοινωνική ιδεολογία της 4ης Αυγούστου και ο τρόπος με τον οποίο αυτή επηρέασε την εκπαίδευση και τη νεολαία (Ε.Ο.Ν.)*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2013, σ. 507-546.

¹⁹³ Χαμηλάκης, *ό.π.*, σ. 205 – 206.

ολοκληρωτικό», κάτι το οποίο αποτελούσε μέγιστη επιθυμία και όνειρο του Μεταξά. Την πορεία προς αυτό το στόχο ανέκοψε τελικά ο επερχόμενος πόλεμος¹⁹⁴.

Η πολιτική του Μεταξά απέναντι στους σλαβόφωνους

Η κήρυξη της φιλοβασιλικής στρατιωτικής δικτατορίας από τον Ιωάννη Μεταξά στις 4 Αυγούστου του 1936 θα ανοίξει το δρόμο για την εφαρμογή σκληρών και καταπιεστικών μέτρων που είχαν προταθεί από σκληροπυρηνικούς εθνικιστές τις προηγούμενες δεκαετίες, αλλά η όποια κοινοβουλευτική νομιμότητα της προηγούμενης περιόδου προέβαλε διάφορα προσκόμματα για την εφαρμογή τους. Η στρατιωτική δικτατορία του Μεταξά αποτέλεσε τομή στη σύγχρονη και αρκετά πρόσφατη ιστορία της Ελλάδας. Επιπλέον, αποτέλεσε κομβικό σημείο και ορόσημο της σκλήρυνσης της στάσης του ελληνικού κράτους απέναντι στους σλαβόφωνους¹⁹⁵. Ο μισαλλόδοξος χαρακτήρας της δικτατορίας του Μεταξά που τόνιζε την «ανωτερότητα» του ελληνικού πολιτισμού, δεν άφησε κανένα περιθώριο ύπαρξης στους «άλλους». Προσπάθησε με ανομολόγητη βία να απαλείψει κάθε διαφορετική ταυτότητα τονίζοντας τον εκπολιτιστικό ρόλο της ελληνικής φυλής προκειμένου να επιτευχθεί ο «*Τρίτος Ελληνικός Πολιτισμός*». Η προσήλωση στον απώτερο στόχο την «*επιδίωξη μιας καθαρά ελληνικής εθνικόφρονος κοινωνιστικής ιδεολογίας, ήτις θα προωθήση, όσον ουδέν άλλο το έθνος μας εις την οδόν των πεπρωμένων του*»,¹⁹⁶ παρέμεινε σε όλη τη διάρκεια της δικτατορίας σταθερή.

Ένας καταγισμός από βίαια και κατασταλτικά μέτρα, από αναγκαστικούς νόμους, περιορισμούς και απαγορεύσεις σχετικά με τη γλώσσα, τα ονόματα, την κάθε έκφραση της ζωής επηρέασαν καθοριστικά το δημόσιο και ιδιωτικό βίο των σλαβόφωνων, οι οποίοι ταυτίστηκαν, όπως και οι κομμουνιστές, με τον «*εσωτερικό εχθρό*». Με τον αναγκαστικό νόμο (ΑΝ) του Ιανουαρίου του 1936 «*Περί συστάσεως Υπηρεσίας Αμύνης του Κράτους*» του Υπουργείου Στρατιωτικών όλες οι αρχές του κράτους υποχρεούνται να συνδράμουν στην ευόδωση του βασικού σκοπού «*...την*

¹⁹⁴ Πλουμίδης, *ό.π.*, σ. 11.

¹⁹⁵ «Greece's invisible minority - the Macedonian Slavs», BBC, 24-2-2019 (ηλεκτρονική έκδοση) · «The Documentary Podcast Macedonia: What's in a name», BBC World Service (27-9-2018) · «Χάλκινα ηχοχρώματα», απόσπασμα από τη μουσική εκπομπή του Νίκου Κηπουργού στην ΕΡΤ2 *Τα μυστικά της μουσικής* (2017) [βλ. βιβλιογραφία].

¹⁹⁶ Δ. Στεφανίδης, «Το κοινωνικόν ζήτημα υπό το φως του γερμανικού εθνικοσοσιαλισμού», *Το Νέον Κράτος*, 17 (Ιανουάριος 1939), σ. 1.487-1.507, στο Π. Νούτσος, «Συνιστώσες της ιδεολογίας του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου», στο Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936-1944: Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση*, Αθήνα 1989, σ. 67, όπως παρατίθεται στο Παυλίδου 2017, σ. 362.

παρακολούθησιν των εις βάρος του κράτους ενεργουμένων ξένων προπαγανδών, την παρακολούθησιν της κινήσεως και εγκαταστάσεως των αλλοδαπών εν τη χώρα, την συλλογήν πληροφοριών σχετικών με την ασφάλειαν του κράτους και την υπόδειξιν των ληπτέων σχετικών μέτρων»¹⁹⁷.

Η βασική αρχή της πολιτικής του «Νέου Κράτους» απέναντι στους σλαβόφωνους ήταν η καθολική απαγόρευση της αλλοφωνίας. Η «πολιτική αναγκαστικής αφομοίωσης» είχε ξεκινήσει με την εφαρμογή διοικητικών μέτρων που απαγόρευαν «στους Σλαυβόφωνους να μιλάνε τη σλαβονική διάλεκτό τους δημόσια», ενώ παράλληλα «οι εκτοπίσεις στα νησιά γίνονταν χωρίς διάκριση»¹⁹⁸. Με τη διαταγή «περί αποκαταστάσεως της ενιαίας γλώσσης» (αρ. 122770/1936) που υπαγορεύτηκε κεντρικά (από τη γενική διοίκηση Μακεδονίας) και κοινοποιήθηκε σε όλα τα δημοτικά και κοινοτικά συμβούλια της ελληνικής Μακεδονίας, απαγορεύθηκε η «η οιαδήποτε ομιλία διαφόρων ιδιωμάτων» και η εκτέλεση αυτής ανατέθηκε στα όργανα της Χωροφυλακής, η εξουσία των οποίων επεκτάθηκε και ισχυροποιήθηκε ακόμα περισσότερο¹⁹⁹. Ο λογοκριμένος Τύπος της εποχής εκείνης πληροφορεί τους αναγνώστες για την πρόοδο της απαγόρευσης «ο αναληφθείς αγών κατά της ξενογλωσσίας πρέπει να συνεχισθεί εντατικά διότι τελεί αυτόχρημα εν εθνικόν καθήκον. Πρέπει να εννοήσωμεν όλοι ότι εις την Ελλάδα υπάρχουν μόνον Έλληνες και ότι μία μόνον γλώσσα πρέπει να ακούεται απ' άκρου εις άκρον της χώρας, η Ελληνική»²⁰⁰.

Όσο κι αν οι διατάξεις έκαναν λόγο για απαγόρευση χρήσης οποιασδήποτε ξένης γλώσσας και διαλέκτου, ωστόσο υπάρχουν παραδείγματα που αποδεικνύουν ότι οι αρχές έκαναν διακρίσεις ως προς τον «εσωτερικό εχθρό». Οι αρχές στάθηκαν ελαστικές απέναντι στην «αλλοφωνία» των Βλάχων και των Αρβανιτών της Φλώρινας, αλλά και των σεφαραδιτών εβραίων της Θεσσαλονίκης, για τους οποίους η χρήση των ισπανοεβραϊκών περιορίστηκε μόνο σε κάποιους δημόσιους χώρους²⁰¹.

Για τους σλαβόφωνους τα πράγματα ήταν διαφορετικά, η καθολική απαγόρευση της μητρικής τους γλώσσας αφορούσε στους δημόσιους χώρους, αλλά και στους ιδιωτικούς, ακόμη και στη διασκέδασή τους, μια που αυτήν την περίοδο

¹⁹⁷ Παυλίδου, ό.π., σ. 324.

¹⁹⁸ Evangelos Kofos, «Nationalism and communism in Macedonia», Θεσσαλονίκη 1964 · «Χάλκινα ηχοχρώματα...», ό.π., [βλ. βιβλιογραφία].

¹⁹⁹ Διβάνη, «Ελλάδα και μειονότητες...», ό.π., σ. 116 και Καρακασίδου, «Μακεδονικές ιστορίες...», ό.π., σ. 304.

²⁰⁰ «Η ξενογλωσσία», *Έθνος* (Φλώρινας) 21/11/36, σ. 1, όπως παρατίθεται στο Κωστόπουλος, «Η απαγορευμένη γλώσσα...», ό.π., σ. 165.

²⁰¹ Στο ίδιο, σ. 165 - 166.

απαγορεύτηκε και το τραγούδισμα («απαγορεύεται το άδειν»). Δηλωτικές των παραπάνω αντιλήψεων είναι και οι απόψεις του δασκάλου Γ. Παπαδόπουλου, οι οποίες εμπεριέχονται σε έκθεσή του το 1938,

«Πρώτον μέλημα των εν τοις διαφόροις νομοίς του Κράτους αντιπροσώπων της Εθνικής Κυβερνήσεως υπήρξεν η αυστηροτάτη απαγόρευσις της χρησιμοποίησεως της Μακεδονικής (λέγε Βουλγαρικής) εις τας οδούς, τα κέντρα, τας συναλλαγάς και εις πάσαν εν γένει συναφή περίπτωσιν. Το μέτρον τούτο εφαρμόζεται μετά πολλής λεπτότητος, ίνα μη προκαλή αντιδράσεις και δυσαρέστους προστριβάς, έχει δε, πλην της επιφανειακής του σημασίας (της από γλωσσικής απόψεως ενιαίας εμφανίσεώς μας) και βαθυτέραν τοιαύτην: ότι τα νέα παιδιά θ' αντιληφθούν επί τέλους ότι ζουν εις την Ελλάδα και ότι το μάθημα των Ελληνικών δεν διδάσκεται εις τα σχολεία ως ξένον μάθημα. Αποτέλεσμα, εξαρτηθέν από της εφαρμογής του ως ανωτέρω μέτρου, υπήρξεν το να μη άδωνται πλέον εις τους δρόμους και τας οικίας των Δυτικομακεδονικών πόλεων – και δη εις την γενέτειραν του Μ. Αλεξάνδρου- βουλγαρικά άσματα»²⁰².

Οι γενιές που βίωσαν αυτήν την καταπίεση στις μαρτυρίες τους αμφισβητούν την άποψη του Παπαδόπουλου ότι οι μεταξική πολιτική εφαρμόζεται «μετά πολλής λεπτότητος» και αναφέρουν πολλές τραγελαφικές ιστορίες²⁰³. Ο Danforth παραθέτει την ιστορία ενός γέρου, κατοίκου της Φλώρινας, που πήγαινε να πουλήσει σκόρδα και κρεμμύδια στο παζάρι με το γάιδαρό του, όμως πέρασε τη νύχτα του στο κρατητήριο, επειδή έδωσε παράγγελμα στο γάιδαρό του στα «βουλγαρικά», όπως τον κατηγορήσε ο χωροφύλακας που τον προσήγαγε²⁰⁴. Άλλες διηγήσεις περιγράφουν κάποιο χωροφύλακα να παραμονεύει έξω από τα σπίτια για να εντοπίσουν όσους μιλούν μέσα στο σπίτι τους τη μητρική τους γλώσσα²⁰⁵. Η απαγόρευση της «ακαταλήπτου γλώσσης» αφορούσε τους πάντες, ακόμη κι εκείνους που είχαν αναμφισβήτητα ελληνικό φρόνιμα και όχι μόνο τους «βουλγαρόφρονες», ακόμη και τις παραδοσιακές πατριαρχικές βουλγαρόφωνες κοινότητες, όπως για παράδειγμα του Λαγκαδά στη Θεσσαλονίκη²⁰⁶. Μια μαρτυρία αναφέρει κάποιον μακεδονομάχο να αγανακτεί μπροστά στον ειρηνοδίκη, επειδή συνελήφθη να μιλά σλαβομακεδονικά,

²⁰² ΓΑΚ, ΚΥ, Αρχείο Ι. Μεταξά, φ. 36, Γ. Παπαδόπουλος, «Η κατά την τελευταίαν διετίαν καταβληθείσα προσπάθεια προς εξελληνισμόν της Δυτικής Μακεδονίας και τα επιτευχθέντα αποτελέσματα», Αθήνα 22-07-1938, σ. 3-4, όπως παρατίθεται στο Παυλίδου, ό.π., σ. 327 και στο Κωστόπουλος, ό.π., σ. 163.

²⁰³ «Greece's invisible minority...», BBC, ό.π. · «The Documentary Podcast Macedonia...», BBC, ό.π. · «Χάλκινα ηχοχρώματα...», ό.π. · «Τα τραγούδια που δεν υπήρξαν ποτέ» ό.π., [βλ. βιβλιογραφία].

²⁰⁴ Danforth, «Η μακεδονική διαμάχη...», ό.π., σ. 80.

²⁰⁵ Κωστόπουλος, ό.π., σ. 169.

²⁰⁶ Jane K. Cowan, *Dance and the Body Politic in Northern Greece*. Princeton University Press, 1990.

«Γιατί κύριε Ειρηνοδίκη; Γιατί; Τι σι έκανα; Σι σκότωσα τη πατέρα; Κάθεστε δω πέρα και τρώτε σαν τα αρκούδες!»²⁰⁷.

Η βία που συνόδευε την κατασταλτική πολιτική που άσκησε το «*Νέο Κράτος*» είναι χαρακτηριστική της περιόδου. Οι αρχές του κρατικού μηχανισμού άσκησαν πραγματική τρομοκρατία στο σλαβόφωνο πληθυσμό και ιδιαίτερα στους παραβάτες της απαγόρευσης. Ο Παύλος Κούφης, που υπηρέτησε ως δάσκαλος στα Άλωνα της Φλώρινας, αναφέρει ότι *«όποιος συλλαμβανόταν να μιλάει βουλγαρικά παραπεμπόταν στο αυτόφωρο και τιμωρούνταν ανάλογα με την οικονομική αντοχή και την κοινωνική του θέση. Η ποινή ξεκινούσε από την απλή επίπληξη 'να μη μιλάς άλλη φορά τα παλιοβουλγαρικά' ως το βαρύ χρηματικό πρόστιμο, τη φυλάκιση, τα βασανιστήρια, την εξορία και το περίφημο ρετσινόλαδο, ...»²⁰⁸. Υπάρχουν μαρτυρίες που αναφέρουν ότι τα ποσά των προστίμων ήταν τόσο μεγάλα, ώστε κάποιοι παραβάτες αναγκάζονταν να πουλήσουν ζώα ή να δουλεύουν σκληρά για να μπορέσουν να τα αποπληρώσουν²⁰⁹. Η υποχρεωτική πόση ρετσινόλαδου ήταν συνηθισμένη πρακτική των χωροφυλάκων απέναντι στους σλαβόφωνους που είχαν συλληφθεί επ' αυτοφώρω να μιλούν «βουλγαρικά», προκειμένου «να βγουν τα βουλγαρικά δηλητήρια από μέσα τους» και να καθαρίσει ο οργανισμός τους²¹⁰. Με το φόβο να επικρέμαται σε κάθε κίνηση και αυθόρμητη ενέργεια και το αίσθημα διαρκούς ανασφάλειας οδήγησε αρκετούς ηλικιωμένους σλαβόφωνους που αγνοούσαν τα ελληνικά ή τα μιλούσαν πολύ λίγο να αποφεύγουν μέχρι και τα ψώνια τους στα μαγαζιά. Την ανάγκη τους αυτή εξυπηρετούσαν όσοι μπορούσαν να μιλήσουν ελληνικά²¹¹.*

Οι χωροφύλακες, οι οποίοι στα μάτια του ντόπιου πληθυσμού ενσάρκωναν τη νομιμοποιητική δύναμη της εξαναγκαστικής μεταξικής εξουσίας, έδειχναν ιδιαίτερο ζήλο στην εκπλήρωση του «*εθνικού καθήκοντος*». Επιτηρούσαν σε μόνιμη βάση, στιγματίζαν και συλλάμβαναν με την κατηγορία του «*βουλγαρίζοντος*» τους ντόπιους, γιατί έπαιρναν ποσοστά από τα πρόστιμα, κάτι το οποίο αποτελούσε κίνητρο πλουτισμού για όλα τα στελέχη των μηχανισμών ασφάλειας²¹². Αυτό πιστοποιείται

²⁰⁷ Φίλιππος Κάραμποτ, «Σλαβομακεδόνες και κράτος στην Ελλάδα του μεσοπολέμου», *Ιστορ*, τ. 10, Δεκέμβριος 1997, όπως αναφέρεται στο Παυλίδου, *ό.π.*, σ. 328.

²⁰⁸ Παύλος Κούφης, «Άλωνα Φλώρινας...», *ό.π.*, σ. 55, όπως αναφέρεται στο Κωστόπουλος, «Η απαγορευμένη γλώσσα...», *ό.π.*, σ. 167.

²⁰⁹ Ραϋμόνδος Αλβανός, *Κοινωνικές συγκρούσεις και πολιτικές συμπεριφορές στην περιοχή της Καστοριάς*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 187.

²¹⁰ Μάρκος Μέσκος, *Μουχαρέμ*, Αθήνα 1999, σ. 127 – 8 · Danfoth 1999, σ. 80 · Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 167 · Καρακασίδου, *ό.π.*, σ. 323 – 324.

²¹¹ Αλβανός, *ό.π.*, σ. 187.

²¹² Παύλος Κούφης, «Άλωνα Φλώρινας...», *ό.π.*, σ. 55 · Καρακασίδου, *ό.π.*, σ. 304 – 305.

και από το εγχειρίδιο του Δ. Πεφάνη, το οποίο γράφτηκε το 1949 και εγκρίθηκε από το ΓΕΣ, στο οποίο αναφέρει ότι:

«Δυστυχώς, είναι άπειρα τα παραδείγματα, κατά τα οποία η φράσις «είσθε Βούλγαροι» συνωδεύετο και από εκμετάλλευσιν. Από τον Νομάρχη Φλώρινας – Καστοριάς της 4ης Αυγούστου είχε γίνει πλουτοφόρος επιχείρησις το «ή δίνεις τόσα ή σε στέλλω εξορία ως Βουλγαροκομμουνιστή» και δίπλα στο Νομάρχη, ο χωροφύλακας ή ο κατώτερος υπάλληλος. Και στα δικαστήρια ακόμη η ιδιότης του σλαβόφωνου ήτο περίπτωσις επιβαρυντική»²¹³.

Η ποινικοποίηση της σλαβομακεδονικής γλωσσοπολιτισμικής ιδιαιτερότητας είχε μεγάλη διάρκεια με βασικό χαρακτηριστικό της τη «συνέπεια» ως προς την αυταρχικότητα της καταστολής. Ο Κύρκος Λάμπης, μαχητής του ΔΣΕ, αναφέρει ότι το 1938 φυλακίστηκε από την αστυνομία για δεκαπέντε ημέρες μόνο και μόνο επειδή τραγουδούσε σλαβομακεδονικά τραγούδια και ένας άλλος κάτοικος από τον Πολυπόταμο της Φλώρινας συνελήφθη από τη χωροφυλακή και κλήθηκε να παραστεί στο δικαστήριο, επειδή συνομιλούσε με άλλους «εις γλώσσαν ακατάληπτον»²¹⁴. Σε περιπτώσεις, μάλιστα, «χαλάρωσης» της καταστολής ενεργοποιούνταν άμεσα τα αντανakλαστικά των σκληροπυρηνικών εθνικόφρονων. Ο μεταξικός νομάρχης της Φλώρινας Ιωάννης Τσακτσήρας σε έκθέσή του το 1937 θα προτείνει στους ανωτέρους του τα παρακάτω μέτρα,

«...παντός αντεθνικού στοιχείου: 1. Να αφαιρεθεί ο κλήρος των κινουμένων κατά του κοινωνικού καθεστώτος. 2. Να σχηματισθούν λόχοι εργασίας εκ των εμπορουμένων υπό ανατρεπτικών ιδεών. 3. Μερίς του παραμεθορίου πληθυσμού να μετατοπισθή προς νότον, έτερος δε πληθυσμός εκ νότου να εγκατασταθή εις τα κενωθησόμενα εδάφη και οικήματα. Ούτω εκ των συνόρων θα απομακρυνθούν στοιχεία μηδόλως έχοντα εθνικήν συνείδησιν και εν πολλοίς υπό του κομμουνισμού εμπνεόμενα, αντ' αυτών δε θα εγκατασταθούν άνθρωποι καθ' όλα Έλληνες. 4. Να διατεθώσι 30 περίπου απότακτοι, απόστρατοι ή έφεδροι αξιωματικοί εγνωσμένου ήθους, οίτινες τοποθετούμενοι εις τα μεγαλύτερα σλαβόφωνα χωρία ως γυμνασταί και οργανωταί της νεολαίας, θα επιτύχωσιν την πλήρη εθνικήν αφομοίωσιν και ελληνοπρεπή διάπλασιν αυτής. Συνάμα δε θα αποτελούν και τον οφθαλμόν, τρόπον τινά, του κράτους, αγρύπνως επιβλέποντες τόσον την εργασίαν των διδασκάλων όσον και τας κινήσεις των χωρικών. 5. Να λειτουργήσωσιν απαραίτητως νυκτεριναί σχολαί εις ας θα φοιτώσιν οι ενήλικοι άρρενες

²¹³ Κωστόπουλος, «Η απαγορευμένη γλώσσα...», ό.π., σ. 176.

²¹⁴ Στο ίδιο, σ. 168.

οι αγνοούντες την ελληνικήν, διδασκόμενοι ιδίως ιστορίαν και ασκούμενοι εις την εκμάθησιν της γλώσσας.»²¹⁵.

Η «οικοδόμηση» του «Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού» και η πάταξη της σλαβοφωνίας επιδιώχθηκαν και με άλλα μέσα. Κάποια από αυτά είχαν ήδη ξεκινήσει την προηγούμενη δεκαετία, όπως οι μετονομασίες οικισμών και κυρίως επωνύμων και βαφτιστικών ονομάτων, οι οποίες συνεχίστηκαν με μεγάλη ένταση σε μια προσπάθεια να σβηστεί καθετί που θύμιζε έναν άλλο μη ελληνικό πολιτισμό²¹⁶.

Επίσης, συνεχίστηκε η στήριξη της δράσης των ποικιλόμορφων «εθνικών σωματείων», τα οποία στόχευαν στον εξελληνισμό των σλαβόφωνων ακριτικών περιοχών. Οι διάφοροι σύλλογοι, ως «θεματοφύλακες του εθνικού πολιτισμού», θέτοντας ως αποστολή τους τον εξελληνισμό της περιοχής λειτούργησαν συμπληρωματικά στη διαπαιδαγώγηση του ντόπιου πληθυσμού και στη διαμόρφωση της ομοιογένειας σύμφωνα με τα εθνικά πρότυπα²¹⁷. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Συλλόγου Αποφοίτων Φλωρίνης, που ιδρύθηκε το πρώτο διάστημα της επιβολής της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου και έθετε ως βασικό του στόχο «δι' ειρηνικών μέσων (διαλέξεων, παραστάσεων, δημοσιευμάτων, ιδρύσεως νυχτερινών σχολών, βιβλιοθήκης κτλ.) [να] προπαγανδίση διά την διάδοσιν της Ελληνικής μας γλώσσας και την εθνικοκοινωνικήν εξύψωσιν των κατοίκων του Νομού Φλωρίνης, καταπολεμών το ομιλούμενον σλαυόφωνον ιδίωμα»²¹⁸.

Η «εθνική κατήχηση» αφορά στο σύνολο του πληθυσμού, ωστόσο η εφαρμογή των μέτρων που τη συνόδευαν έχει ιδιαίτερη σημασία για τον εξελληνισμό, γλωσσικό και εθνοτικό, των σλαβόφωνων. Στη διάρκεια της εξουσίας του Μεταξά αναπτύχθηκε ένα πρωτόκολλο τελετουργικού εορτασμού των εθνικών εορτών, που θύμιζε τελετές των υπόλοιπων φασιστικών καθεστώτων. Στόχος του καθεστώτος ήταν με όλες αυτές τις τελετές, τους εορτασμούς και την υιοθέτηση συμβόλων και συμβολισμών να καθοδηγηθεί το εθνικό φαντασιακό στην αποδοχή της κοινής ελληνικής κληρονομιάς, της ιστορικής συνέχειας και κατ' επέκταση της καλλιέργειας ενιαίας ελληνικής ταυτότητας²¹⁹. Μέσα στο παραπάνω πνεύμα ήταν και ο υδροχρωματισμός των

²¹⁵ Διβάνη, ό.π., σ. 346-347, όπως παρατίθεται στο Παυλίδου, ό.π., σ. 326.

²¹⁶ Καρακασίδου, ό.π., σ. 326.

²¹⁷ Ρόμπου – Λεβίδη, «Επιτηρούμενες ζωές...», ό.π., σ. 158 – 159.

²¹⁸ Τάσος Κωστόπουλος, ό.π., σ. 174.

²¹⁹ Καρακασίδου, ό.π., σ. 328 - 329.

σπιτιών στα εθνικά χρώματα, λευκό για τα τοιχώματα και κυανό για τα κουφώματα²²⁰.

Ένα μέτρο που εφαρμόστηκε καθολικά ήταν και ο υποχρεωτικός σημαιοστολισμός όλων των κτιρίων κατά τη διάρκεια των επίσημων ημερών και των εθνικών γιορτών προκειμένου να καλλιεργηθεί το πατριωτικό αίσθημα²²¹. Η υιοθέτηση της ελληνικής σημαίας ενίσχυε τις αντιλήψεις περί ενιαίου και κοινού έθνους²²². Καίριο ρόλο έπαιξε και η χρήση της φωτογραφίας από το καθεστώς ως μέσο διάδοσης της «εθνικής παιδαγωγίας». Οι φωτογραφίες αυτές με αρχαιολογικούς χώρους στο φόντο τους, με νέους και νέες της ΕΟΝ δημιουργούσαν την αναγκαία σύνδεση του μεταξικού καθεστώτος με το κλασικό παρελθόν. Κατασκεύαζαν την εικόνα ενός μιλιταριστικού πειθαρχημένου και εθνικά ομοιογενούς κράτους, εξαλείφοντας ταυτόχρονα την ατομικότητα παρουσιάζοντας ομάδες ανθρώπων με ομοιόμορφες στολές. Επρόκειτο για μια φωτογραφική ψευδαίσθηση του «*Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού*»²²³.

Την εθνική αποστολή της διοργάνωσης τελετών, παρελάσεων και εορταστικών εκδηλώσεων ανέλαβαν οι ΕΟΝ και οι εκπαιδευτικοί μηχανισμοί. Οι εκδηλώσεις αυτές έπρεπε να είναι μεγαλειώδεις και πάνδημες και οι παρευρισκόμενοι να επευφημούν και να ζητωκραυγάζουν με έκδηλο ενθουσιασμό αποδεικνύοντας με αυτόν τον τρόπο τα εθνοπατριωτικά τους αισθήματα και τη λατρεία τους στον ηγέτη²²⁴.

Η κατάταξη των σλαβόφωνους στους «*εσωτερικούς εχθρούς*» του κράτους οδήγησε το καθεστώς να λάβει πρωτόγνωρα σκληρά μέτρα εναντίον τους, μέτρα που θα διατηρήσει το μετέπειτα εμφυλιακό και μετεμφυλιακό κράτος διαρρηγνύοντας τις σχέσεις του κράτους με τους σλαβόφωνους υπηκόους του. Στις 14 Δεκεμβρίου του 1936 με τον Α.Ν. 376 «*περί μέτρων ασφαλείας και οχυρών θέσεων*»²²⁵ σχεδόν όλες οι σλαβόφωνες περιοχές της Β. Ελλάδας κηρύχθηκαν «*αμυντικές περιοχές*». Δημιουργήθηκε μια ζώνη σκληρής απαγόρευσης και αυστηρής επιτήρησης της ζωής των ανθρώπων που ζούσαν σε αυτές της περιοχές με πολλές αρνητικές συνέπειες, για

²²⁰ Λιθοξόου Δημήτρης, Η πολιτική του εξελληνισμού της μακεδονικής μειονότητας στον μεσοπόλεμο, *Ο Πολίτης* 124 (11-12/1993).

²²¹ ΦΕΚ 23/25-01-1937, Α.Ν. 447 «Περί του τρόπου απονομής σεβασμού εις την Εθνικήν Σημαίαν και γενικώς εις τα εθνικά σύμβολα», 20-01-1937.

²²² Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 174 · Καρακασίδου, *ό.π.*, σ. 334.

²²³ Χαμηλάκης, «Το έθνος και ...», *ό.π.*, σ. 212 – 216.

²²⁴ Παυλίδου, *ό.π.*, σ. 330.

²²⁵ ΦΕΚ 546/ 18-12-1936, Α.Ν. «Περί μέτρων ασφαλείας οχυρών θέσεων», 16-12-1936 και Αλιβιζάτος Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974: Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα 1995, σ.429 – 430, όπως παρατίθεται σε Ρόμπου – Λεβίδη, *ό.π.*, σ. 44.

τις οποίες θα γίνει εκτενής λόγος σε επόμενο κεφάλαιο ²²⁶. Επιβλήθηκαν περιορισμοί που σχετίζονταν με την στέρηση κάθε δικαιώματος αγοράς γης και ακινήτων από ανθρώπους που θεωρούνταν «*δεδηλωμένων σλαβικών φρονημάτων*»²²⁷. Η έκδοση «*πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων*» προκάλεσε επιπρόσθετες δυσκολίες σε εκείνους που είχαν αυθαίρετα χαρακτηριστεί από τα όργανα της τάξης ως «*εθνικά ύποπτοι*» στερώντας τους τη δυνατότητα μετακίνησης και επικοινωνίας ²²⁸.

Το μίσος απέναντι σε οποιονδήποτε το καθεστώς θεωρούσε επικίνδυνο θα κορυφωθεί με τις αδιάκριτες και μαζικές εκτοπίσεις των «*εσωτερικών εχθρών*» στα «*στρατόπεδα συγκεντρώσεως*» που δημιουργήθηκαν, σύμφωνα με το νόμο 1073/1938, στα νησιά του Αιγαίου²²⁹. Ο στιγματισμός ανθρώπων ως «*βουλγαρίζοντες*» οδήγησαν τους ίδιους και τις οικογένειές τους σε εκτοπισμό, ακόμη και στη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου. Αξίζει να σημειωθεί ότι συγκαταλέχθηκαν ακόμη και οικογένειες σλαβόφωνων φαντάρων που πολεμούσαν στα μέτωπα. Ένα σχέδιο που προτάθηκε στον Ιωάννη Μεταξά από τον Αλέξανδρο Παπάγο για απομάκρυνση όλων των σλαβόφωνων της Μακεδονίας από τα εδάφη τους και εποικισμό της περιοχής τους με ελληνόφωνους πληθυσμούς (κυρίως Σαρακατσάνους) δεν πρόλαβε να γίνει πράξη²³⁰. Πολλές από τις κατασταλτικές πρακτικές της μεταξικής περιόδου (φυλακίσεις, βασανιστήρια, εκτοπισμοί, ζώνη επιτήρησης και ποικίλοι αποκλεισμοί) θα υιοθετηθούν και θα αναβιώσουν με ιδιαίτερο μένος εναντίον των ντόπιων πληθυσμών και στα κατοπινά μετεμφυλιακά χρόνια ²³¹.

Πολύ μεγάλη δυσарέσκεια στους σλαβόφωνους προκάλεσε και η απαγόρευση των τραγουδιών τους και κατ' επέκταση των γλεντιών τους. Το μέτρο προκάλεσε το μίσος ακόμα και των ελληνόφωνων σλαβόφωνων απέναντι στο ελληνικό κράτος. Ο Παύλος Κούφης αναφέρει ότι ακόμα και οι ηλικιωμένες γυναίκες σύγκριναν τους έλληνες με τους τούρκους, για να καταλήξουν στο συμπέρασμα ότι «*Αυτοί είναι*

²²⁶ Για το θέμα αυτό βλ. Κωστόπουλος, «*Η απαγορευμένη γλώσσα...*», ό.π., σ. 175 · Ρόμπου – Λεβίδη, ό.π., σ. 42 – 48 · Κάραμποτ, «*Σλαβομακεδόνες και κράτος...*», ό.π., σ. 263-273 · Διβάνη, ό.π., σ. 347 · Παυλίδου, ό.π., σ. 325.

²²⁷ Κωστόπουλος, «*Το Μακεδονικό στη δεκαετία...*» ό.π., σ. 6.

²²⁸ Κωστόπουλος, «*Η απαγορευμένη γλώσσα...*», ό.π., σ. 175, Κωστόπουλος, «*Το Μακεδονικό στη δεκαετία...*» ό.π., σ. 6, Παυλίδου, ό.π., σ. 325.

²²⁹ Πλουμίδης, ό.π., σ. 19.

²³⁰ Διβάνη, ό.π., σ. 346 · Κωστόπουλος, «*Η απαγορευμένη γλώσσα...*», ό.π., σ. 177.

²³¹ Ιάκωβος Μιχαηλίδης & Μυρτώ – Δόμνα Πυροβέτση (επιμ.), *Μόδης Γεώργιος: Αναμνήσεις*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 191-193· Κωστόπουλος, ό.π., σ. 176 · Πλουμίδης, ό.π., σ. 19 · Κωστόπουλος, «*Το Μακεδονικό στη δεκαετία...*», ό.π., σ. 6 · «*Greece's invisible minority...*», BBC, ό.π. · «*The Documentary Podcast Macedonia...*», BBC, ό.π. · «*Χάλκινα ηχοχρώματα...*», ό.π. [βλ. βιβλιογραφία].

χειρότεροι από τους Τούρκους, οι Τούρκοι τουλάχιστον δε μας κόβανε τη γλώσσα»²³². Ο ίδιος στο βιβλίο του θα αναφέρει και παραδείγματα δημόσιας διαμαρτυρίας που συνέβησαν στο χωριό του τα Άλωνα (Άρμενσκο) Φλώρινας. Αναφέρει την περίπτωση ενός ευκατάστατου πρώην μετανάστη στην Αμερική στον οποίο είχε επιβληθεί το πρόστιμο των 500 δραχμών, επειδή μιλούσε στη μητρική του γλώσσα, άφησε όμως στο δικαστήριο 1000 δραχμές δηλώνοντας ευθαρσώς ότι «αύριο θα ξανάρθει»²³³. Άλλοι προσπαθούσαν να αντιμετωπίσουν την κατάσταση σκωπτικά υιοθετώντας το δίστιχο «Ελλάς, Ελλάς, πλήρωσε και μη μιλάς»²³⁴.

Καθώς η δυσaráσκεια των σλαβόφωνων απέναντι στην καταστολή και την απαγόρευση αυξανόταν, μεγάλωνε και το χάσμα ανάμεσα σε αυτούς και το ελληνικό κράτος. Η ρήξη αυτή θα ενισχύσει το μίσος σε καθετί που σχετίζεται με τον ελληνικό εθνικισμό και αρκετοί σλαβόφωνοι «θα καταλήξουν ότι είναι Μακεδόνες και όχι Έλληνες»²³⁵. Η πολιτική της αναγκαστικής πλέον αφομοίωσης θα επιφέρει τα αντίθετα αποτελέσματα. Ο Νικόλαος Ηγουμενίδης, που διετέλεσε διευθυντής της Νομαρχίας Πέλλας, κάνοντας αποτίμηση της περιόδου θα υποστηρίξει ότι,

«Δεν λησμονείται εύκολα ούτε από εμάς τους ίδιους με πόσην κουφότητα βάλθηκαν βίαια να λύσουν ένα πρόβλημα που ούτε καν είχαν νοιώσει, τιτλούχοι, αμόρφωτοι, σχιζοφρενείς απ' αυτούς, γνωστοί για την έλλειψιν και του στοιχειώδους κύρους που πρέπει να έχη και το κατώτερο ακόμη όργανο της πολιτείας για να επιβληθή. Όσοι ευρέθησαν εις τον τόπον αυτόν και παρετήρησαν δεν ημπορούν παρά με την ιδίαν αγανάκτησιν να εκφρασθούν διά την περίοδον εκείνην. Η περίοδος αυτή υπήρξε μία θαυμασία προπαρασκευή για την δράση της Βουλγαρικής Προπαγάνδος»²³⁶.

Η εκπαιδευτική πολιτική για τους σλαβόφωνους

Το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου ακολούθησε μια ανελαστική πολιτική απέναντι την ετερογλωσσία των σλαβόφωνων. Η γλώσσα αποτέλεσε μια ξεκάθαρη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στο «εμείς» και οι «άλλοι». Οι «άλλοι» σλαβόφωνοι αυθαίρετα χαρακτηρίστηκαν ως «εθνικά ύποπτοι» και «βουλγαρόφρονες» που έπρεπε

²³² Παύλος Κούφης 1990, σ. 55-56.

²³³ Κούφης, «Άλωνα Φλώρινας...», ό.π., σ. 55-56 · Κωστόπουλος, «Η απαγορευμένη γλώσσα...», ό.π., σ. 179.

²³⁴ Anastasia Karakasidou, «Politicizing Culture...», ό.π., σ. 1-28, σ. 11, όπως παρατίθεται στο Κωστόπουλος, ό.π., σ. 179.

²³⁵ Danfoth, ό.π., σ. 80.

²³⁶ Κωστόπουλος, ό.π., σ. 180 · Παυλίδου, ό.π., σ. 364.

είτε με ορθόδοξα είτε με ανορθόδοξα μέσα να εξελληνιστούν. Ακόμη και το ελληνικό φρόνιμα των Μακεδονομάχων αμφισβητήθηκε λόγω της σλαβοφωνίας τους. Η εθνική ομογενοποίηση ήταν βασικό πρόταγμα του καθεστώτος, το οποίο διατράνωνε ότι *«από του Ταινάρου μέχρι του Μοριχόβου και Μπέλλες να υπάρχει εις Λαός, μία γλώσσα»*²³⁷.

Σε αυτήν την εκστρατεία αφομοίωσης των σλαβόφωνων από το κράτος του Μεταξά το σχολείο και το διδακτικό προσωπικό και φυσικά η ΕΟΝ ανέλαβαν τον εξελληνισμό και την «εθνική διαπαιδαγώγηση» των σλαβόφωνων. Με μια σειρά αναγκαστικών νόμων θα επιχειρηθεί να δημιουργηθεί το πλαίσιο αυτής της πολιτικής.

Έτσι, με τον Α.Ν. 248/1936 θα επιχειρήσει να θέσει σε κρατικό έλεγχο όλα τα ξένα και μειονοτικά σχολεία²³⁸. Η εποπτεία τους ανατίθεται στον γενικό επιθεωρητή, ο οποίος *«θα εποπτεύη και θα παρακολουθή συστηματικώς την εργασίαν των ξένων και μειονοτικών σχολείων και θα λαμβάνη τα ενδεικνύμενα εκάστοτε μέτρα προς περιορισμόν της δράσεως τούτων εντός του εθνικού ημών πλαισίου και εντός των υπό του συντάγματος διαγραφομένων γραμμών, σχετικών με τον θρησκευτικόν προσηλυτισμόν»*²³⁹.

Οι δάσκαλοι των σχολείων αυτών θα έπρεπε να είναι εθνικόφρονες Έλληνες και το περιεχόμενο των διδακτικών βιβλίων έπρεπε να διαπνέεται από το ελληνικό πνεύμα. Ιδιαίτερα οι δάσκαλοι των ξενόφωνων περιοχών υποχρεούνταν να διδάξουν και στους υπόλοιπους κατοίκους, εκτός των μαθητών, την ελληνική γλώσσα. Ο επιθεωρητής Χρίστος Γ. Κούρος με εγκύκλιό του θα τονίσει στους εκπαιδευτικούς του Αμύνταιου ότι *«Έργον υμών προσέτι η διαφώτισις των ενηλίκων κατοίκων της χώρας, όπως εγκαταλίπωσι το σλαβικόν ιδίωμα, ου ποιούνται χρήσιν, παρ' ελπίδα και μετά πάροδον 25ετίας από της απελευθερώσεως αυτών δι' ό βαρείαν υπέχουσιν ευθύνη, ιδία δ' οι νεώτεροι Έλληνες, οίτινες εφοίτησαν εις ελληνικά σχολεία και εξέμαθον την Ελληνίδα διάλεκτον»*²⁴⁰.

Για να στελεχωθούν τα σχολεία αυτά με ικανοποιητικό αριθμό εκπαιδευτικών, το κράτος με τον Α.Ν. 767/1937 «Περί Διοικήσεως της Εκπαιδεύσεως» προέβλεπε *«ουδείς διορίζεται το πρώτον λειτουργός της μέσης εκπαιδεύσεως εις τα σχολεία των πόλεων Θεσσαλονίκης, Πατρών, Πειραιώς, Αθηνών και των προαστείων αυτών [...]*

²³⁷ Παυλίδου, ό.π., σ. 362.

²³⁸ ΦΕΚ 460/1936, Α.Ν. 248/ 12-10-1936 «Περί ιδρύσεως θέσεως Γενικού Επιθεωρητού των ξένων και μειονοτικών σχολείων», για το ίδιο Παυλίδου, ό.π., σ. 333 · Σαρηγιαννίδου, ό.π., σ. 124.

²³⁹ Ζαφειρούλα Ι. Καγκαλίδου, *Εκπαίδευση και πολιτική. Η περίπτωση του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 147.

²⁴⁰ Μακεδονική, αρ. φύλλ. 412, 03-03-1937, όπως παρατίθεται στο Παυλίδου, ό.π., σ.335.

ουδέ μετατίθεται ή προάγεται εις αυτά, αν μη συμπληρώση πενταετή υπηρεσίαν εν ταις Ν. Χώραις»²⁴¹. Και με τον Α.Ν. 1297 του 1938 επιτρεπόταν ο διορισμός στις Νέες Χώρες και μη πτυχιούχων που διέθεταν όμως απολυτήριο γυμνασίου ή είχαν πενταετή τουλάχιστον διδασκαλική προϋπηρεσία σε σχολεία του κράτους.

Οι δάσκαλοι κάτω από τον διαρκή εκφοβισμό των οργάνων της τάξης και υπό καθεστώς τρομοκρατίας θα αναλάβουν, άλλοι πρόθυμα άλλοι εξαναγκαστικά, ρόλους και υπευθυνότητες που θα τους καταστήσουν «εκπολιτιστικά όργανα της πατρίδος». Ο πρώτος Υπουργός Εθνικής Παιδείας (από το 1936 ως το 1938), Κ. Γεωργακόπουλος, αναφερόμενος το νέο τους ρόλο θα τονίσει ότι,

«Δεν είσθε απλοί υπάλληλοι, που επιδιώκουν υλικά ανταλλάγματα, ως μόνην αμοιβήν των κόπων των. Είσθε απόστολοι του Έθνους, δημιουργοί του μέλλοντός του, συντελεσταί της ευτυχίας του. Η αποστολή σας, δεν τελειώνει με την διδασκαλίαν του μαθήματος εντός του σχολείου. Και εκτός αυτού, έχετε πολλά να κάμητε. Εμφανίζετε παντού, μέχρις αυτών των πλέον μακρυνών σημείων της Χώρας, την έννοιαν του Κράτους και δι' αυτό οφείλετε, να είσθε ζωντανά παραδείγματα του πατριώτου, του ηθικού, του νομοταγούς και του εργατικού πολίτου»²⁴².

Το πνεύμα του ακραίου συντηρητισμού και της στρατιωτικοποίησης του σχολείου το αποκαλύπτει και η εγκύκλιος του επιθεωρητή γυμναστικής Ε. Παυλίνη προς τους γυμναστές των σχολείων με την οποία «...επιστῶμεν την προσοχήν των κ.κ. γυμναστών και γυμναστριών επί του ζητήματος τούτου και παραγγέλλομεν αυτοίς, όπως οργανώση έκαστος το σχολείο του κατά το στρατιωτικόν πρότυπον, εις λόχον...»²⁴³.

Το εκπαιδευτικό μέτρο που θα συμπληρώσει τον «εθνικό φρονηματισμό» και γλωσσικό εξελληνισμό των ξενόφωνων πληθυσμών είναι εκείνο της υποχρεωτικής φοίτησής τους στα νυχτερινά σχολεία που θα ιδρυθούν στις «ευαίσθητες» περιοχές. Η υποχρέωση παρακολούθησης των νυχτερινών μαθημάτων αφορούσε τουρκόφωνους και σλαβόφωνους πληθυσμούς, γυναίκες από 15 ως 40 ετών και άνδρες μέχρι 50 ετών. Πιο συγκεκριμένα το πρόγραμμα των νυχτερινών σχολείων περιλάμβανε μαθήματα εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας (ανάγνωση και γραφή), καθώς και μαθήματα «εθνικής» ιστορίας για την καλλιέργεια και «ανόρθωση» του εθνικού φρονήματος. Ιδιαίτερα για τις γυναίκες προβλέπονταν και μαθήματα οικοκυρικής και

²⁴¹ ΦΕΚ 255/05-07-1937, Α.Ν. 767 «Περί Διοικήσεως της Εκπαιδεύσεως», 27-06-1967, όπως παρατίθεται στο Παυλίδου, ό.π., σ. 333 · Σαρηγιαννίδου, ό.π., σ. 124.

²⁴² Παυλίδου, ό.π., σ. 336.

²⁴³ Δημήτρης Καντζίδης, *Ο Ιων Ιωαννίδης και η συμβολή του στη μεταρρύθμιση της φυσικής αγωγής*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2002,· περιοδ. *Νιάουστα*, Ιανουάριος – Μάρτιος 2014, αρ. τ. 146, σ. 24.

πρακτικών γνώσεων ²⁴⁴. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι στα πλαίσια της πατριαρχικής ιδεολογίας της μεταξικής δικτατορίας οι γυναίκες γενικά απεικονίζονταν ως «μητέρες του έθνους» δίνοντας έμφαση στην αναπαραγωγική τους ικανότητα ²⁴⁵.

Η υποχρεωτικότητα της φοίτησης στα νυχτερινά σχολεία ήταν δηλωτική του καταναγκασμού και των βαριών ποινών που συνόδευαν το συγκεκριμένο μέτρο. Δημοσιεύματα εκείνης της εποχής προπαγανδίζοντας την έναρξη των νυχτερινών μαθημάτων θα υπενθυμίζουν ότι ο προσδοκώμενος εθνικός σκοπός της διάδοσης της ελληνικής γλώσσας απαιτεί συστηματικές και επίμονες προσπάθειες και θα αφήνουν διαρκώς υπονοούμενα για λήψη επιπρόσθετων κατασταλτικών μέτρων: «*Δεν πρόκειται να υπενθυμίσουμε τι έγινε αλλαχού εις παρομοίας περιπτώσεις, Ίσως άλλοτε να το κάμωμεν*» ²⁴⁶.

Η σημασία που αποδίδει το καθεστώς στη λειτουργία των νυχτερινών σχολείων φαίνεται και από την προβολή της εκπαιδευτικής αυτής πολιτικής μέσα από προπαγανδιστικά κείμενα και φυσικά μέσα από άρθρα του λογοκριμένου Τύπου. Σε ένα προπαγανδιστικό κείμενο που θα εκδοθεί το 1938 από το Υπουργείο Τύπου και Τουρισμού και αποτελεί τον απολογισμό της διετίας 1936 - 1938 σημειώνεται ότι σε όλη τη Μακεδονία φοίτησαν στα νυχτερινά σχολεία 101.261 ξενόφωνοι, εκ των οποίων οι 48.985 άνδρες και 51.276 γυναίκες ²⁴⁷.

Αρκετοί εκπαιδευτικοί, υποστηρικτές του καθεστώτος, ως «απόστολοι» του «εθνικού αγώνα κατά της ξеноφωνίας», θα σπεύσουν να στελεχώσουν τα νυχτερινά σχολεία και να αναλάβουν τις υποχρεώσεις που απορρέουν από το ρόλο τους προσβλέποντας στην εύνοια των αρχών. Ο νομάρχης Φλώρινας και Καστοριάς Τσακτοσήρας με εγκύκλιο θα στείλει τα συγχαρητήριά του στους νηπιαγωγούς και δασκάλους της περιοχής του, στην οποία γίνεται γνωστό ότι: «*αι λειτουργούσαι νυχτεριναί σχολαί όπου εύρον φανατικούς εις το έργον, ενθουσιώδεις, αόκνους και δραστηρίους εκπαιδευτικούς λειτουργούς αποδίδουν αξιόλογα και επαινετά*

²⁴⁴ Δημήτρης Λιθοξόου, «Η πολιτική του εξελληνισμού της μακεδονικής μειονότητας στον μεσοπόλεμο», *Ο Πολίτης* 124 (1993), σ. 38. · Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 170 · Σαρηγιαννίδου, *ό.π.*, σ. 127.

²⁴⁵ Χαμηλάκης, *ό.π.*, σ. 209, στο ίδιο: «Στα πλαίσια του πατερναλισμού του καθεστώτος Μεταξά πρέπει να ενταχθεί ο παραλληλισμός του κράτους με την οικογένεια, καθώς και η απόφασή του να καταργήσει τα μεικτά σχολεία». Περισσότερα για το θέμα στο: Ελένη Μαχαίρα, *Η νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου*, Αθήνα 1987, σ. 13.

²⁴⁶ «Νυχτερινά σχολεία», *Η Μακεδονική* 20/11/1936, σ. 4, όπως αναφέρεται στο Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 172.

²⁴⁷ Παυλίδου, *ό.π.*, σ. 346 · Σαρηγιαννίδου, *ό.π.*, σ. 127.

αποτελέσματα»²⁴⁸. Ο Τύπος της εποχής θα παρουσιάζει μια εξωραϊσμένη εικόνα του μέτρου παρουσιάζοντάς το ως ανταπόκριση στο λαϊκό αίσθημα και φυσικά δε θα παραλείπει να τονίζει και να συγχαίρει το έργο των εκπαιδευτικών: «Οι διδάσκαλοι όλοι ανεξαιρέτως είναι άξιοι θερμοτάτων συγχαρητηρίων διότι ασμένως εδέχθησαν την πρότασιν του κ. Νομάρχη περί ιδρύσεως νυχτερινών Σχολών διά τους κατοίκους αμφοτέρων φύλων»²⁴⁹.

Στης «ανάγκης τα θρανία» των νυχτερινών σχολείων φαίνεται ότι κάθισαν συλλήβδην όλοι οι ντόπιοι, και όχι μόνο οι Σλαβομακεδόνες, που δε γνώριζαν καθόλου την ελληνική και αυτή η υποχρεωτικότητα προκάλεσε την έντονη δυσφορία όλων. Στην αρχή οι σλαβόφωνοι ήταν αδιάφοροι ή και απρόθυμοι να φοιτήσουν στα νυχτερινά σχολεία, στη συνέχεια όμως και με την παρέμβαση των κατασταλτικών μηχανισμών ήταν πολύ δύσκολο να το αποφύγουν. Η βαθύτερη σημασία της υποχρεωτικής φοίτησης στα νυχτερινά σχολεία ήταν να παρέχει στα κάθε είδους στελέχη των μηχανισμών ασφάλειας και καταστολής του κράτους ένα επιπλέον επιχείρημα καταδίωξης των σλαβόφωνων, διότι ύστερα από την υποχρεωτική φοίτηση στα σχολεία αυτά κανείς σλαβόφωνος δε θα μπορούσε να επικαλεστεί άγνοια της ελληνικής γλώσσας. Επομένως, όσοι επέμεναν να χρησιμοποιούν τη μητρική τους γλώσσα ήταν ύποπτοι και «εθνικώς επικίνδυνοι», καθώς πλέον η επιμονή τους αυτή θεωρούνταν πράξη αντίστασης στο γλωσσικό τους εξελληνισμό και στον εθνικό τους φρονηματισμό²⁵⁰. Πολλοί σλαβόφωνοι ένιωθαν ταπεινωμένοι, επειδή έπρεπε να παρακολουθούν αυτά τα μαθήματα. Η προφορική ιστορία παραδίδει πολλές αφηγήσεις σλαβομακεδόνων που αναφέρουν ξυλοδαρμούς και προσβολές από τα όργανα της ασφάλειας, επειδή μιλούσαν μεταξύ τους μακεδονικά²⁵¹.

Ο εξευτελισμός των ανθρώπων αυτών επιτάχθηκε με την κατάταξή τους σε πίνακες ανάλογα με το βαθμό ελληνομάθειας και ελληνοπρέπειας που είχαν καταφέρει να επιτύχουν. Οι διευθυντές των νυχτερινών σχολείων υποχρεώθηκαν να διενεργήσουν ειδικές εξετάσεις προκειμένου να εκτιμηθεί το επίπεδο κατανόησης της ελληνικής γλώσσας. Οι σλαβόφωνοι κατατάχθηκαν σε τρεις πίνακες ανάλογα με τις επιδόσεις τους. Οι εκπαιδευτικοί έπρεπε να εντείνουν τις προσπάθειες τους προκειμένου να επιτευχθούν οι στόχοι και να απαλλαγούν κάποιοι ντόπιοι από την υποχρεωτικότητα

²⁴⁸ Εγκύκλιος 27/11/36, *Η Μακεδονική* 4/12/1936, σ. 2, όπως αναφέρεται στο Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 172 · Σαρηγιαννίδου, *ό.π.*, σ. 127-128.

²⁴⁹ *Η Μακεδονική* 20/11/1936, σ. 4, όπως αναφέρεται στο Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 172.

²⁵⁰ Διβάνη, *ό.π.*, σ. 347 - 348 · Κούφης, *ό.π.*, σ. 55.

²⁵¹ Danforth, *ό.π.*, σ. 80, 82 & 129.

της παρακολούθησης των νυχτερινών μαθημάτων. Ωστόσο, ακόμη και όσοι «αποδείκνυαν» μέσω των εξετάσεων ότι γνώριζαν αρκετά καλά τα ελληνικά ήταν υποχρεωμένοι να παρακολουθούν απ' τη μια το ειδικό «φροντιστήριο πατριδογνωσίας» που γινόταν κάθε Κυριακή μετά τον εκκλησιασμό και απ' την άλλη κάθε μορφωτική «εκπολιτιστική» διάλεξη²⁵².

Στο σημείο αυτό αξίζει να γίνει αναφορά στις αυθαιρεσίες των οργάνων της Χωροφυλακής, αλλά και άλλων μηχανισμών του καθεστώτος για τους οποίους υπήρχαν καταγγελίες ότι παρενέβαιναν και επενέβαιναν στην «εκπαιδευτική» διαδικασία των νυχτερινών σχολών. Πιο συγκεκριμένες κατηγορίες αναφέρουν κρατικά όργανα να παρακολουθούν τη διδασκαλία και να αναμιγνύονται στο διδακτικό έργο του προσωπικού των τμημάτων των θηλέων των νυχτερινών σχολών, πρακτικές και συμπεριφορές που ήταν ανάρμοστες σε μια παραδοσιακή πατριαρχική κοινωνία²⁵³.

Όπως ήταν αναμενόμενο, όλη αυτή η βίαιη εκστρατεία εσωτερικής αποικιοποίησης έφερε τα αντίθετα αποτελέσματα από εκείνα που επιθυμούσε το καθεστώς²⁵⁴. Ανάμεσα στους σλαβόφωνους της ελληνικής Μακεδονίας υπήρχε έντονη δυσφορία για τον τρόπο αντιμετώπισής τους, ένιωθαν πολίτες δεύτερης κατηγορίας και για πολλούς τα χρόνια της τρομοκρατίας της μεταξικής περιόδου έγιναν η αιτία και το κομβικό σημείο για την ανάπτυξη της μακεδονικής και όχι ελληνικής εθνικής ταυτότητάς τους²⁵⁵.

Το καθεστώς της επιτήρησης

Το Δεκέμβριο του 1936 η κυβέρνηση του Ιωάννη Μεταξά με τον αναγκαστικό νόμο 376/1936 «περί μέτρων ασφαλείας και οχυρών» κήρυξε τις παραμεθόριες περιοχές των βορείων συνόρων «αμυντικές περιοχές» και επέβαλε σε αυτές αυστηρό καθεστώς επιτήρησης. Οι περιοχές που βρίσκονταν πολύ κοντά στα βόρεια σύνορα και στη γραμμή των οχυρωματικών έργων, που το καθεστώς είχε συστηματικά οργανώσει εκεί, χαρακτηρίστηκαν «απαγορευμένες ζώνες». Και αντίστοιχα τα

²⁵² Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 173· Παυλίδου, *ό.π.*, σ. 347.

²⁵³ Η Μακεδονική 9/11/1936, σ. 4, όπως αναφέρεται στο Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 173· Παυλίδου, *ό.π.*, σ. 347.

²⁵⁴ Χαμηλάκης, *ό.π.*, σ. 201.

²⁵⁵ Danforth, *ό.π.*, σ. 80 και 82.

υπόλοιπα τμήματα των «αμυντικών περιοχών» χαρακτηρίστηκαν «επιτηρούμενες ζώνες»²⁵⁶. Σύμφωνα με το νόμο απαγορευόταν αυστηρά η είσοδος σε μη στρατιωτικούς στις «απαγορευμένες ζώνες», ενώ στις «επιτηρούμενες ζώνες» απαγορευόταν να εγκατασταθούν αλλοδαποί ή «μη Έλληνες την εθνικότητα». Ο νόμος αυτός έδινε τη δυνατότητα να εκτοπιστούν από την «επιτηρούμενη ζώνη» με απόφαση των Επιτροπών Ασφαλείας όσοι κρίνονταν ύποπτοι, για την ασφάλεια της περιοχής²⁵⁷.

Ουσιαστικά το καθεστώς Μεταξά δημιούργησε και επέβαλε ένα εσωτερικό σύνορο μέσα στα όρια του ίδιου του κράτους καθιστώντας εντονότερο το διαχωρισμό των πληθυσμών των «ευαίσθητων περιοχών» από τον υπόλοιπο ελληνικό πληθυσμό. Η έκταση του «εσωτερικού συνόρου» ήταν 1.212 χιλιόμετρα ως προς το μήκος του, ενώ το πλάτος της ζώνης αυτής κυμαινόταν από 5 έως και 100 χιλιόμετρα (βλ. παράρτημα εικόνα 13^η). Η ζώνη περιλάμβανε 420 οικισμούς (πόλεις, κομποπόλεις, χωριά) και ξεκινούσε βορειοανατολικά από τη Θράκη, περιλάμβανε μεγάλα τμήματα της Μακεδονίας και της Ηπείρου και ενσωμάτωνε στα δυτικά το βόρειο τμήμα της Κέρκυρας²⁵⁸. Με τον αναγκαστικό αυτό νόμο πολλές χιλιάδες ζωές ανθρώπων τέθηκαν σε αυστηρή επιτήρηση επιδεινώνονταν ακόμη περισσότερες τις ήδη βεβαρημένες συνθήκες της ζωής τους. Πολλοί κάτοικοι στερήθηκαν την ελεύθερη πρόσβαση στα χωράφια τους, σε περιπτώσεις που αυτά βρισκόταν εκτός ζώνης. Οι αυστηροί περιορισμοί στην επικοινωνία και την κυκλοφορία, η απαγόρευση της κυκλοφορίας μετά τη δύση του ήλιου οδήγησαν αρκετούς στην απόφαση να φύγουν προς τα γειτονικά κράτη ή να μεταναστεύσουν στην Αμερική και στην Αυστραλία²⁵⁹.

Ο έλεγχος των «απαγορευμένων» και «επιτηρούμενων ζωνών» ανατέθηκε από το δικτατορικό καθεστώς στο στρατό. Με το πρόσχημα της άμυνας της χώρας καθορίστηκαν συγκεκριμένα σημεία ελέγχου, στα οποία στήθηκαν σταθμοί (ΣΤΕΚ, Σταθμοί Ελέγχου Κυκλοφορίας) για να ελέγχουν την είσοδο και την έξοδο από και προς τις επιτηρούμενες περιοχές²⁶⁰. Όλοι οι κάτοικοι που ζούσαν στις επιτηρούμενες ζώνες ήταν υποχρεωμένοι να επιδεικνύουν τις ταυτότητές τους κάθε φορά που έβγαιναν ή έμπαιναν στη ζώνη (βλ. παράρτημα εικόνα 14^η) . Όσοι ήθελαν να

²⁵⁶ Πλουμίδης, *ό.π.*, σ. 20, Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 175 · Ρόμπου – Λεβίδη, *ό.π.*, σ. 44.

²⁵⁷ Πλουμίδης, *ό.π.*, σ. 20.

²⁵⁸ Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 244 – 245 · Ρόμπου – Λεβίδη, *ό.π.*, σ. 44.

²⁵⁹ Ρόμπου – Λεβίδη 2016, σ. 44.

²⁶⁰ Σοφία Μανουσαρίδου, *Χορευτικές πρακτικές στα σύνορα: κυρίαρχοι λόγοι, τοπικές ταυτότητες και πολιτισμική αλλαγή στην περιοχή της Αλμωπίας*, διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη 2020, σ. 42.

επισκεφθούν τις περιοχές αυτές έπρεπε να προμηθευτούν την ειδική άδεια, η οποία εκδιδόταν από τις στρατιωτικές αρχές που έδρευαν στις πόλεις κάθε περιοχής. Ο έλεγχος ήταν αυστηρός, η αξιολόγηση γινόταν με βάση τα «κοινωνικά και εθνικά φρονήματα» του αιτούντος την άδεια. Σε περιπτώσεις «εθνικά ύποπτων» τα πράγματα γίνονταν ιδιαίτερα δύσκολα με αποτέλεσμα να τους στερείται η δυνατότητα εισόδου

261.

Όσοι προσπαθούσαν να παραβιάσουν τα αυστηρά μέτρα της ζώνης τιμωρούνταν με χρηματικά πρόστιμα ή με την ποινή της φυλάκισης που τους επιδίκαζαν όχι τα πολιτικά δικαστήρια, αλλά τα στρατοδικεία. Όπως ήδη έχει ειπωθεί οι ειδικές Επιτροπές Ασφαλείας είχαν τη δικαιοδοσία να εκτοπίζουν έως και πέντε χρόνια από τις επιτηρούμενες περιοχές τους «εθνικά ύποπτους»²⁶². Στη συντήρηση του χαφιεδισμού που είχε διαμορφώσει το καθεστώς Μεταξά ενεπλάκησαν και οι δημόσιοι υπάλληλοι και οι κληρικοί, για τους οποίους ο αναγκαστικός νόμος όριζε ότι, όσοι από αυτούς υπηρετούσαν στις «επιτηρούμενες περιοχές», υποχρεούνταν να συνεργαστούν με τις δικαστικές αρχές επιδεινώνοντας με αυτόν τον τρόπο τις σχέσεις τους με τον τοπικό πληθυσμό ²⁶³.

Οι σιδερένιες «μπάρες» όπως έχουν καταγραφεί και έχουν μείνει στη συλλογική μνήμη στιγμάτισαν ακόμη περισσότερο τους πληθυσμούς που έμεναν μέσα σ' αυτές (βλ. παράρτημα εικόνα 15^η). Το μέτρο αυτό περιθωριοποίησε, απέκλεισε και απομόνωσε όσους απέκλιναν από το εθνικό πρότυπο. Αντιμετωπίστηκαν από το κράτος ως «εσωτερικοί εχθροί» και εγκαταλείφθηκαν σε μια απομονωμένη στρατοκρατούμενη ζώνη που επέτεινε την ψυχική απόσταση από ελληνικό κράτος

264.

Το καθεστώς της «Επιτηρούμενη Ζώνης» που αποτελεί μια από τις μελανότερες σελίδες της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, θα διατηρηθεί και στα μετεμφυλιακά χρόνια. Ύστερα από μια διακοπή στη διάρκεια του πολέμου, το καθεστώς της επιτήρησης θα επανέλθει στις περιοχές αυτές από το 1949 με τις στρατιωτικές και παραστρατιωτικές οργανώσεις να αναλαμβάνουν το έργο της επιτήρησης και της πάταξης του «εσωτερικού εχθρού»²⁶⁵. Η Επιτηρούμενη Ζώνη θα αρχίσει να περιορίζεται από το 1975 και μετά. Οι «μπάρες της ντροπής», που θα εξακολουθούν

²⁶¹ Ρόμπου – Λεβίδη, *ό.π.*, σ. 45 · Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 175 & 244 – 245.

²⁶² Πλουμίδης, *ό.π.*, σ. 20 · Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 175 · Ρόμπου – Λεβίδη, *ό.π.*, σ. 45.

²⁶³ Ρόμπου – Λεβίδη, *ό.π.*, σ. 45.

²⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 46.

²⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 46.

να υπάρχουν για τα χωριά των Πομάκων της Δυτικής Θράκης, θα καταργηθούν μόλις το 1995 ²⁶⁶.

²⁶⁶ Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 246.

Δ' ΜΕΡΟΣ: ΒΙΩΝΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙΤΗΡΗΣΗ

Το «τραγούδι» της απαγόρευσης και της επιτήρησης

Όπως έχει ήδη αναφερθεί στη διάρκεια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και πριν από την ενσωμάτωση των Νέων Χωρών στην Ελλάδα οι κάτοικοι των περιοχών αυτών όριζαν την ταυτότητά τους με εντελώς διαφορετικά κριτήρια από εκείνα που τους επέβαλε η εθνοποιητική διαδικασία που εφάρμοσε το ελληνικό κράτος ιδιαίτερα από το 1930 και μετά. Μετά τη χάραξη των εθνικών συνόρων στις περιοχές αυτές και εξαιτίας της έξαρσης του εθνικισμού οι κάτοικοι που ζούσαν κοντά στα σύνορα έπρεπε να επιλέξουν μια εθνική ταυτότητα, την οποία θα την εκδήλωναν με τις γλωσσικές και πολιτιστικές τους πρακτικές, με τα τραγούδια, τους χορούς και τα ονόματά τους. Οι πολυγλωσσικές πρακτικές των κατοίκων θεωρήθηκε ότι απειλούσαν την συνοχή και την ομοιογένεια και οι ίδιοι οι κάτοικοι αντιμετωπίστηκαν με καχυποψία και εχθρότητα.²⁶⁷ Οι περιοχές έπρεπε να αποκαθαρθούν από καθετί που ήταν διαφορετικό και «ξένο» προς την κυρίαρχη ελληνική ταυτότητα.

Το «εθνικό αφήγημα» και ο ελληνικός πολιτισμός, όπως οριοθετήθηκε βασιζόμενος στην εθνοφροσύνη και την εθνική πειθαρχία προκειμένου να επιτευχθεί ο εθνικός εκπολιτισμός των κατώτερων αγροτικών κυρίως στρωμάτων, δεν άφηνε κανένα περιθώριο διαφορετικότητας, ιδιαίτερα στις περιοχές που θεωρήθηκαν «εθνικά» ευαίσθητες ²⁶⁸. Η γλώσσα, η τοπική μουσική και χορευτική παράδοση, τα παραμύθια και οι θρύλοι, καθώς και καθετί άλλο που σχετιζόταν με τον πολιτισμό και την ιδιαίτερη ταυτότητα των σλαβόφωνων απέκτησε πολιτική χροιά με αρνητικό πρόσημο που έπρεπε να πάψει να υπάρχει ²⁶⁹. Με συστηματικές προσπάθειες από την πλευρά του ελληνικού κράτους επιτεύχθηκε σε μεγάλο βαθμό η αφομοίωση των διαφορετικών πληθυσμών μέσω του ελέγχου των πολιτισμικών πρακτικών τους.

Αρκετοί από τους ντόπιους πληθυσμούς της ελληνικής Μακεδονίας διαμόρφωσαν την υποκειμενικότητά τους μέσα από την προσπάθεια συμμόρφωσης στους όρους της εθνικής ομοιογένειας που επέβαλε ο ηγεμονικός λόγος του εθνικού κράτους²⁷⁰. Άλλοι

²⁶⁷ Jane K. Cowan, (ed), *Macedonia: The Politics of Identity and Difference*, London 2000, σ. 28 – 48.

²⁶⁸ Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας. Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα 2006, σ. 224.

²⁶⁹ Karakasidou, "Politicizing Culture...": ό.π., , σ. 1-28.

²⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 1-28.

πάλι εξαιτίας της διαρκούς καταπίεσης και απόρριψης υιοθέτησαν άλλες ταυτότητες συγκροτώντας με αυτόν τον τρόπο τις εθνικές μειονότητες ²⁷¹. Οι νέες αυτές ταυτότητες ή υποκειμενικότητες μπορούν να θεωρηθούν ως συνέπειες των πολιτικών καταστάσεων που βίωσαν οι πληθυσμοί ²⁷².

Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενη ενότητα το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου επιδιώκοντας αφενός να «χτίσει» τον «Γ' ελληνικό πολιτισμό» με τα στερεότυπα που οραματιζόταν και αφετέρου να επιβάλλει τον ηγεμονικό του λόγο και ρόλο έναντι των σλαβόφωνων, απαγόρευσε τη δημόσια έκφραση και επιτέλεση των τραγουδιών και των χορών των σλαβόφωνων της ελληνικής Μακεδονίας και ιδιαίτερα των κατοίκων των περιοχών που τελούσαν κάτω από τον ασφυκτικό έλεγχο επιτηρούμενης ζώνης. Πρόκειται για ένα ακόμη παράδειγμα εργαλειοποίησης του πολιτισμού από το μεταξικό καθεστώς στην προσπάθειά του να ελέγξει σύμβολα και πρακτικές, να ενισχύσει την περιθωριοποίηση, τον ηγεμονισμό και εντέλει τον αποκλεισμό και την ολοκληρωτική αφομοίωση των «εθνικά επικίνδυνων» «άλλων»²⁷³. Για πολλούς ανθρώπους που μιλούσαν την «ντόπια» γλώσσα η δικτατορία του Μεταξά αποτέλεσε μια μακρά περίοδο διαρκούς τρομοκρατίας²⁷⁴.

Αν σκεφτεί κανείς ότι τα τραγούδια που τραγουδά ο λαός, και ιδιαίτερα στις παλιές εποχές, σχετίζονται με τον κύκλο της ζωής τους (τραγούδια της εργασίας, του γάμου, του γλεντιού, μοιρολόγια στο κατευόδιο του νεκρού κ.α.), θα αντιληφθεί ότι η απαγόρευση είχε πολύ σοβαρές επιπτώσεις στο δημόσιο και ιδιωτικό βίο των ανθρώπων. Τα τραγούδια και οι χοροί ενός λαού, μιας εθνοπολιτισμικής ομάδας αποτελούν και αυτά στοιχεία της ιδιαίτερης ταυτότητάς τους. Οι άνθρωποι προσαρμόζονται στα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της ταυτότητας που επιλέγουν να υιοθετήσουν. Στην περίπτωση των σλαβόφωνων μπορούμε να πούμε ότι η

²⁷¹ Danforth, *ό.π.*, σ. 27.

²⁷² Cowan, *ό.π.*, σ.1-27.

²⁷³ Susan Wright, «Η πολιτικοποίηση της «κουλτούρας», *Ανθρωπολογία, κουλτούρα και πολιτική*, Αθήνα 2004, σ. 73-110.

²⁷⁴ Μετά τον εμφύλιο το ζήτημα συνδυάστηκε με τον αντικομμουνισμό και τον «εχθρό» από το Βορρά έτσι που τα πράγματα έγιναν χειρότερα για τους σλαβόφωνους. Για το θέμα βλ. «Greece's invisible minority - the Macedonian Slavs», *BBC*, 24-2-2019 (ηλεκτρονική έκδοση) · «The Documentary Podcast Macedonia: What's in a name», *BBC World Service* (27-9-2018) · «Χάλκινα ηχοχρώματα», απόσπασμα από τη μουσική εκπομπή του Νίκου Κηπουργού στην ΕΡΤ2 *Τα μουσικά της μουσικής* (2017) · «Τα τραγούδια που δεν υπήρξαν ποτέ» ντοκιμαντέρ του Ιονίου πανεπιστημίου 2019 · «Βάσκο Καρατζά - Μια μαρτυρία», *Εκτός Ιστορίας*, ντοκιμαντέρ, της Κυριακής Μάλαμα · «Αυτοί που δε γύρισαν. Οι (Σλαβο)Μακεδόνες πολιτικοί πρόσφυγες του εμφυλίου», *Propaganda* (26-1-2019) [βλ. βιβλιογραφία].

απαγόρευση κάθε λεκτικής έκφρασης αποτέλεσε επιβολή «από τα πάνω» μιας άλλης εθνικής ταυτότητας που θα διαμόρφωνε στο εξής τη ζωή τους²⁷⁵.

Οι άνθρωποι έμαθαν να σιωπούν και να φοβούνται ή να σιωπούν από φόβο και να μη μιλούν, να αντιμετωπίζουν τον «άλλο» με καχυποψία. Τα θέματα αυτά ακόμα και σήμερα εγείρουν συγκρούσεις και οι πληγές των τραυμάτων του παρελθόντος είναι ακόμα ανοιχτές. Το «τραύμα» πολλές φορές αναδύεται στην επιφάνεια σαν ζωντανός «μνησιπήμων πόνος»²⁷⁶. Ο βίαιος εξελληνισμός τους και η παρατεταμένη επιτήρησή τους και κατ' επέκταση ο στιγματισμός τους ήταν τραγικά γεγονότα που βιώθηκαν τραυματικά και κλείστηκαν στη σιωπή. Αν όλες αυτές οι τραυματικές εμπειρίες είχαν συζητηθεί και σημασιοδοτηθεί ανοιχτά και φανερά, αν είχαν αναγνωριστεί δημόσια, θα αποτελούσαν περιπτώσεις πολιτιστικού τραύματος²⁷⁷.

Οι έρευνες των κοινωνικών ανθρωπολόγων, ιδιαίτερα μετά το 1990 και την νέα έξαρση του εθνικισμού, εξαιτίας της διάσπασης της Γιουγκοσλαβίας και των διπλωματικών ενεργειών και συζητήσεων για το όνομα της γειτονικής χώρας που πλέον ονομάζεται Β. Μακεδονία, έχουν φέρει στο φως πολλές ιστορίες ανθρώπων που στιγματίστηκαν από τις πολιτικές που εφαρμόστηκαν για πολλές δεκαετίες από το ελληνικό κράτος. Οι μαρτυρίες αυτές ιδωμένες είτε απ' την πλευρά της ατομικής μνήμης, δηλαδή ως αναμνήσεις που αφορούν στην προσωπική ζωή μεμονωμένων ατόμων, είτε ως ανάκληση αναμνήσεων που σχετίζονται άμεσα και αφορούν στο σύνολο μιας ομάδας, είναι όλες τους τραυματικές²⁷⁸. Ωστόσο, αποδεικνύουν ότι οι προσωπικές αφηγήσεις, η «ιστορία από τα κάτω» αποτελούν έναν άλλο τρόπο προσέγγισης των γεγονότων που διαφέρει και ενίοτε δε συμφωνεί με το «εθνικό αφήγημα» και ορθώνεται ως ανάχωμα σε κάθε είδους εθνικιστική έξαρση²⁷⁹. Πλάι στην καταγεγραμμένη, στην επίσημη ιστορία, υπάρχει και εκείνη που βιώθηκε και

²⁷⁵ Danforth, *ό.π.*, σ. 212 – 213.

²⁷⁶ Από το ποίημα του Γιώργου Σεφέρη, *Τελευταίος σταθμός*, ποιητική συλλογή: «Ημερολόγιο Καταστρώματος Β'»,
«...Κι α σου μιλώ με παραμύθια και παραβολές
είναι γιατί τ' ακούς γλυκότερα, κι η φρίκη
δεν κουβεντιάζεται γιατί είναι ζωντανή
γιατί είναι αμίλητη και προχωράει
Στάζει τη μέρα στάζει στον ύπνο
μνησιπήμων πόνος...»

²⁷⁷ Νίκος Δεμερτζής, «Ο ελληνικός Εμφύλιος ως πολιτισμικό τραύμα», *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας* 28 (2011), σ. 81-109.

²⁷⁸ Maurice Halbwachs, *Η συλλογική μνήμη*, Αθήνα, 2013, σ. 75 – 76.

²⁷⁹ Michailidis, D. I., “On the Other Side of the River : The defeated Slavophones and Greek History, in Macedonia”, *The politics of Identity and Difference*, London 2000, σ.77-78.

διαιώνίζεται μέσω του χρόνου και δεν αφήνει να ξεχαστούν αναμνήσεις, γεγονότα, τραύματα που φαινομενικά δείχνουν ότι είχαν εξαλειφθεί. Η μνήμη μας κατά κύριο λόγο στηρίζεται στην ιστορία που έχουμε οι ίδιοι βιώσει και όχι τόσο σ' αυτή που έχουμε διδαχθεί και μάθει από την επίσημη ιστορία ²⁸⁰.

Είναι πραγματικά εντυπωσιακό ότι μετά από τόσα πολλά χρόνια καταπίεσης, τρομοκρατίας, διώξεων και απαγορεύσεων υπάρχουν ακόμα φυσικοί ομιλητές της σλαβομακεδονικής γλώσσας σε πολλά χωριά της δυτικής κυρίως Μακεδονίας. Αυτό από μόνο του αποδεικνύει πόσο δύσκολο εγχείρημα είναι η εκρίζωση της μητρικής γλώσσας από τους φυσικούς ομιλητές της. Οι νεότερες γενιές καθώς έρχονται σε επαφή με ανθρώπους μεγαλύτερης ηλικίας και μιας άλλης γενιάς τους δίνεται η δυνατότητα να συνδεθούν με εκείνο το παλαιότερο παρελθόν, έτσι όπως εκείνο αναδύεται μέσα από τις διηγήσεις των ηλικιωμένων. Με αυτόν τον τρόπο εδραιώνονται τα γεγονότα, οι συνθήκες, η γλώσσα στη μνήμη των νεότερων²⁸¹. Ωστόσο πρέπει να σημειωθεί ότι ο φόβος είναι βαθιά χαραγμένος στην ψυχή τους ακόμα και τώρα. Αρκετοί ανθρωπολόγοι και ερευνητές αναφέρουν τις δυσκολίες που συνάντησαν, ιδιαίτερα στην αρχή της έρευνάς τους, την καχυποψία και την από φόβο απροθυμία, των πληροφορητών τους να μιλήσουν για το παρελθόν.

Η ελληνική ηγεμονία στη Μακεδονία, που εκτός από οικονομική και πολιτική ήταν κατά κύριο λόγο ιδεολογική, υπήρξε καταλυτική. Το ελληνικό κράτος αρνητικό απέναντι στον πολιτισμικό και εθνικό πλουραλισμό εξώθησε πολλούς ετερόγλωσσους κατοίκους της Μακεδονίας να αρνηθούν ή να κρύψουν πλευρές του παρελθόντος τους, προσωπικού και οικογενειακού, προκειμένου να επιβιώσουν μέσα σε εχθρικό γι' αυτούς κλίμα.

Η Αναστασία Καρακασίδου στο βιβλίο της «Μακεδονικές ιστορίες και πάθη 1870 - 1990», το οποίο αποτέλεσε τον καρπό της πολυετούς έρευνας που πραγματοποίησε στην περιοχή της Ασσήρου, ενός χωριού της Κεντρικής Μακεδονίας που βρίσκεται

²⁸⁰ Halbwachs, *ό.π.*, σ. 82 - 88.

²⁸¹ Για το θέμα αυτό βλ. «Χάλκινα ηχοχρώματα...», *ό.π.*· «Η γλώσσα μου, τα Μακεδονικά - Οι μνήμες του Πέτρου Γ. Βότση από τα παιδικά του χρόνια στη Σέτινα (νυν Σκοπό)», *Lifo*, 3-2-2018· «Τα «μουγγά» τραγούδια βρήκαν τη φωνή τους», συνέντευξη της Χρυσούλα Παπαδοπούλου για τους «Cherkalo Projects» στο *ΑΣΣΟΛΥΟ* (3-6-2019)· «Είναι ανυπόφορο να ζεις σαν ξένος και ανεπιθύμητος στον τόπο σου», *Propaganda*, συνέντευξη του μουσικού Κώστα Θεοδώρου, 6-3-2016· «Ένα Οδοιπορικό στα Δίγλωσσα Χωριά στα Σύνορα Ελλάδας-ΠΓΔΜ», *VICE* 7-2-2019· «Η φωνητική μουσική στη Δυτική Μακεδονία και τα «κρυμμένα» ιστορικά της μηνύματα», *Βλάχοι.net* 31-8-2016 [βλ. βιβλιογραφία].

πολύ κοντά στην πόλη της Θεσσαλονίκης, παραθέτει τη συνταρακτική ιστορία της *Πασχαλίνας της «Βουλγαρούδας»*, η οποία σε όλη τη ζωή της αναγκάστηκε να υιοθετήσει μια άλλη ταυτότητα που της επιβλήθηκε, να κρύβει καλά φυλαγμένη μέσα της την πραγματική της ταυτότητα, την οποία αποκάλυψε, όχι αμέσως, στην ερευνήτρια, όταν ήταν άρρωστη στα ογδόντα της χρόνια. Η γυναίκα αυτή γεννημένη το 1906 σε ένα σλαβόφωνο και εξαρχικό χωριό του Κιλκίς μετανάστευσε με την οικογένειά της στην περιοχή της Ασσήρου, όταν το χωριό της κάηκε στους βαλκανικούς πολέμους. Η Πασχαλίνα αφηγήθηκε στην ερευνήτρια ότι πέρασε δύσκολη ζωή, ότι τα αδέρφια της τα άρπαξαν με τη βία οι Βούλγαροι και τα πήγαν στη Βουλγαρία και ότι η ίδια, παρότι έμαθε τα ελληνικά και παρά του ότι παντρεύτηκε και έκανε παιδιά, πάντα από μικρό παιδί την αποκαλούσαν κοροϊδευτικά «Βουλγαρούδα», κάτι που όπως είχε αποκαλύψει την ενοχλούσε τόσο πολύ, ώστε έφτασε μέχρι και στα δικαστήρια καταγγέλλοντας μια γειτόνισσά της πως ακόμη και μεγάλη στην ηλικία πια την αποκαλούσε «Βουλγαρούδα», κάτι που ένιωθε ότι την μείωνε και την στεναχωρούσε.

Το εντυπωσιακό της παραπάνω ιστορίας είναι ότι μετά από χρόνια (το 1991), στην τρίτη συνάντηση μαζί με την ερευνήτρια και λίγο πριν πεθάνει η Πασχαλίνα αποκάλυψε την πραγματική της ιστορία. Αποκάλυψε ότι ο ελληνικός στρατός είχε κάψει ολοσχερώς το χωριό της, ότι η οικογένειά της κατέφυγε στη Σερβία για να σωθεί και ότι ζητιάνευαν για να επιβιώσουν. Αποκάλυψε ότι τα αδέρφια της δεν ήθελαν να επιστρέψουν στην Ελλάδα και έμειναν οικειοθελώς εκεί. Την ίδια και την οικογένειά της, όταν επέστρεψαν στην Ελλάδα δεν τους ήθελε κανένας, τους γελοιοποιούσαν, τους απέρριπταν, οι χωροφύλακες τους παρενοχλούσαν και τους ζητούσαν να φύγουν, γι' αυτό ζούσαν μέσα στο φόβο ²⁸². Η ιστορία αυτή, όπως και πολλές άλλες παρόμοιες, αποδεικνύει ότι η μνήμη της «Πασχαλίνας» αναπλάστηκε με τεχνητά μέσα και κατασκεύασε το «τεχνητό φόντο» μέσα στο οποίο ανασύνθεσε και πρόβαλε το παρελθόν της για να αποκρύψει την πραγματικότητα. Όμως ο κόσμος της παιδικής ηλικίας πάντα καλά «φυλαγμένος» αναδύθηκε, για να αποκαλύψει τη δική της αλήθεια που τόσες δεκαετίες κρατούσε κρυφή και μετασχηματισμένη ²⁸³.

Ο ανθρωπολόγος Loring Danforth στην ερευνητική του εργασία γύρω από τη μακεδονική ταυτότητα και πιο συγκεκριμένα την κατασκευή και τη διεκδίκηση ενός μακεδονικού εθνοτισμού στην ελληνική Μακεδονία και στη μεταναστευτική

²⁸² Καρακασίδου, «Μακεδονικές ιστορίες...», ό.π., σ. 227 -234.

²⁸³ Halbwachs, ό.π., σ. 81.

κοινότητα της Αυστραλίας παραθέτει πληθώρα μαρτυριών για «κρυμμένες» και από φόβο «αποσιωπημένες» ταυτότητες. Παραθέτει τη μαρτυρία ενός σλαβόφωνου από τη Δυτική Μακεδονία, που υπήρξε μέλος της μακεδονικής κοινότητας της Μελβούρνης, ο οποίος τόνισε τον καθοριστικό ρόλο που έπαιξε στη συνειδητοποίηση της ταυτότητάς του η βία της μεταξικής περιόδου. Στην αφήγησή του ανέφερε πως, όταν ήταν μαθητής του δημοτικού σε ένα χωριό της Φλώρινας, δεν ήξερε καθόλου να μιλάει τα ελληνικά, μπορούσε όμως να γράφει και να διαβάζει στα «βουλγαρικά», όπως αποκαλούσαν εκείνη την περίοδο τα ντόπια. Θυμόταν ότι επειδή είχε γράψει στο τετράδιό του βουλγαρικές λέξεις, είχε ξυλοκοπηθεί τόσο άγρια και βάνανυσα από το δάσκαλό του και το χωροφύλακα, που τους μίσησε. Για να γλιτώσει την καταπίεση μετανάστευσε το 1939 στην Αυστραλία ²⁸⁴.

Θέλοντας να τονίσει τις επιπτώσεις που επέφερε στη ζωή των ανθρώπων η αλλαγή των ονομάτων τους ο Loring Danforth αναφέρει τη μαρτυρία ενός Φλωρινιώτη που του αφηγήθηκε ένα περιστατικό μνημόσυνου. Η σλαβόφωνη γιαγιά του είχε δώσει στον παπά του χωριού τα ονόματα των θανόντων συγγενών της, για να τα μνημονεύσει και εκείνος της το αρνήθηκε. Για να γίνει το μνημόσυνο έπρεπε να μεταφραστούν αυθαίρετα τα ονόματα στα ελληνικά. Θυμάται τη γιαγιά του μέσα στη θλίψη της να απορεί για το αν η Ζλάτα θα το καταλάβαινε ότι της κάνανε μνημόσυνο. Συνέχισε ο πληροφορητής λέγοντας ότι «*ποιος θα της πει πως τώρα τη λένε στα ελληνικά Χρυσούλα; Θα νομίζει πως την ξεχάσαμε*» ²⁸⁵.

Οι ακραίες κατασταλτικές πολιτικές που εφάρμοσε το καθεστώς Μεταξά απέναντι στη γλώσσα, αλλά και σε κάθε πολιτισμική εκδήλωση των σλαβόφωνων θα συνεχιστούν και μεταπολεμικά και θα διατηρηθούν για πολλές δεκαετίες. Την απαξίωση των ανθρώπων αυτών θα επιτείνουν οι μαζικές ορκωμοσίες που ισοδυναμούσαν με μαζικές δημόσιες δηλώσεις νομιμοφροσύνης και απόρριψης της σλαβομακεδονικής γλώσσας, με αφαιρέσεις της ιθαγένειας και απαγόρευσης εισόδου στην Ελλάδα των «εθνικά» επικίνδυνων, με καταστροφές εικονισμάτων και επιγραφών στη σλαβονική, την παλαιοσλαβική γλώσσα που υπήρχε σε επιγραφές αρκετών ναών στην ελληνική Μακεδονία, ακόμη και σε αλλαγή των σλαβικών ονομάτων στις ταφόπλακες των νεκροταφείων ²⁸⁶. Όλο αυτό το «κυνήγι μαγισσών» οδήγησε τους περισσότερους σλαβόφωνους στη «σιωπή» και στη «λήθη» για να

²⁸⁴ Loring Danforth, *ό.π.*, σ. 80.

²⁸⁵ Στο *ίδιο*, σ. 130.

²⁸⁶ Κωστόπουλος, «Η απαγορευμένη γλώσσα...», *ό.π.*, σ. 282 – 283.

προστατευθούν οι ίδιοι και για να προστατέψουν τα παιδιά τους από τις συνέπειες της ετερότητας. Η γλώσσα περιορίστηκε σε ιδιωτικούς, καλά περιχαρακωμένους χώρους ή σε κάποιες άλλες περιπτώσεις σταμάτησε να ομιλείται.

Τραγούδια και χοροί σε «επιτήρηση»

Είναι κοινά αποδεκτή η θέση ότι ο πολιτισμός είναι στενά συνδεδεμένος με την ταυτότητα. Ιδιαίτερα στις παλαιότερες εποχές που οι κοινωνίες, ως ομάδες, βίωναν τον πολιτισμό αλληλεπιδρώντας καθημερινά, συμμετοχικά, σε κάθε έκφανση της καθημερινότητας που σχετιζόταν με τον κύκλο της ζωής του κάθε ανθρώπου (με την εργασία του, τις χαρές του, γάμος, γέννηση, βάφτιση, με τις λύπες του, θάνατος, μετανάστευση, χωρισμός – ξεριζωμός, με τη διασκέδασή του). Η κοινωνικότητα αυτή βιώνεται καλύτερα, μέσα σε συνθήκες ασφάλειας, όταν τα άτομα νιώθουν ότι αναγνωρίζονται ως φιλικά προς την κοινωνία και όχι ως εχθρικά²⁸⁷. Οι αφομοιωτικές πολιτικές και η βίαιη καταστολή της γλωσσικής ετερότητας έπαιξαν καταλυτικό ρόλο στον τρόπο που επέλεξαν οι σλαβόφωνοι να διαχειριστούν την πολιτιστική τους κληρονομιά²⁸⁸. Η διαχείριση της γλώσσας τους και του πολιτισμού τους συνδέθηκε με την επιβίωσή τους. Η τρομοκρατία του μεταξικού καθεστώτος και η παρατεταμένη επιτήρηση, η ύπαρξη ενός «εσωτερικού συνόρου» οδήγησαν στον περιορισμό της παρουσίας της ταυτότητας του «ντόπιου», στην αυτολογοκρισία και σταδιακά στην υιοθέτηση μιας «άλλης» υβριδικής ταυτότητας που θα τους επέτρεπε τη βιολογική και οικονομική επιβίωσή τους²⁸⁹. Με μια πιο προσεκτική ματιά θα μπορούσε κανείς να διαπιστώσει ότι υπάρχουν κάποιες υπόρρητες όψεις στο μετασχηματισμό αυτό που τους επέτρεψαν να κρατήσουν καλά φυλαγμένα κάποια στοιχεία της ταυτότητάς τους που θα τους επέτρεπαν, έστω και σε έναν ασφαλή ιδιωτικό χώρο, να αυτοπροσδιορίζονται, να διατηρήσουν την ιστορική και πολιτισμική τους επιβίωση.

²⁸⁷ Αθηνά Κατσανεβάκη, «Η φωνητική παράδοση της Δυτικής Μακεδονίας και τα κρυμμένα Ιστορικά της μηνύματα», *Η Δυτική Μακεδονία στους Νεότερους Χρόνους, Πρακτικά Α' Συνεδρίου ΕΛΔΥΜΕ*, Γρεβενά 2014, σ.1121-1140.

²⁸⁸ Μαρία Γιαννησοπούλου, «Ο δικός μας άνθρωπος»: συγκρούσεις, συγκλίσεις και προσαρμογές σε μια πολυπολιτισμική περιοχή της κεντρικής Μακεδονίας», *Δομές και σχέσεις εξουσίας στη σημερινή Ελλάδα, Πρακτικά 7ου Επιστημονικού Συνεδρίου*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1999, σ. 393 – 397 · Κωστόπουλος, ό.π., σ. 290 · Riki Van Boeschoten, *Minority Languages In Northern Greece. Study visit to Florina, Aridea. Report to the European Commission* (1993), σ. 1-28.

²⁸⁹ «Το σφαξίμο της γκάιντας», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 24-12-2016 (ηλεκτρονική έκδοση).

Η καθολική και αυστηρή απαγόρευση της σλαβοφωνίας στην ελληνική Μακεδονία είχε τις επιπτώσεις της και στη φωνητική παράδοση των σλαβόφωνων. Τα σλαβόφωνα τραγούδια ταυτίστηκαν με μια παράδοση ξένη και εχθρική προς την ελληνική και απαγορεύτηκαν²⁹⁰. Επιτελούνταν οργανικά μόνο οι μελωδίες των τραγουδιών, είναι τα τραγούδια «χωρίς λόγια», όπως έχουν χαρακτηριστεί από σύγχρονους μελετητές²⁹¹. Η απαγόρευση αυτή επέφερε και άλλες αλλαγές και μετασχηματισμούς στα μουσικά όργανα που χρησιμοποιούσαν οι ντόπιοι για να επιτελέσουν τις μελωδίες των απογυμνωμένων από λόγια τραγουδιών, αλλά και στη χορευτική επιτέλεση αυτών των μελωδιών.

Πριν την απαγόρευση στην περιοχή της ελληνικής Μακεδονίας τα παραδοσιακά μουσικά όργανα των ντόπιων ήταν άλλα από αυτά με τα οποία έχουμε στις μέρες μας ταυτίσει την πολιτισμική παράδοση της περιοχής. Οι δυναμικές μπάντες με τους οξείς ήχους των ζουρνάδων και των «χάλκινων» πνευστών οργάνων (τρομπέτες), αν και είχαν εισέλθει στην περιοχή της Μακεδονίας από το τέλος του 19^{ου} αρχές του 20^{ου} αι., ωστόσο κυριάρχησαν στην περιοχή την περίοδο της απαγόρευσης, γιατί μαζί με τα τραγούδια απαγορεύτηκε και η χρήση των εθνοτικά στιγματισμένων μουσικών οργάνων των σλαβόφωνων²⁹². Πριν την απαγόρευση οι ντόπιοι πληθυσμοί στα πανηγύρια τους και στις διάφορες ιδιωτικές ή συλλογικές τους εκδηλώσεις χρησιμοποιούσαν μουσικά όργανα που επέτρεπαν τις φωνές των ανθρώπων να ακουστούν, όργανα που συνόδευαν αρμονικά το τραγούδι.

Τα όργανα που συνδέονται με τη μουσική παράδοση των σλαβόφωνων είναι η γκάιντα και μάλιστα ο συνδυασμός της με τον νταϊρέ, ο οποίος άλλοτε συνόδευε και το έτερο βασικό όργανο, τη λύρα (βλ. παράρτημα εικόνα 16^η). Η γκάιντα, η λύρα συνδυαστικά με την ανθρώπινη φωνή ήταν η βασική και πιο συνηθισμένη πρακτική των ντόπιων. Άλλα μουσικά όργανα ήταν το νταούλι, το καβάλι, η πιστέλκα και η γκλασνίτσα²⁹³, τα οποία ήταν πνευστά χαμηλόφωνα όργανα που μιμούνται τον ήχο της φωνής και της επιτρέπουν να ακουστεί και να συνυπάρξει με τα όργανα. Ένα άλλο μουσικό όργανο που συνδέεται με τη μουσική παράδοση των ντόπιων και ιδιαίτερα της Ανατολικής Μακεδονίας είναι ο ταμπουράς, ένα μακρύλαιο έγχορδο

²⁹⁰ Λεωνίδας Εμπειρίκος, «Γλωσσικά όρια και πολιτικά σύνορα στα τραγούδια των σλαβόφωνων στην Ελλάδα», *Ετερότητες και Μουσική στα Βαλκάνια: Τα κείμενα*, Άρτα 2008, σ. 48-59 · «Χάλκινα ηχοχρώματα...», *ό.π.* · «Τα τραγούδια που δεν υπήρξαν ποτέ...» *ό.π.* · «Τα «μουγγά» τραγούδια...», *ό.π.*, [βλ. βιβλιογραφία].

²⁹¹ Κατσανεβάκη, *ό.π.*, σ. 1125.

²⁹² Ρόμπου - Λεβίδη, *ό.π.*, σ. 176.

²⁹³ Γκλασνίτσα διπλή φλογέρα, όρος που στα σλαβικά σημαίνει φωνούλα.

λαούτο²⁹⁴. Οι ντόπιοι συνέδεαν τα όργανα αυτά αφενός με τη δυνατότητα δημιουργίας κεφιού και αφετέρου με το αίσθημα της οικειότητας, της συνοχής της ομάδας. Τα όργανα αυτά «στιγματίστηκαν» και σταδιακά αντικαταστάθηκαν από εθνικά πιο ουδέτερα όργανα, όπως τους ζουρνάδες, τα κλαρίνα και τα χάλκινα πνευστά με ήχο διεισδυτικό που καλύπτει τις φωνές και τις κάνει να μην είναι απαραίτητες, που αναστατώνουν και μπορούν να φέρουν στο κέφι οποιονδήποτε βρεθεί κοντά τους²⁹⁵. Υπάρχουν μαρτυρίες ανθρώπων που θυμούνται τους χωροφύλακες να εισβάλλουν στα σπίτια των ντόπιων και να «σφάζουν», να κόβουν με το μαχαίρι το δέρμα από τις γκάιντες που φυλούσαν στα σπίτια τους ως κατάλοιπο του πολιτισμού, της ταυτότητας που είχαν κάποτε²⁹⁶. Οι πολιτικές της απαγόρευσης και οι δυναμικές μπάντες που είχαν τη δυνατότητα να επιτελούν κάθε σκοπό και μελωδία, αφενός συνέβαλαν στη διατήρηση της μουσικής των ντόπιων τραγουδιών και χορών, αφετέρου όμως άσκησαν «καταπιεστικό ρόλο» στη φωνητική έκφραση με αποτέλεσμα την εξαφάνιση μεγάλου μέρους σλαβόφωνων τραγουδιών κυρίως στην περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας²⁹⁷.

Με τη μουσική είναι άρρηκτα συνδεδεμένος και ο χορός ως πολιτισμική έκφραση και ως πρακτική και στην περίοδο της απαγόρευσης εκτός από τη μουσική απέκτησαν και οι χοροί των ντόπιων εθνικές συνδηλώσεις. Η απαγόρευση του τραγουδιού που συνόδευε το χορό συνδυαστικά με την εισαγωγή των νέων οργάνων οδήγησαν σε αλλαγές στα μουσικά σχήματα και σε μετασχηματισμό των χορευτικών πρακτικών και επιτελέσεων δίνοντας ορμή και ένταση, εφόσον απουσιάζει ο λόγος που θα βοηθήσει τους χορευτές να εξωτερικεύσουν τα συναισθήματά τους, τον εσωτερικό τους κόσμο.

Σε μια περίοδο που κάθε σλαβικό όνομα και αναφορά ταυτιζόταν με το αντεθνικό και το επικίνδυνο τα ξενόφωνα ονόματα των χορών κρίθηκαν προβληματικά και επιλήψιμα, γι' αυτό απαγορεύτηκε δημόσια η χρήση τους και αντικαταστάθηκαν κι αυτά από ελληνικούς όρους που δεν ταυτιζόταν απόλυτα με το αυθεντικό σημασιολογικό περιεχόμενο του τραγουδιού που συνόδευε το βήμα του χορού²⁹⁸. Για

²⁹⁴ Ρόμπου – Λεβίδη, *ό.π.*, σ. 177 – 198.

²⁹⁵ Θεοδώρα Γκουράνη, *Η παραδοσιακή μουσική των περιοχών Έδεσσας και Αλμωπίας. Εντοπισμός και έρευνα του τοπικού ρεπερτορίου*, διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Κέρκυρα 2014.

²⁹⁶ Ρόμπου – Λεβίδη, *ό.π.*, σ. 181 · «Το σφάξιμο της γκάιντας», *Εφημερίδα των Συντακτών*, *ό.π.*

²⁹⁷ Κατσανεβάκη, *ό.π.*, σ. 1126.

²⁹⁸ Ιωάννης Μάνος, «Περί ονομάτων, γλώσσας και εξουσίας: σύγχρονες προσεγγίσεις στην ταυτότητα και την ετερότητα με αφορμή την ονοματοθεσία των ελληνικών χορών», *Ταυτότητες*, *Γλώσσα και Λογοτεχνία Πρακτικά συνεδρίου*, Κομοτηνή 2017, σ. 192 – 193.

παράδειγμα ο κατεξοχήν φλωρινιώτικος χορός «*πουστσένο*» που συναντιέται επίσης με το όνομα «*ζάραμο*» και «*λέσνο*» θα ονομαστεί «*λντός*» ή «*λεβέντικος*», ο χορός «*στάροκο*» θα γίνει «*γερόντικος*», σε «*κόρη Ελένη*» θα μετονομαστεί ο χορός «*Έλενο Μόμε*», σε «*ομορφούλα*» ο χορός «*λίτσενο*» και ο χορός «*πόποβα κέρκα*» θα ονομαστεί «*παπαδοκόρη*». Η νέα ονοματοδοσία των χορών, αλλά και η απαγόρευση της επιτέλεσης κάποιων από αυτούς, επειδή το ύφος και ο τρόπος της επιτέλεσής τους ομοιάζε με τον τρόπο που χόρευαν οι βόρειοι γείτονες, υποδηλώνει την εξουσιαστική σχέση του ελληνικού κράτους. Εφεξής ο τρόπος που θα επιλέξει κάποιος να ονοματίσει το χορό που χορεύει ή να τραγουδήσει με τον αυθεντικό στίχο τα ντόπια τραγούδια θα είναι δηλωτικός της εθνοτικής ταυτότητας που θα επιλέξει το ίδιο το υποκείμενο να φέρει, αλλά και της στάσης που κρατάει απέναντι στην ιστορία του τόπου και των ανθρώπων του ²⁹⁹.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι προσπάθειες αντίστασης των ντόπιων απέναντι στην ομογενοποίησή τους, προσπάθειες οι οποίες δεν είχαν τα ίδια χαρακτηριστικά σε ολόκληρη την περιοχή της ελληνικής Μακεδονίας. Σημαντικό ρόλο στην επιβίωση και διατήρηση των «δικών τους» τραγουδιών, έπαιξαν οι γυναίκες και αυτό γιατί ο γυναικείος πληθυσμός παρά τις όποιες ανακατατάξεις συνηθίζει να παραμένει στην κοινότητα, στην εστία του και να συνεχίζει την επιτέλεση όλων των συνηθειών που σχετίζονται με τον κύκλο της ζωής του ατόμου και της κοινότητας³⁰⁰. Ενώ στη Δυτική Μακεδονία διατήρησαν στην παρανομία, στα «κρυφά», στους καλά προφυλαγμένους ιδιωτικούς χώρους τα τραγούδια και τη γλώσσα³⁰¹, στην Ανατολική Μακεδονία οι γυναίκες προχώρησαν σε μετάφραση των σλαβόφωνων τραγουδιών στα ελληνικά προκειμένου να επιβιώσουν ως δείγματα της παλαιότερης πολιτισμικής τους ταυτότητας.

Οι μεταφράσεις άρχισαν να γίνονται από το 1940 και μετά στα *νυχτέρια* των γυναικών, όταν δηλαδή οι γυναίκες μαζεύονταν σε σπίτια βοηθώντας η μία την άλλη στην επεξεργασία της καλοκαιρινής συγκομιδής, των αγροτικών προϊόντων. Στα συλλογικά εκείνα εργαστήρια γινόταν οι μεταφράσεις των «δικών τους τραγουδιών»,

²⁹⁹ Ευαγγελία Αντζακα-Βέη & Ρένα Λουτζάκη, «Ο χορός στην Ελλάδα» στο *Εκπαιδευτική Εγκυκλοπαίδεια*, 28 (1999), σ. 327-341

³⁰⁰ Κατσανεβάκη, *ό.π.*, σ. 1131.

³⁰¹ Η ομάδα «Kosturtsanki» αποτελούμενη από γυναίκες προερχόμενες από την ελληνική Μακεδονία που πέρασαν και έζησαν στη Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας στη Γιουγκοσλαβία τραγούδησε και διατήρησε πολλά από τα τραγούδια της Δυτικής Μακεδονίας. Ένας πολύ μεγάλος αριθμός από γυναικεία πολυφωνικά τραγούδια της ελληνικής Δ. Μακεδονίας βρίσκεται στα Σκόπια στο αρχείο IRAM. Βλ. Κατσανεβάκη, *ό.π.*, σ. 1134.

τις οποίες προσπαθούσαν να τις συνταιριάσουν με το βήμα του χορού. Σε πολλές από αυτές τις προσπάθειες, όμως, είναι ολοφάνερη η αναντιστοιχία που υπάρχει ανάμεσα στον τονισμό των στίχων και στη μουσική εκφορά τους, επειδή δεν μπορούσαν σε όλες τις περιπτώσεις να συνταιριαστούν αρμονικά οι ελληνικοί στίχοι με τη μουσική στο βαθμό που ήταν αρμονικά δεμένος ο αυθεντικός σλαβικός στίχος με τη αντίστοιχη μουσική. Η αναντιστοιχία αυτή δημιουργεί δυσκολίες στην επιτέλεση των χορών και αυτό συμβαίνει γιατί ο χορός είχε αποκοπεί όχι μόνο από το εννοιολογικό και σημασιολογικό περιεχόμενο των τραγουδιών, αλλά και από τα κοινωνικά συμφραζόμενα που τον προσδιόριζαν ³⁰².

Η επιβολή του «εθνικού ρεπερτορίου»

Μια άλλη παράμετρος του θέματος είναι η διαχείριση της ετερότητας μέσα από τη συστηματική διδασκαλία και διάδοση μιας επινοημένης παράδοσης. Οι χοροί και τα σλαβόφωνα τραγούδια της ελληνικής Μακεδονίας προκαλούσαν αμηχανία και δεν μπορούσαν να συμπεριληφθούν σε αυτό που θεωρήθηκε «ελληνική παράδοση». Η απαγόρευση των τραγουδιών και χορών των ντόπιων που θεωρήθηκαν ότι ήταν ασυμβίβαστα με τον εθνικό χαρακτήρα της ελληνικής «παράδοσης» σταδιακά οδήγησε στην αντικατάστασή τους από άλλους χορούς (όπως ο τσάμικος και ο πεντοζάλης) προερχόμενους από τη Ρούμελη, το Μοριά, καθώς και από κάποια νησιά, γενικότερα από την Παλαιά Ελλάδα, δηλαδή από μια ευρύτερη περιοχή που θεωρούνταν εθνοτικά καθαρότερη ³⁰³. Διαμορφώθηκε επομένως ένα «πανελλήνιο εθνικό ρεπερτόριο», ένα σύνολο χορών και τραγουδιών με πανελλήνιο χαρακτήρα εναρμονισμένο με τα «εθνικά πρότυπα» ³⁰⁴. Το εγκεκριμένο αυτό ρεπερτόριο προωθήθηκε συστηματικά μέσω των πολιτιστικών συλλόγων και των εκπαιδευτικών θεσμών «εκπολιτίζοντας» και «διαπαιδαγωγώντας» το γηγενή πληθυσμό σύμφωνα με τα εθνικά πρότυπα ενισχύοντας το μετασχηματισμό των ταυτοτήτων τους ³⁰⁵.

Ένας πολιτισμικός φορέας ο οποίος δημιουργήθηκε μέσα σε αυτό το πλαίσιο θέτοντας ως σκοπό του «τη διάσωση και διάδοση της ελληνικής παράδοσης» ήταν το

³⁰² Ρόμπου – Λεβίδη, *ό.π.*, σ. 89 – 112.

³⁰³ Ευαγγελία Αντζακά – Βέη, «Οι ελληνικοί χοροί στο Λύκειο των Ελληνίδων: τα πρώτα πενήντα χρόνια», *Το Λύκειο των Ελληνίδων: 100 χρόνια*, Αθήνα 2010, σ. 240.

³⁰⁴ Ρένα Λουτζάκη, «Οι ελληνικοί χοροί. Κριτική θεώρηση των βιβλίων του παραδοσιακού χορού», *Εθνογραφικά* 8 (1992), σ. 27 - 46.

³⁰⁵ Ρόμπου – Λεβίδη, «Επιτηρούμενες ζωές...», *ό.π.*, σ. 158 – 159.

Λύκειο των Ελληνίδων, που ιδρύθηκε το 1911 από την Καλλιρρόη Παρρέν³⁰⁶. Ο ρόλος του Λυκείου στο μετασχηματισμό των τοπικών πρακτικών και στην καθιέρωση της «ελληνικής παράδοσης» υπήρξε καθοριστικός, καθώς «εξωράισε» και «εξευγένισε» τις αγροτικές πολιτισμικές πρακτικές από καθετί που θεωρήθηκε τραχύ και εθνικά «ξένο», διαμόρφωσε τη μορφή των χορών, των τραγουδιών, ακόμα και των «παραδοσιακών» ενδυμασιών, δημιούργησε τις περίφημες σουίτες χορού και το «πανελλήνιο ρεπερτόριο» που επηρέασε όλες τις τοπικές πολιτισμικές πρακτικές. Επρόκειτο για πρακτικές που διαμορφώθηκαν από την αστική κοινωνία της Αθήνας και διοχετεύθηκαν στην περιφέρεια. Το μετασχηματισμό και την τυποποίηση ανέλαβαν οι χοροδιδάσκαλοι. Αξιοσημείωτο είναι ότι ένας από τους πρωτεργάτες του «εθνικού ρεπερτορίου», ο Χαράλαμπος Σακελαρίου, που δίδαξε στο Λύκειο Ελληνίδων από το 1910 ως το 1954, δίδαξε το μάθημα των εθνικών χορών και στη Σχολή Γυμναστών. Οι ελληνικοί χοροί αποτελούσαν – και ακόμη αποτελούν – βασικό μάθημα του προγράμματος σπουδών των γυμναστών από το 1910³⁰⁷. Η διδασκαλία των παραδοσιακών ελληνικών χορών ήταν αναπόσπαστο μέρος της διδαχθείσας ύλης στο μάθημα της γυμναστικής όλων των βαθμίδων αναπαράγοντας με αυτόν τον τρόπο το εθνικό αφήγημα της ομοιογένειας και της «ιστορικής συνέχειας» του ελληνικού έθνους³⁰⁸.

Οι πρακτικές της λογοκρισίας και της αντικατάστασης με άλλες ελληνοπρεπέστερες πρακτικές, που υιοθετήθηκαν στην περίοδο του Μεσοπολέμου, συνεχίστηκαν για πολλές δεκαετίες αργότερα³⁰⁹. Αξίζει να αναφερθεί ένα παράδειγμα επινόησης της παράδοσης που συνδέεται άμεσα με την «ελληνικότητα» της Μακεδονίας και έχει καταστεί ύμνος της «μακεδονικότητας», πρόκειται για το τραγούδι – χορό με τον τίτλο «Μακεδονία ζακουστή». Το τραγούδι αυτό που ακόμη και στις μέρες μας συνδέεται με τον εορτασμό των εθνικών επετείων και αποτελεί κεντρικό εμβατήριο των παρελάσεων επινοήθηκε κατά πάσα πιθανότητα προς το τέλος του μεσοπόλεμου, στη δεκαετία του 1940. Πρόκειται για μια μελωδία που δεν είναι παραδοσιακή και που δυσκολεύει κινησιολογικά το βήμα των χορευτών, με ύφος και στιχουργικό περιεχόμενο εθνικιστικό που συνδέει αυθαίρετα τη σύγχρονη

³⁰⁶ Νίκος Ανδριώτης & Ελένη Μπόμπου-Πρωτοπαπά, «Αναδρομή στην ιστορία του Λυκείου Ελληνίδων», *Το Λύκειο των Ελληνίδων: 100 χρόνια*, Έφη Αβδελά (επιμ.), Αθήνα 2010, σ. 19-85.

³⁰⁷ Ελευθερία Γκαρτζονίκα - Κώτσικα, *Ο παραδοσιακός χορός στην εκπαίδευση: ιστορική αναδρομή και σύγχρονες διδακτικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 2014.

³⁰⁸ Ρόμπου – Λεβίδη, *ό.π.*, σ. 160 – 164.

³⁰⁹ Χρήστος Παπακώστας, *Σαχά Ισά Βαρό Νι Νάι*, Αθήνα 2013, σ. 268.

Μακεδονία με την προσωπικότητα του Μεγάλου Αλέξανδρου σε ένα α-χρονικό συνεχές μέσα στα πλαίσια του εθνικού φαντασιακού. Ο συγκεκριμένος χορός, όπως και το τραγούδι, συνδέθηκε στενά με το εκπαιδευτικό σύστημα, καθώς διδασκόταν στα σχολεία όλων των βαθμίδων, ακόμη και σε σχολεία των αστικών κέντρων. Οι αναμνήσεις των ντόπιων αναφέρουν κάποιον δάσκαλο να τους μαθαίνει με ιδιαίτερο ζήλο το τραγούδι και τους μαθητές να το τραγουδούν με «ζωηρή» φωνή και ενθουσιασμό. Το τραγούδι αυτό λειτούργησε και εξακολουθεί να λειτουργεί ως σύμβολο ελληνικότητας που επινοήθηκε και προωθήθηκε «από τα πάνω» μέσα στο πλαίσιο της εθνοποιητικής διαδικασίας και της διαμόρφωσης νέων ταυτοτήτων, ιδιαίτερα για τους ντόπιους κατοίκους της Μακεδονίας, το οποίο έγινε πλήρως αποδεκτό από τα κάτω³¹⁰.

Αντί επιλόγου

Το «Μακεδονικό» ως ζήτημα που εξακολουθεί να ταλανίζει την πολιτική (εσωτερική και εξωτερική) ζωή της χώρας³¹¹ έχει βαθιές ρίζες που μας μεταφέρουν πίσω στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Στην αυγή του 20^{ου} αιώνα, της εποχής των εθνοτήτων, η ιδιαίτερη γλωσσική και ευρύτερη εθνοπολιτισμική ταυτότητα των Σλαβόφωνων πληθυσμών της Μακεδονίας αντιμετωπίστηκε ως εθνικά επικίνδυνη και εξοβελιστέα, γι' αυτό και δόθηκε τόσο μεγάλη σημασία στην αφομοίωση και στον εξελληνισμό των πληθυσμών αυτών. Η αφομοιωτική αυτή διαδικασία διήρκησε πολλές δεκαετίες και πέρασε ποικίλες φάσεις.

Σε ένα πρώτο επίπεδο αναδείχτηκε η μεγάλη σημασία που είχε (και εξακολουθεί να έχει) για πολλές περιοχές της Βόρειας Ελλάδας το οθωμανικό παρελθόν τους, ένα παρελθόν που κατέστησε όχι μόνο την περιοχή της Μακεδονίας, αλλά και ολόκληρη τη Βαλκανική, ένα πολυπολιτισμικό «μωσαϊκό». Γι' αυτό το λόγο σε ένα δεύτερο επίπεδο, για να κατανοήσει κανείς τους ντόπιους κατοίκους της Μακεδονίας είναι αναγκαία και απαραίτητη η συνάρθρωση της ιστορίας με την κοινωνική ανθρωπολογία. Η περιοχή της Μακεδονίας, μεγάλο μέρος της οποίας λόγω της

³¹⁰ Ρόμπου – Λεβίδη, *ό.π.*, σ. 131 – 139.

³¹¹ Καθώς μετά το 90, για διάφορους λόγους, πολλαπλασιάζονται ή κερματίζονται οι ταυτότητες το ζήτημα αποκτά νέα σημασία. Αυτό συνδυάζεται επίσης με την ανάδυση ζητημάτων σε υπερεθνικό και υποεθνικό επίπεδο.

οριακότητάς της απομονώθηκε με εσωτερικό σύνορο, στιγματίστηκε λόγω των γλωσσοπολιτισμικών διαφορών και ιδιαιτεροτήτων των ντόπιων κατοίκων που διαβιούσαν εκεί³¹².

Τα αφομοιωτικά προγράμματα που εφαρμόστηκαν από όλες τις ελληνικές κυβερνήσεις αναπαρήγαγαν τη διαφορά και τη διάκριση και οδήγησαν σε αδιέξοδα. Αποτέλεσμα των πρακτικών αυτών ήταν η στέρηση της ισότιμης κοινωνικής ένταξης των Σλαβόφωνων στο ελληνικό κράτος. Η κοινωνική αυτή ομάδα στερήθηκε επίσης την απρόσκοπτη οικονομική της ανάπτυξη, καθώς και την πρόσβασή της στην εξουσία. Ο μετασχηματισμός των ταυτοτήτων των Σλαβόφωνων της Μακεδονίας ήταν αποτέλεσμα μιας επώδυνης ενταξιακής διαδικασίας. Οι Σλαβόφωνοι αντιμετωπίστηκαν με καχυποψία, έως και εχθρότητα, από το ελληνικό κράτος αξιολογώντας δυνητικά τις πράξεις και τις αντιδράσεις τους απέναντι στο ελληνικό κράτος³¹³. Το αίσθημα της αδικίας είχε ριζώσει μέσα τους πράγμα που κατέστησε δύσκολη την αφομοίωσή τους, η οποία σε μεγάλο βαθμό επιτεύχθηκε εξαλείφοντας όμως τα «ίχνη» των ντόπιων, ενώ στην ίδια περίοδο σε άλλες εθνοπολιτισμικές ομάδες, όπως οι Μικρασιάτες και οι Πόντιοι, επιτράπηκε η διατήρηση των ιδιαίτερων γλωσσοπολιτισμικών στοιχείων και χαρακτηριστικών³¹⁴.

Το συναίσθημα που κυριαρχούσε στους Σλαβόφωνους για πολλές δεκαετίες ήταν εκείνο του φόβου. Ο φόβος αυτός μετατράπηκε σε εσωτερικευμένη αυτολογοκρισία κρύβοντας τον ίδιο τους τον εαυτό και εμποδίζοντάς τους να μιλήσουν για την ιστορία των οικογενειών τους, να χορέψουν και να τραγουδήσουν τα «δικά τους» τραγούδια, να αναδείξουν τα πατρογονικά τους ήθη και έθιμα. Παρέμειναν κοινωνικά στιγματισμένοι μέχρι πρόσφατα. Άλλωστε δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαίο το γεγονός ότι ακόμη και σήμερα η ύπαρξη και η ιστορία των Σλαβόφωνων της Μακεδονίας, καθώς και τα όσα υπέφεραν παραμένουν άγνωστα στο ευρύ κοινό, παραμένουν κλεισμένα στη σιωπή.

Αξίζει να τονιστεί για μια ακόμη φορά ότι σημείο τομής στη μακρόχρονη και συστηματική αφομοιωτική διαδικασία των Σλαβόφωνων αποτέλεσε η δικτατορία του Μεταξά, όταν αντιμετωπίστηκαν ως ο «*υπέρτατος εχθρός*» του έθνους που έπρεπε να πάψει να υπάρχει³¹⁵. Στο εθνικό αφήγημα του μεταξικού καθεστώτος που σχετιζόταν

³¹² Ρόμπου – Λεβίδη, *ό.π.*, σ. 253.

³¹³ Στο *ίδιο*, σ. 253 – 255 & 290.

³¹⁴ Διβάνη, «Ελλάδα και μειονότητες...», *ό.π.*, σ. 375 · Καράβας, «Μυστικά και παραμύθια...», *ό.π.*, σ. 381.

³¹⁵ Καράβας, *ό.π.*, σ. 377.

με τις καθιερωμένες αντιλήψεις περί αδιάσπαστης συνέχειας του έθνους δεν ταίριαζαν οι Σλαβόφωνοι, γι' αυτό στερήθηκαν το δικαίωμα της ύπαρξης. Οι πολιτικές που εφάρμοσε το καθεστώς Μεταξά για την αφομοίωση και εξάλειψή τους δυστυχώς θα διατηρηθούν για δεκαετίες και μάλιστα στα μετεμφυλιακά χρόνια η γλωσσοπολιτισμική ιδιαιτερότητα των Σλαβόφωνων θα πολιτικοποιηθεί³¹⁶.

Από την πλευρά των ντόπιων η διαχείριση της διαφορετικότητάς τους ποικίλει· άλλοι την αποκήρυξαν προκειμένου να επιβιώσουν οι ίδιοι και οι οικογένειές τους, άλλοι την απέκρυσαν και άλλοι δυναμικά τη διεκδίκησαν. Όμως παρά τις πολλές δεκαετίες γλωσσικής απαγόρευσης και καταστολής η ύπαρξη Σλαβόφωνων στις μέρες μας, ιδιαίτερα στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας, αποδεικνύει από τη μια πόσο δύσκολο εγχείρημα είναι το «ξερίζωμα» της μητρικής γλώσσας και από την άλλη τη διάθεση διατήρησής της.

³¹⁶ Ραϋμόνδος Αλαβανός, «Σλαβόφωνοι ντόπιοι και πόντιοι πρόσφυγες: η μνήμη και η εμπειρία της δεκαετίας του '40 σε δύο χωριά της περιοχής Καστοριάς», *Τα ιστορικά* 33 (2000), σ. 307· Καράβας, *ό.π.*, σ. 377.

Βιβλιογραφικές αναφορές

«**Abecedar**», Βασκο Καραμα - Βάσκο Καρατζά: Ένας Μακεδόνας πρόσφυγας απο το Ντάμπενη της Καστοριάς (2-3-2010) <https://abecedar.blogspot.com/2010/03/blog-post.html?m=1> [προσπελάστηκε 1-4-2023].

American Geographical Society Library, University of Wisconsin-Milwaukee Libraries,

<https://collections.lib.uwm.edu/digital/collection/agdm/search/searchterm/Cvijic%CC%81%2C%20Jovan%2C%201865-1927/field/map/mode/exact/conn/and>

[Ανακτήθηκε 10-3-2024].

Benedict Anderson, *Φαντασιακές κοινότητες*, Νεφέλη, Αθήνα 1997.

Boeschoten Van Riki, *Minority Languages In Northern Greece. Study visit to Florina, Aridea. Report to the European Commission*, September 1993. [https://www.academia.edu/40399950/Minority Languages In Northern Greece Report to the European Commission](https://www.academia.edu/40399950/Minority_Languages_In_Northern_Greece_Report_to_the_European_Commission) [Ανακτήθηκε 25-11-2023].

Carabott Philip, «Aspects of the Hellenization of Greek Macedonia, ca. 1912 - ca. 1959», *Cambridge papers in modern greek* 13(2005), p. 21-61. [https://www.academia.edu/9096364/Aspects of the Hellenization of Greek Macedonia ca 1912 ca 1959](https://www.academia.edu/9096364/Aspects_of_the_Hellenization_of_Greek_Macedonia_ca_1912_ca_1959) [Ανακτήθηκε 12-12-2023].

Cowan Jane K., *Dance and the Body Politic in Northern Greece*. Princeton University Press, 1990. *JSTOR*, <http://www.jstor.org/stable/j.ctt1dxg8mf>. [Ανακτήθηκε 29-2-2024].

Cowan Jane K., (edit.) *Macedonia: The Politics of Identity and Difference*. Pluto Press, London 2000. *JSTOR*, <https://doi.org/10.2307/j.ctt18fsbkm> [Ανακτήθηκε 29-2-2024].

Danford Loring, *Η μακεδονική διαμάχη*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999.

Danforth, Loring M. «Claims to Macedonian Identity: The Macedonian Question and the Breakup of Yugoslavia.», *Anthropology Today*, vol. 9, no. 4, 1993, pp. 3–10. *JSTOR*, <https://doi.org/10.2307/2783448>. [Ανακτήθηκε 2 -12- 2023].

Gellner Ernest. *Έθνη και αθνικισμός*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992.

«**Greece's invisible minority - the Macedonian Slavs**», *BBC*, (24-2-2019). <https://www.bbc.com/news/stories-47258809> [προσπελάστηκε 15-3-2023].

Halbwachs Maurice, *Η συλλογική μνήμη*, Παπαζήσης, Αθήνα 2013.

Jelavich Barbara, *Hlstory of the Balkans, 2 τόμοι*, Cambrige University Press, London 1983. <https://www.scribd.com/doc/244861012/Barbara-Jelavich-History-of-the-Balkans-Vol-2-Twentieth-Century-The-Joint-Committee-on-Eastern-Europe-Publication-Series-No-12-1983-pdf> [Ανακτήθηκε 10-10-2023].

- Karakasidou Anastasia**, «Politicizing Culture: Negating Ethnic Identity in Greek Macedonia». *Journal of Modern Greek Studies*, 11:1. May 1993, σ. 1-28.
<https://www.scribd.com/document/7017000/Karakasidou-Anastasia-Politicizing-Culture-Negating-Ethnic-Identity-in-Greek-Macedonia-Journal-of-Modern-Greek-Studies-11-1-may-p> [Ανακτήθηκε 29-2-2024].
- Kitromilides Paschalis**, «Imagined Communities and the Origins of the National Question in the Balkans.», *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, Martin Blinkhorn, Thanos Verem (edit.), ΕΛΙΑΜΕΠ, Αθήνα 1990, σ. 23-66.
<https://www.scribd.com/doc/282484674/Imagined-Communities-and-the-Origins-of-the-National-Question-in-the-Balkans-Paschalis-Kitromilides> [Ανακτήθηκε 28-2-2024].
- Kofos Evangelos**, Nationalism and communism in Macedonia, IMXA, Θεσσαλονίκη 1964.
- Kofas V. J.**, Authoritarianism in Greece: The Metaxas regime, East European Monographs, boulder distributed by Columbia University Press, New York 1983.
- Kontogiorgi Elisabeth**, «Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees 1922-1930», New York: Oxford University Press, 2006, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*. 19, (Ιουλίου 2015), σ.407–417.
<https://doi.org/10.12681/deltiokms.313> [Ανακτήθηκε 20-2-2024].
- Livieratos Evangelos & Chrisoula Paliadeli**, European Cartography and Politics: The Case of Macedonia, Ζήτη, Θεσσαλονίκη 2012.
- Mazower Mark**, *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων. Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.
- Mazower Mark**, *Σκοτεινή ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001.
- Marchetos Spyros**, «A Slav Macedonian Greek Fascist? Deciphering the Ethnicophrosyne of Sotirios Gotzamanis», *Spotlights on Russian and Balkan Slavic Cultural History*, Alexandra Ioannidou, Christian Voss (eds), Verlag Otto Sagner, Μόναχο-Βερολίνο 2009, σ. 1-30.
https://www.academia.edu/32447290/A_Slav_Macedonian_Greek_Fascist_Deciphering_the_Ethnicophrosyne_of_Sotirios_Gotzamanis [Ανακτήθηκε 29-2-2024].
- Michailidis D. Iakovos**, «On the Other Side of the River : The defeated Slavophones and Greek History, in Macedonia», Cowan, Jane K., (edit.) *Macedonia: The Politics of Identity and Difference*, Pluto Press, London 2000, σ.77-78.
 JSTOR, <https://doi.org/10.2307/j.ctt18fsbkm> [Ανακτήθηκε 29-2-2024].
- Todorova, Maria N.**, *Balkan Family Structure and the European Pattern: Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*. NED-New edition, 1, Central European

University Press, 2006. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/10.7829/j.ctt2jbmf5> [Ανακτήθηκε 29 -2- 2024].

Vice «Ένα Οδοιπορικό στα Δίγλωσσα Χωριά στα Σύνορα Ελλάδας-ΠΓΔΜ» <https://www.vice.com/el/article/zma49a/ena-odoiporiko-sta-diglwssa-xwria-sta-synora-elladas-pgdm> [προσπελάστηκε 12-3-2023].

Villari Luigi, «Races, Religions and Propagandas», *The Balkan Question*, J. Murray, Λονδίνο 1905. <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/6/4/0/metadata-437-0000016.tkl> [Ανακτήθηκε 22-12-2023].

Wilkinson Henry, *Maps and Politics. A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*. Liverpool University Press, Liverpool 1951. <https://storage.lib.uchicago.edu/pres/2007/pres2007-0034.pdf>. [Ανακτήθηκε 12 -1- 2024].

Wright Susan, «Η πολιτικοποίηση της «κουλτούρας» σε Χρήστος Δερμεντζόπουλος και Μάνος Σπυριδάκης (επιμ.), *Ανθρωπολογία, κουλτούρα και πολιτική*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, σ. 73-110.

Αγγελόπουλος Γεώργιος, «Από τον Έλληνα ως πρόσωπο στο πρόσωπο ως Έλληνα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 9, Απρίλιος 1997, σ. 42–64. <https://doi.org/10.12681/hpsa.15226> [Ανακτήθηκε 20-12-2023].

Αλβανός Ραϋμόνδος, «Σλαβόφωνοι ντόπιοι και πόντιοι πρόσφυγες: η μνήμη και η εμπειρία της δεκαετίας του '40 σε δύο χωριά της περιοχής Καστοριάς.», *Τα Ιστορικά*, τ.χ. 33, (6. 2000), σ. 289-318.

Αλβανός Ραϋμόνδος, «Πολιτικές έπιπτώσεις τής αγροτικής μεταρρύθμισης καί ο νέος ρόλος του κράτους στον Μεσοπόλεμο», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 19, (7. 2015), σ. 191-213. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.326> [Ανακτήθηκε 20-12-2023].

Αλβανός Ραϋμόνδος, *Σλαβόφωνοι και Πρόσφυγες. Κράτος και πολιτικές ταυτότητες στη Μακεδονία του Μεσοπολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2019.

Αλβανός Ραϋμόνδος, «Οι πρόσφυγες και η αγροτική επανάσταση του Μεσοπολέμου», σε Α. Ψαρομηλίγκος & Β.Λάζου (επιμ.), *Η ιστορία της Μικράς Ασίας: Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα, εγκατάσταση και ενσωμάτωση*, Ελευθεροτυπία, Αθήνα 2011. <https://www.scribd.com/document/230227894/%CE%9F%CE%B9-%CF%80%CF%81%CF%8C%CF%83%CF%86%CF%85%CE%B3%CE%B5%CF%82-%CE%B7-%CE%B1%CE%B3%CF%81%CE%BF%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%B5%CF%80%CE%B1%CE%BD%CE%AC%CF%83%CF%84%CE%B1%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%9C%CE%B5%CF%83%CE%BF%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%AD%CE%BC%CE%BF%CF%85-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%BF-%CF%81%CF%8C%CE%BB%CE%BF%CF%82-%CF%84%CE%BF%CF%85->

[%CE%BA%CF%81%CE%AC%CF%84%CE%BF%CF%85%CF%82](#) [Ανακτήθηκε 22-12-2023].

Αλιβιζάτος Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974: Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995.

Ανδριώτης Νίκος και Πρωτοπαπά Ελένη, «Αναδρομή στην ιστορία του Λυκείου Ελληνίδων», σε Έφη Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειο των Ελληνίδων: 100 χρόνια*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2010 σ. 19 -85.

Αντζακά – Βέη Ευαγγελία, «Οι ελληνικοί χοροί στο Λύκειο των Ελληνίδων: τα πρώτα πενήντα χρόνια», σε Αβδελά Έφη (επιμ.), *Το Λύκειο των Ελληνίδων: 100 χρόνια*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2010, σ. 233-281.

Αντζακα-Βέη Ευαγγελία & Λουτζάκη Ρένα, «Ο χορός στην Ελλάδα» στο *Εκπαιδευτική Εγκυκλοπαίδεια*, 28, Ειδικό αφιέρωμα “Μουσική . Χορός . Κινηματογράφος, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1999, σ. 327-341

https://www.academia.edu/5697147/%CE%9F_%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%B1%CE%B4%CE%BF%CF%83%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CF%8C%CF%82_%CF%87%CE%BF%CF%81%CF%8C%CF%82_%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD_%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1

[Ανακτήθηκε 22-12-2023].

Βούρη Σοφία, *Πηγές για την ιστορία της Μακεδονίας. Πολιτική και εκπαίδευση 1875-1807*, Παρασκήνιο, Αθήνα, 1994.

Βαξεβάνου Θεοδώρα, *Τραγουδώντας χωρίς λόγια: Γλώσσα και ταυτότητα στο Μεσημέρι Έδεσσας*, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη 2020. <https://dspace.lib.uom.gr/handle/2159/24734> [Ανακτήθηκε 17-10-2023].

Γέρος Μισαήλ, *Από το Εξή Σου στο Ξινό Νερό: Οικονομία, Εκπαίδευση, Πολιτισμικές Ταυτότητες*, διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Φλώρινα 2022. <https://dspace.uowm.gr/xmlui/handle/123456789/3119>. [Ανακτήθηκε 12-12-2023].

Γεωργαλίδου Μαριάνθη & Μπαλτζή Μαρία, «Εναλλαγή κώδικα και αφήγηση στο πλαίσιο δίγλωσσων συνομιλιών σε σλαβόφωνες κοινότητες της περιοχής της επαρχίας Εορδαίας», στα πρακτικά του 14^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Γλωσσολογίας (Πάτρα 5-8.9.2019), Πανεπιστήμιο Πάτρας, σ. 248-257. <https://pasithee.library.upatras.gr/icgl/article/view/3666> [Ανακτήθηκε 12-10-2023].

Γιαννησοπούλου Μαρία, «Η ανθρωπολογική προσέγγιση, Αλμωπία: παρελθόν, παρόν και μέλλον» στο συλλογικό *Μακεδονία και Βαλκάνια, Ξενοφοβία και Ανάπτυξη*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998, σ. 330-435.

Γιαννησοπούλου Μαρία, «Ο δικός μας άνθρωπος»: συγκρούσεις, συγκλίσεις και προσαρμογές σε μια πολυπολιτισμική περιοχή της κεντρικής Μακεδονίας», *Δομές και σχέσεις εξουσίας στη σημερινή Ελλάδα*, Πρακτικά 7ου Επιστημονικού Συνεδρίου [του

Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα], Αθήνα 1999, σ. 385 – 397.
<http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&lang=el&pid=iid:9634>
[Ανακτήθηκε 13-11-2023].

Γκαρά Ελένη, «Ανοιχτά μαθήματα [Open courses]», Ενότητα 12: Οικιακή οργάνωση» στο Σλαβικοί λαοί στα Βαλκάνια, 15ος-18ος αι. [open], 2014.
https://eclass.aegean.gr/modules/document/file.php/SA199/Slavikoi_Laoi_Enotita_11.pdf [Ανακτήθηκε 28-12-2023].

Γκαρτζονίκα - Κώτσικα Ελευθερία, Ο παραδοσιακός χορός στην εκπαίδευση: ιστορική αναδρομή και σύγχρονες διδακτικές προσεγγίσεις, Πεδίο, Αθήνα 2014.

Γκλαβίνας Ιωάννης, Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-1923): αντιλήψεις και πρακτικές της ελληνικής διοίκησης, σχέσεις με χριστιανούς γηγενείς και πρόσφυγες, διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2009, σ. 44-48, 157-207. <http://dx.doi.org/10.12681/eadd/26685>. [Ανακτήθηκε 18-1-2024].

Γκουράνη Θεοδώρα, *Η παραδοσιακή μουσική των περιοχών Έδεσσας και Αλμωπίας*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Διδακτορική Διατριβή, Κέρκυρα 2014.
<https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/35032> [Ανακτήθηκε 10-12-2023].

Γκοντσίδου Βασιλική, *Όψεις και αντιφάσεις της μειονοτικής εκπαιδευτικής πολιτικής του Μεσοπολέμου. Η Εκπαίδευση των σλαβόφωνων της Φλώρινας «... με τας εθνικάς διηγήσεις και τα πατριωτικά άσματα» 1926-1932*, διπλωματική εργασία, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Αλεξανδρούπολη 2019.
<https://repo.lib.duth.gr/jspui/handle/123456789/11097> [Ανακτήθηκε 10-9-2023].

Γούναρης Βασίλης, «Οι σλαβόφωνοι της Μακεδονίας: η πορεία της ενσωμάτωσης στο ελληνικό εθνικό κράτος, 1870-1940», *Μακεδονικά*, 29 (1994)., σ. 209–237.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.195> [Ανακτήθηκε 15-11-2023].

Δεμερτζής Νίκος & Ρουδομέτωφ Βίκτωρ, «Πολιτισμικό τραύμα: Μια προβληματική της πολιτισμικής κοινωνιολογίας», *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 28(2015), σ. 1–19. <https://doi.org/10.12681/sas.818> [Ανακτήθηκε 20-12-2023].

Δεμερτζής Νίκος, «Ο ελληνικός Εμφύλιος ως πολιτισμικό τραύμα», *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, τ. 28, (11. 2011), σ. 81-109
<https://doi.org/10.12681/sas.821> [Ανακτήθηκε 10-11-2023].

Διβάνη Λένα, Ελλάδα και μειονότητες: Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών, Νεφέλη, Αθήνα 1995.

ΕΙΕ, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών -. *Μετονομασίες Οικισμών της Ελλάδας 19ος - 21ος αιώνας*. <https://settlement-renames.eie.gr/renames/> [προσπελάστηκε 19- 2- 2024].

- Εμπειρικός Λεωνίδας**, « Γλωσσικά όρια και Πολιτικά σύνορα στα τραγούδια των σλαβόφωνων στην Ελλάδα» σε Μαρία Ζουμπούλη (επιμ.), *Ετερότητες και Μουσική στα Βαλκάνια: Τα κείμενα, Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων*, εκδόσεις Τμήματος Λαϊκής και Παραδοσιακής Μουσικής ΤΕΙ Ηπείρου, Άρτα 2008, σ. 48 - 59.
<https://music.uoi.gr/eterotites-amp-moysiki-sta-valkania/> [Ανακτήθηκε 8-12-2023].
- Ζάχος-Παπαζαχαρίου Ε., Ιωαννίδου Αλεξάνδρα, και Ι. Μιχαηλίδης**, *Γλώσσες, αλφάβητα και εθνική ιδεολογία στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια*. Κριτική & ΚΕΜΟ, Αθήνα 1999.
- Ηλιάδου - Τάχου Σοφία**, «Γλωσσικά, εθνικά και παιδαγωγικά ζητήματα στην εκπαίδευση της Μακεδονίας (1912 – 1936). Το παράδειγμα του νομού της Φλώρινας.» 3ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας της Εκπαίδευσης, 2004.
<http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/ilia-dou-taxou.htm> [Ανακτήθηκε 21-9-2023].
- Ηλιάδου-Τάχου Σοφία**, «Εκπαίδευση, Πολιτική και Κοινωνία στην Έδεσσα μέσα από τον τοπικό τύπο (1912-1922)», στα πρακτικά συνεδρίου *Η Εκπαίδευση στην περιοχή της Πέλλας στον 19ο αιώνα και μέχρι τα μέσα του 20ου αιώνα*, (Έδεσσα 17 – 18. 11. 2012),
<https://www.oldsite.didepellas.gr/index.php/dde-pella/synedrioddepelas.html>
[Ανακτήθηκε 10-9-2023].
- Ηλιάδου - Τάχου Σοφία**, «Δημογραφική εξέλιξη της πόλης της Φλώρινας (1905-1928)», *Μακεδονικά*, 34(1), Θεσσαλονίκη 2005, σ. 91–108.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.870> [Ανακτήθηκε 21-9-2023].
- Ηλιάδου - Τάχου Σοφία**, «Όψεις του Μακεδονικού Ζητήματος. Εκπαιδύοντες δασκάλους για τα ξενόφωνα σχολεία της ελληνικής Μακεδονίας», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 14-15, Θεσσαλονίκη 2003-2004, σ. 90–108.
<https://ojs.lib.uom.gr/index.php/ValkanikaSymmeikta/article/view/1662/1685>
[Ανακτήθηκε 21-9-2023].
- Ιός**, «Οι οθωμανικές εμπνεύσεις του κ. Χριστόδουλου.» *Ελευθεροτυπία* 13.1.2001.
<http://www.iospress.gr/mikro2001/mikro20010113.htm> [Ανακτήθηκε 18-10-2023].
- Ιός**, «Τα μυστικά κονδύλια του Μακεδονικού Αγώνα», *Εψιλον*, 22.2.1998.
<http://www.iospress.gr/ios1998/ios19980222a.htm> [Ανακτήθηκε 18-10-2023].
- Ιός**, «8 Μαρτίου 1914. Η ιστορία της ‘άχρηστης’ Μαρίας-Αϊσέ», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* 4.3.2001. <http://www.iospress.gr/ios2001/ios20010304a.htm>
[Ανακτήθηκε 18-10-2023].
- Ιός**, «Τα μυστικά του βούρκου. Εθνικές πλαστογραφίες», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 7.7.2002. <http://www.iospress.gr/ios2002/ios20020707b.htm>
[Ανακτήθηκε 18-10-2023].

- Ιός**, «Η μαϊμού της εθνικής ‘σκοπιανολογίας’», *Ελευθεροτυπία*, 15.12.2007.
<http://www.iospress.gr/mikro2007/mikro20071215.htm> [Ανακτήθηκε 5-11-2023].
- Ιός**, «Τραγούδια -επιτέλους- με λόγια!», *Ελευθεροτυπία*, 27-3-2004.
<http://www.iospress.gr/mikro2004/mikro20040327.htm> [Ανακτήθηκε 5-3-2023].
- Ιός**, «Η ώρα των άλλων γλωσσών» *Ελευθεροτυπία*, 24-11-2002.
<http://www.iospress.gr/ios2002/ios20021124a.htm> [Ανακτήθηκε 5-3-2023].
- Ιός**, «Η οι σλαβόφωνοι ντόπιοι της ελληνικής Μακεδονίας. Η υπαρκτή-ανύπαρκτη μειονότητα» *Ελευθεροτυπία*, 28-9-2008.
<http://www.iospress.gr/ios2008/ios20080928.htm> [Ανακτήθηκε 5-3-2003].
- Ιός**, «Η προφανής ιδιαιτερότητα» *Ελευθεροτυπία*, 18-11-2006.
<http://www.iospress.gr/mikro2006/mikro20061118.htm> [Ανακτήθηκε 5-3-2003].
- Ιωαννίδου Αλεξάνδρα**, «Το Abecedar από φιλολογική άποψη», στο συλλογικό *Γλώσσες, αλφαβήτα και εθνική ιδεολογία στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια* Κριτική & ΚΕΜΟ, Αθήνα 1999, σ. 97-115.
- Ιωαννίδου Αλεξάνδρα**, «Τα σλαβικά ιδιώματα στην Ελλάδα. Γλωσσολογικές προσεγγίσεις και πολιτικές αποκλίσεις», στο συλλογικό *Ταντότητες στη Μακεδονία*, Παπαζήσης, Αθήνα 1997, σ.89-101.
- Ιωαννίδου Αλεξάνδρα**, «Όχι “σλαβική διάλεκτος”, γλώσσα είναι», *Η Αυγή*, 12.02.2018.
https://www.avgi.gr/politiki/266754_ohi-slabiki-dialektos-glossa-einai [Ανακτήθηκε 22-4-2023].
- Ιωαννίδου Αλεξάνδρα**, «Ανοιχτά μαθήματα [Open courses]», *Παλαιοσλαβική γλώσσα [open]*, 2014. <https://opencourses.uoa.gr/courses/SLAVSTUD101/> [Ανακτήθηκε 22-4-2023].
- Ιωαννίδου Αλεξάνδρα**, «Σλαβικά κείμενα σε ελληνική γραφή: δύο επιστολές του κοιτατζί Αποστόλ Πετκόφ», *Ιστορ*, 11 (12.1998), σ.53-68.
- Καγκαλίδου Ζαφειρούλα Ι.**, *Εκπαίδευση και πολιτική. Η περίπτωση του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου*, Εκδοτικός Οίκος Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1999.
- Καντζίδης Δημήτρης**, *Ο Ιων Ιωαννίδης και η συμβολή του στη μεταρρύθμιση της φυσικής αγωγής*. Α.Π.Θ., διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη 2002
<http://dx.doi.org/10.12681/eadd/14514> [Ανακτήθηκε 25-11-2023].
- Καρακασίδου Αναστασία**, *Μακεδονικές ιστορίες και πάθη 1870-1990*, Οδυσσέας, Αθήνα 1999.
- Καράβας Σπύρος**, «Μακάριοι οι κατέχοντες την γην». *Γαιοκτητικοί σχεδιασμοί προς απαλλοτρίωση συνειδήσεων στη Μακεδονία 1880-1909*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2010.

- Καράβας Σπύρος**, *Μυστικά και παραμύθια από την ιστορία της Μακεδονίας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2014.
- Καράβας Σπύρος**, *Οι Μακεδονίες των άλλων*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2019.
- Κάραμποτ Φίλιππος**, «Σλαβομακεδόνες και κράτος στην Ελλάδα του μεσοπολέμου.» *Ιστωρ*, τ. 10 (12.1997), σ. 249.
- Καρπόζηλος Κωστής & Χριστόπουλος Δημήτρης**, *10 + 1 ερωτήσεις & απαντήσεις για το Μακεδονικό*, Πόλλις, Αθήνα 2018.
- Κατσανεβάκη Αθηνά**, «"Μεταβαλλόμενες" ταυτότητες ή "Κρυμμένα" μηνύματα; Μία μουσική εθνο-ιστορία της Βορειοδυτικής Ελλάδας», *Ινστιτούτο Έρευνας Μουσικής & Ακουστικής - Κέντρο Μουσικής Τεκμηρίωσης*, Αθήνα 2022.
- Κατσανεβάκη Αθηνά**, «Η φωνητική παράδοση της Δυτικής Μακεδονίας και τα κρυμμένα Ιστορικά της μηνύματα», *Η Δυτική Μακεδονία στους Νεότερους Χρόνους, Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ιστορίας της Δυτικής Μακεδονίας Ε.ΔΥΜ.ΜΕ, Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών*, Γρεβενά 2-5 Οκτωβρίου 2014, σ. 1121-1140. https://www.researchgate.net/publication/346789442_Katsanebake_Athena_E_phonet_ike_paradose_tes_Dytikes_Makedonias_kai_ta_krymmena_istorika_tes_menyumata [Ανακτήθηκε 2-12-2023].
- Κηπουροπούλου Ευμορφία**, Η εκπαιδευτική πολιτική εθνικής αφομοίωσης των «ξενόφωνων» πληθυσμών στη Δυτική Μακεδονία του Μεσοπολέμου (1926-1927): Η περίπτωση της Φλώρινας, *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, τ. 17-18, 2018-2019, σ. 131-163. https://www.eleie.gr/images/periodiko/themata_istorias_t.17-18_web.pdf [Ανακτήθηκε 26-10-2023].
- Κόκκινος Γιώργος**, *Επιστήμη, Ιδεολογία, Ταυτότητα. Το μάθημα της Ιστορίας στον αστερισμό της υπερεθνικότητας και της παγκοσμιοποίησης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003.
- Κολιόπουλος Ιωάννης**, *Λεηλασία φρονημάτων: Το Μακεδονικό Ζήτημα στην κατεχόμενη Δυτική Μακεδονία 1941-1944*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994.
- Κολιόπουλος Ιωάννης**, *Παλινόρθωση – Δικτατορία – Πόλεμος 1935 – 1941. Ο βρετανικός παράγοντας στην Ελλάδα*, Εστία, Αθήνα 1985.
- Κοντογιώργη Ελισάβετ**, «Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες: κοινωνικές, δημογραφικές και εθνολογικές πλευρές του μακεδονικού ζητήματος κατά τη μεσοπολεμική περίοδο», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 10, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 197-224. <https://ojs.lib.uom.gr/index.php/ValkanikaSymmeikta/article/view/400/407> [Ανακτήθηκε 3-12-2023].
- Κοντού Γεωργία**, *Η πολιτική και κοινωνική ιδεολογία της 4ης Αυγούστου και ο τρόπος με τον οποίο αυτή επηρέασε την εκπαίδευση και τη νεολαία (Ε.Ο.Ν.)*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2013. <http://dx.doi.org/10.12681/eadd/38790> [Ανακτήθηκε 25-11-2023].

- Κούφης Παύλος**, *Άλωνα Φλώρινας - Αγώνες και θυσίες*, Αθήνα 1990, σ. 148.
- Κούφης Παύλος**, *Λαογραφικά Φλώρινας – Καστοριάς*. Αθήνα Superfot Γραφικές Τέχνες, 1996.
- Κούφης Παύλος**, *Λαογραφικά : Άλωνα - Αρμένσκο Φλώρινας*, Αθήνα 1994.
<https://parapodas.files.wordpress.com/2020/08/parapoda-kufis-armensko-alona.pdf>
 [Ανακτήθηκε 9-9-2023].
- Κωστόπουλος Τάσος**, «*Η απαγορευμένη γλώσσα*»: κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2008.
- Κωστόπουλος Τάσος**, *Πόλεμος και εθνοκάθαρση. Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης, 1912-1922*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.
- Κωστόπουλος Τάσος**, «Εθνικά κόμματα και πρώιμος μακεδονισμός: η πολιτική και κοινωνική διάσταση της εθνικής διαπάλης στην ύστερη οθωμανική Μακεδονία», Πανεπιστήμιο Αιγαίου, διδακτορική διατριβή, Μυτιλήνη 2018.
<http://dx.doi.org/10.12681/eadd/44677> [Ανακτήθηκε 25-5-2023].
- Κωστόπουλος Τάσος**, «Η κληρονομιά του "εσωτερικού εχθρού". Αφαιρέσεις ιθαγένειας από το ελληνικό κράτος (1927-2003)», *Σύγχρονα θέματα* τ.83, (12. 2003) σ. 53-75.
<http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&lang=el&pid=iid:12050>
 Ανακτήθηκε 18-11-2023.
- Κωστόπουλος Τάσος**, «Η κληρονομιά του "εσωτερικού εχθρού". Αφαιρέσεις ιθαγένειας από το ελληνικό κράτος (1927-2003)», *Ιστορία και συγκυρία της ελληνικής ιθαγένειας*, Εισήγηση στην εκδήλωση της ΕΕΔΑΠ, Αθήνα 15-2-2005.
https://www.academia.edu/3712717/%CE%97_%CE%BA%CE%BB%CE%B7%CF%81%CE%BF%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%B9%CE%AC_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CE%B5%CF%83%CF%89%CF%84%CE%B5%CF%81%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CF%8D_%CE%B5%CF%87%CE%B8%CF%81%CE%BF%CF%8D_%CE%91%CF%86%CE%B1%CE%B9%CF%81%CE%AD%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82_%CE%B9%CE%B8%CE%B1%CE%B3%CE%AD%CE%BD%CE%B5%CE%B9%CE%B1%CF%82_%CE%B1%CF%80%CF%8C_%CF%84%CE%BF_%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C_%CE%BA%CF%81%CE%AC%CF%84%CE%BF%CF%82_1927_2003
 [Ανακτήθηκε 28-12-2023].
- Κωστόπουλος Τάσος**, «Το Μακεδονικό στη δεκαετία του '40» στο συλλογικό *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα Ανασυγκρότηση, Εμφύλιος, Παλινόρθωση 1945-1952*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.
https://www.academia.edu/34356196/%CE%A4%CE%BF_%CE%9C%CE%B1%CE%BA%CE%B5%CE%B4%CE%BF%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C_%CF%83%CF%84%CE%B7_%CE%B4%CE%B5%CE%BA%CE%B1%CE%B5%CF%84%CE%AF%CE%B1_%CF%84%CE%BF%CF%85_40 [Ανακτήθηκε 28-12-2023].

- Κωστόπουλος Τάσος**, «Τα βαφτίσια της “μη Μακεδονίας”», *Εφημερίδα των συντακτών*, 24-6-2018 (ηλεκτρονική έκδοση), https://www.efsyn.gr/arheio/fantasma-tis-istorias/155027_t-a-baftisia-tis-mi-makedonias [Ανακτήθηκε 12-9-2023].
- Κωστόπουλος Τάσος**, «Δελτία ταυτότητας με ιστορία», *Εφημερίδα των συντακτών*, 1-7-2018 (ηλεκτρονική έκδοση), https://www.efsyn.gr/arheio/fantasma-tis-istorias/155918_deltia-taytotitas-me-istoria [Ανακτήθηκε 12-9-2023].
- Λαφαζάνη Δώρα**, «Εμείς και οι άλλοι, η διαχείριση της εθνο-πολιτισμικής διαφορετικότητας», *Σύγχρονα θέματα* 63, (4-6/ 1997), σ. 11-14. <http://pandemos.panteion.gr/index.php?lang=el&op=record&type=cid&q=isMemberOf-cid:225&page=1&pid=iid:4245> [Ανακτήθηκε 10-5-2023].
- Λιθοξόου Δημήτρης**, *Ελληνικός αντιμακεδονικός αγώνας - Από το Τλιντεν στη Ζαγκορίτσανη (1903-1905)*, Μπατάβια, Θεσσαλονίκη 2006.
- Λιθοξόου Δημήτρης**, Η εθνική επιχείρηση εξελληνισμού των τοπωνυμίων *Προσωπική ιστοσελίδα* https://www.lithoksou.net/2020/11/metonomasies-horion_15.html [προσπελάστηκε 19-2-2024].
- Λιναρδάτος Σπύρος**, *Πώς φτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, Διάλογος, Αθήνα 1974.
- Λουκά Μαρία**, «Αυτοί που δε γύρισαν. Οι (Σλαβο)Μακεδόνες πολιτικοί πρόσφυγες του εμφυλίου» ρεπορτάζ *Propaganda* (26-1-2019) <https://m.popaganda.gr/stories/slavomakedones-prosfiges-ellada/> [προσπελάστηκε 22-3-2023].
- Λουτζάκη Ρένα**, «Οι ελληνικοί χοροί. Κριτική θεώρηση των βιβλίων του παραδοσιακού χορού», στο συλλογικό, *Εθνογραφικά* 8, Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, Ναύπλιο 1992, σ.27 - 46. https://www.academia.edu/12092619/%CE%9F%CE%B9_%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%AF_%CE%A7%CE%BF%CF%81%CE%BF%CE%AF_%CE%9A%CF%81%CE%B9%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CE%B8%CE%B5%CF%8E%CF%81%CE%B7%CF%83%CE%B7_%CF%84%CF%89%CE%BD_%CE%B2%CE%B9%CE%B2%CE%BB%CE%AF%CF%89%CE%BD_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%B1%CE%B4%CE%BF%CF%83%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%BF%CF%8D_%CF%87%CE%BF%CF%81%CE%BF%CF%8D [Ανακτήθηκε 20-12-2023].
- Λουτζάκη Ρένα**, «Ο Πολιτιστικός Σύλλογος ως χώρος χορευτικής δραστηριότητας» (12-1999) https://www.researchgate.net/publication/347842450_O_Politistikos_Syllogos_os_choros_choreutikes_drasteriotetas [Ανακτήθηκε 12-12-2023].

Μαλαγκονιάρης Σταύρος, «Η φασιστική οργάνωση του Μεσοπολέμου», *Εφημερίδα των συντακτών*, 29/8/2021 (ηλεκτρονική έκδοση),
https://www.efsyn.gr/nisides/308019_i-fasistiki-organosi-toy-mesopolemoy
[Ανακτήθηκε 6/10/2023].

Μάλλιος Γεώργιος, Μαυρίδου Θεοδώρα, Χατζηστυλλής Κων/νος, «Γυμνάζοντας τους μαθητές στη Μακεδονία του μεσοπολέμου», στο *Νιάουστα*, 146 (1-3-2014), σ. 20-31.
<https://core.ac.uk/reader/84441070> [Ανακτήθηκε 20-12-2023].

Μάνος Ιωάννης, «Περί ονομάτων, γλώσσας και εξουσίας: σύγχρονες προσεγγίσεις στην ταυτότητα και την ετερότητα με αφορμή την ονοματοθεσία των ελληνικών χωρών», *Ταυτότητες, Γλώσσα και Λογοτεχνία, Πρακτικά Α' Διεθνούς Επετειακού Συνεδρίου, Κομοτηνή 2017, Σαΐτα, Καβάλα 2017*, σ.192 - 193.
<http://ikee.lib.auth.gr/record/315710/files/Tautothtes.pdf> [Ανακτήθηκε 9-12-2023].

Μάνος Ιωάννης, «Προσεγγίσεις στη Μελέτη του Πολιτισμού στην Ελλάδα: Επαναπροσδιορίζοντας τη Σχέση των Χορευτικών Πρακτικών με τον Τόπο και τους Ανθρώπους του», *Επιστήμη του Χορού 9*, (2016)
https://www.academia.edu/42972823/%CE%95%CF%80%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CE%B4%CE%B9%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B6%CE%BF%CE%BD%CF%84%CE%B1%CF%82_%CF%84%CE%B7_%CE%A3%CF%87%CE%AD%CF%83%CE%B7_%CF%84%CF%89%CE%BD_%CE%A7%CE%BF%CF%81%CE%B5%CF%85%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8E%CE%BD_%CE%A0%CF%81%CE%B1%CE%BA%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8E%CE%BD_%CE%BC%CE%B5_%CF%84%CE%BF%CE%BD_%CE%A4%CF%8C%CF%80%CE%BF_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CF%84%CE%BF%CF%85%CF%82_%CE%91%CE%BD%CE%B8%CF%81%CF%8E%CF%80%CE%BF%CF%85%CF%82_%CF%84%CE%BF%CF%85_2016 [Ανακτήθηκε 25-11-2023].

Μανουσαρίδου Σοφία, *Χορευτικές πρακτικές στα σύνορα: κυρίαρχοι λόγοι, τοπικές ταυτότητες και πολιτισμική αλλαγή στην περιοχή της Αλμωπίας*, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2020. <https://dspace.lib.uom.gr/handle/2159/24539>.
[Ανακτήθηκε 28-12-2023].

Μαργιώτη Χριστίνα, «Η αγία αγροτική οικογένεια. Μύθος και πραγματικότητα εντός των Βαλκανίων» σε *Socialpolicy* (20-3-2019)
<https://socialpolicy.gr/2019/03/%CE%B7-%CE%B1%CE%B3%CE%AF%CE%B1-%CE%B1%CE%B3%CF%81%CE%BF%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%B3%CE%AD%CE%BD%CE%B5%CE%B9%CE%B1-%CE%BC%CF%8D%CE%B8%CE%BF%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%80.html> [προσπελάστηκε 12-4-2023].

Μαυρίδης Δημήτρης, *Η εθνολογική σύσταση του σαντζακίου Σερρών (1890-1912): ο πόλεμος των στατιστικών*, Διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας,

Θεσσαλονίκη 2023. <https://dspace.lib.uom.gr/handle/2159/28720> [Ανακτήθηκε 20-1-2024].

Μαυροσκούφης Δημήτρης, «Εκπαιδευτική πολιτική και αφομοίωση των "ξενόφωνων": θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο», πρακτικά συνεδρίου *Η Εκπαίδευση στην περιοχή της Πέλλας στον 19ο αιώνα και μέχρι τα μέσα του 20ου αιώνα* <https://www.oldsite.didepellas.gr/index.php/dde-pella/synedrioddepelas.html> [Ανακτήθηκε 21-9-2023].

Μαρκέτος Σπύρος, *Πώς φίλησα τον Μουσολίνι, τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.

Μαχαίρα Ελένη, *Η νεολαία της 4ης Αυγούστου*. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1987.
https://www.schooltime.gr/wpcontent/uploads/2012/02/book_collection_14_13_Machaira.pdf [Ανακτήθηκε 27-11-2023].

Μέσκος Μάρκος, *Μουχαρέμ*, Νεφέλη, Αθήνα 1999.

Μέσκος Μάρκος, *Χαιρετισμοί*, Νεφέλη, Αθήνα 1999.

Μίσκα Μαριαλένα – Αργυρώ, *Επώνυμοι Τόποι: Ονομασίες Οικισμών στην Περιοχή της Φλώρινας*, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Φλώρινα 2020.
<https://dspace.uowm.gr/xmlui/handle/123456789/1745> [Ανακτήθηκε 8-11-2023].

Μιχαηλίδης Ιάκωβος & Πυροβέτση Μυρτώ – Δόμνα (επιμ.), *Μόδης Γεώργιος: Αναμνήσεις*, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2004.

Μιχαηλίδης Ιάκωβος, «Η εποχή των δικτατόρων», στο συλλογικό, *Έξι στιγμές του εικοστού αιώνα. Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά 1936 - 1941*, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα 2012, σ. 36, 47.

Μιχαηλίδης Ιάκωβος, *Σλαβόφωνοι μετανάστες και πρόσφυγες από την Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη (1912 – 1930)*, Διδακτορική Διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1996.
<http://dx.doi.org/10.12681/eadd/8992> [Ανακτήθηκε 18-1-2024].

Μιχαηλίδης Ιάκωβος, «Μειονοτικές ευαισθησίες και εκπαιδευτικά προβλήματα: Η περίπτωση του Abecedar» στο συλλογικό, *Γλώσσες, αλφαβήτα και εθνική ιδεολογία στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια*, Κριτική, Αθήνα 1999, σ. 119-144.

Μιχαηλίδης Ιάκωβος, «Ταυτότητες, διπλωματία, πολιτικοί και στρατιωτικοί συσχετισμοί: Η περίπτωση των Σλαβοφώνων στην Ελλάδα (1919-1949)» σε Βλάσης Βλασίδης, Ευάγγελος Κωφός Ιωάννης Στεφανίδης (επιμ.), *Μακεδονικές Ταυτότητες στο χρόνο. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Πατάκης, Αθήνα 2008, σ. 317-354.

Μπακή Σωτηρία, *Η εκπαιδευτική πολιτική για τους ξενόφωνους πληθυσμούς στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού δημοτικισμού (1916-1926)*, διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Φλώρινα 2014.

<https://dspace.uowm.gr/xmlui/handle/123456789/188> [Ανακτήθηκε 12-10-2023].

Μωραΐτης Θανάσης, Μουσικολογικά κείμενα, προσωπική ιστοσελίδα http://thanassismoraitis.gr/musicology_gr.html [προσπελάστηκε 20-11- 2023].

Νάστος Δημοσθένης, *Αντεπανάσταση και δοσιλογισμός: η πολιτική σταδιοδρομία του Σωτηρίου Γκοτζαμάνη*, διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2021. <http://dx.doi.org/10.12681/eadd/50097> [Ανακτήθηκε 3-12-202].

Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου Μαρία, *Το «Μακεδονικό ζήτημα». Ιστορική θεώρηση του προβλήματος*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993.

Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου Μαρία, «Ξενόγλωσσα κείμενα με ελληνική γραφή », *Ερανιστής 10*, 1972 – 1973, σ. 69 – 110. <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/a/2/9/metadata-01-0002028.tkl> [Ανακτήθηκε 22-12-2023].

Παναγιώτου Ευτυχία (επιμ.) *Συλλογικό, Πτυχές της αποκατάστασης των προσφύγων στην Ελλάδα 1922-1930*, Τράπεζα της Ελλάδας, Αθήνα 2021. https://www.bankofgreece.gr/RelatedDocuments/apokatastasi_prosfygon_1922_parartima.pdf [Ανακτήθηκε 18-1-2024].

Παπαδόπουλος Κλεάνθης, «Όψεις της ελληνικής εκπαιδευτικής πολιτικής για τη γλωσσική ετερότητα: Η περίπτωση των Μουσουλμάνων της Θράκης και των Σλαβοφώνων της Μακεδονίας», *ΕΡΚΥΝΑ Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών-Επιστημονικών Θεμάτων*, 15 (2018), σ. 27-42. https://erkyna.gr/e_docs/periodiko/teyxos/teyxos-15-15_2018.pdf [Ανακτήθηκε 2-10-2023].

Παπακώστας Χρήστος, *Σαχά Ισί Βαρό Νι Νάι*, Πεδίο, Αθήνα 2013.

Παπαταξιάρχης Ευθύμιος (επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας. Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.

Παυλίδου Έφη, *Εκπαίδευση και εθνογλωσσική ενσωμάτωση των Ξενόφωνων πληθυσμών στην Ελλάδα την περίοδο 1912-1940*, Α.Π.Θ., διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2017. <http://dx.doi.org/10.12681/eadd/40194> [Ανακτήθηκε 18-9-2023].

Πλουμίδης Σπυρίδων, «Ανοιχτά μαθήματα [Open courses]», «Το καθεστώς Μεταξά (1936-1940)», <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ARCH252/Metaxas.pdf> [Ανακτήθηκε 15-11- 2023].

Πολατίδης Κλεάνθης, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στις επαρχίες Κοζάνης και Πτολεμαΐδας κατά την περίοδο 1922-1937*, διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Φλώρινα 2016.

<http://dspace.uowm.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/444/Polatidis%20Kleanthis.pdf?sequence=1> [Ανακτήθηκε 29-2-2024].

Πρατίλας Σπυρίδων, *Chepkalo Projects: διεκδικώντας ορατότητα μέσα από τον ήχο: μια εθνογραφική προσέγγιση στην σύγχρονη επιτέλεση των σλαβόφωνων τραγουδιών της μακεδονικής παράδοσης*, διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2021.
<http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&lang=el&pid=iid:20723>
[Ανακτήθηκε 23-11-2023].

Ριζοσπάστης, «Άλωνα Φλώρινας: η ιστορία ενός ειρηνικού χωριού» , σ. 30, (27.6.1997)
<http://digital.lib.auth.gr/record/16239/files/npa-2005-15800.pdf?version=1>
[Ανακτήθηκε 22-11-2023].

Ρόμπου-Λεβίδη Μαρίκα, *Επιτηρούμενες Ζωές: Μουσική, χορός και διαμόρφωση της υποκειμενικότητας στη Μακεδονία*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2016.

Σαραντάκος Νίκος, «Μακεδονία όπως Λουξεμβούργο;» από το προσωπικό του ιστολόγιο *Οι λέξεις έχουν τη δική τους ιστορία* (14-6-2018)
<https://sarantakos.wordpress.com/2018/06/14/macedon-2/> [Ανακτήθηκε 22-11-2023].

Σαρηγιαννίδου, Ελισάβετ, *Η διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής κατά τη μεταξική περίοδο. Η περίπτωση του Ανώτατου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου (1937-1940)*, διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Φλώρινα 2019.
<https://dspace.uowm.gr/xmlui/handle/123456789/1259>. [Ανακτήθηκε 20-11-2023].

Σκουλαρίκη Αθηνά, «Το ταμπού της σλαβοφωνίας στην ελληνική Μακεδονία: απόκρυψη, λογοκρισία, αυτολογοκρισία από το τέλος του εμφυλίου ως τη μεταπολίτευση», *Αρχειοτάξιο*, 22 (11.2020), *ΑΣΚΙ*, σ. 49-66
https://openecclass.panteion.gr/modules/document/file.php/TMB361/ArxAf22_small.pdf [Ανακτήθηκε 10-1-2024].

Σοβιτσλή Αγάπη, *Διαδικασίες αφομοίωσης ή ενσωμάτωσης των "ξενόφωνων" της Μακεδονίας από το Ελληνικό κράτος, μέσα από τον εκπαιδευτικό μηχανισμό: το παράδειγμα της εκπαιδευτικής ιστορίας της Μελίτης (19ος αι.-1931)*, διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Φλώρινα 2018.
<https://dspace.uowm.gr/xmlui/handle/123456789/935>. [Ανακτήθηκε 25-10-2023].

Σολάκη Ανδρομάχη & Βαμβακίδου Ιφιγένεια, «Μετονομασίες οικισμών στην περιοχή της Φλώρινας στις αρχές του 20ού αιώνα: ιστορικές αναγνώσεις», σε *Επιστημονική επετηρίδα τ. 25, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2013*, σ. 213-229.
<https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/5864> [Ανακτήθηκε 25-10-2023].

Τάντση Αννέτα «Η εκπαίδευση στην περιοχή της Αλμωπία στις αρχές του 20ου αιώνα (1899-1924)» στο συλλογικό *Η Εκπαίδευση στην περιοχή της Πέλλας στον 19ο αιώνα και μέχρι τα μέσα του 20ου αιώνα*, πρακτικά συνεδρίου, Δ.Δ.Ε. Πέλλας, Έδεσσα

2012, <https://www.oldsite.didepellas.gr/index.php/dde-pella/synedrioddepelas.html>
[Ανακτήθηκε 10-9-2023].

Τάσκα Μαγδαληνή, *Εκπαίδευση, Πολιτισμός και Ταυτότητες στη Μελίτη Φλώρινας*, διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Φλώρινα 2020.
<https://dspace.uowm.gr/xmlui/handle/123456789/1737> [Ανακτήθηκε 12-10-2023].

Τούντα-Φεργάδη Αρετή, *Ελληνοβουλγαρικές μειονότητες. Πρωτόκολλο Πολίτη –Καλφώφ. Μελέτη βασισμένη σε έρευνα των αρχείων του ελληνικού υπουργείου των εξωτερικών*, διδακτορική διατριβή, ΠΑΣΠΕ, Αθήνα 1982. <http://dx.doi.org/10.12681/eadd/3617>.
[Ανακτήθηκε 21-9-2023].

Τούντα-Φεργάδη Αρετή, «Η Συνθήκη Ειρήνης του Νεϊγύ: η απαρχή για την περιπέτεια της Δυτικής Θράκης», *Huffpost* 27- 11- 2019. https://www.huffingtonpost.gr/entry/e-sentheke-eirenes-toe-neiye-e-aparche-yia-ten-peripeteia-tes-detikes-thrakes_gr_5dde3973e4b0d50f3299877c [Ανακτήθηκε 17-11-2023].

Τριανταφυλλίδου Δέσποινα, *Πρόσκοποι του έθνους: Προσκοπική ιδεολογία και δραστηριότητες στις Νέες Χώρες*, Διπλωματική εργασία, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2011.
<http://ikee.lib.auth.gr/record/128925?ln=el>. [Ανακτήθηκε 3-11-2023].

Τσιούμης Κωνσταντίνος, «Πολιτικές Διαχείρισης της μειονοτικής παρουσίας στην ελληνική εκπαίδευση 1923-2000», πρακτικά 5ου Ευρωπαϊκού Συνεδρίου, Νεοελληνικών Σπουδών (2-5/10/2014), Θεσσαλονίκη 2014.
https://www.researchgate.net/publication/283268781_Politikes_Diacheirises_tes_Meionotikes_PArousias_sten_ellenike_ekpaideuse_1923-2000_Praktika_5ou_Europaikou_Synedriou_Neoellenikon_Spoudon. Ανακτήθηκε 3-10-2023. [Ανακτήθηκε 22-4-2023].

Τσιτσελίκης Κων/νος (επιμ.), *Γλώσσες, Αλφάβητα και Εθνική ιδεολογία στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια*, ΚΕΜΟ & Κριτική, Αθήνα 1999.

Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος και Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα: μια συμβολή των κοινωνικών επιστημών*, ΚΕΜΟ & Κριτική, Αθήνα 1997.

Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος (επιμ.), «Μουσουλμανικές κοινότητες στην Ελλάδα πριν και μετά το 1923: Δικαιϊκές συνέχειες και ιδεολογικές ασυνέπειες» σε Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών - Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, ΚΕΜΟ, Αθήνα 2006, σ. 368-388.

Τσότσος Γεώργιος, *Ιστορική Γεωγραφία της Δυτικής Μακεδονίας. Το Οικιστικό Δίκτυο 14^{ος} - 17^{ος} Αιώνας*, Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 38 – 39, 41&52.

Τσώνης Κώστας, «Λαϊκοί Οργανοπαίχτες και Μουσικοχορευτική Παράδοση της Φλώρινας, στη Μελβούρνη της Αυστραλίας», *Department of Languages - Modern Greek*, (2007)

<https://fac.flinders.edu.au/items/c86f7422-1e7a-49a0-9404-de070b45677d>

[Ανακτήθηκε 12-12-2023].

Φραγκουδάκη Άννα, *Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός και ο γλωσσικός συμβιβασμός του 1911*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1977.

Χατζιωαννίδου Δήμητρα, *Γηγενείς και πρόσφυγες στην Έδεσσα απόψεις και αντιλήψεις*, διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Φλώρινα 2021.
<https://dspace.uowm.gr/xmlui/handle/123456789/2015>. [Ανακτήθηκε 8-11-2023].

Χατζόπουλος Μάριος, «Έθνος και εθνικισμός. Συνοπτική επισκόπηση ενός σύγχρονου επιστημονικού διαλόγου», *Ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης*, 19 (9^{ος} 2002), σ.109-127.

Χριστίδης Α.-Φ. (επιμ), *Γλώσσα, κοινωνία, ιστορία: Τα Βαλκάνια*, συλλογικό, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, (Θεσσαλονίκη 11-1.11.2001), Κέντρο ελληνικής γλώσσας 2007.

Συνεντεύξεις

«Είναι ανυπόφορο να ζεις σαν ξένος και ανεπιθύμητος στον τόπο σου», Propaganda, συνέντευξη του μουσικού Κώστα Θεοδώρου στον Γιώργο Βουδικλάρη, 6-3-2016.
<https://m.popaganda.gr/kostas-theodorou-dine-doneff-interview/> [προσπελάστηκε 16-4-2023].

Lifo ALMANAK, Το blog του Σπύρου Σταβέρη, «Η γλώσσα μου, τα Μακεδονικά Οι μνήμες του Πέτρου Γ. Βότση από τα παιδικά του χρόνια στη Σέτινα (νυν Σκοπό)», 3-2-2018
<https://www.lifo.gr/blogs/almanac/i-glossa-moy-ta-makedonika> [προσπελάστηκε 5-5-2023].

Μακεδονική παράδοση στην Ελλάδα, συνέντευξη του μουσικού Γιαννάκη Ζλατάνη (31-7-2015), <https://aegeanmacedonianculture.blogspot.com/2015/07/blog-post.html?m=1> [προσπελάστηκε 12-3-2023].

«Τα «μουγγά» τραγούδια βρήκαν τη φωνή τους», συνέντευξη της Χρυσούλα Παπαδοπούλου στον Χαρίλαο Τρουβά για τους «Cherkalo Projects» *ΑΣΣΟΛΥΟ* (3-6-2019)
<https://1-2.gr/2019/06/03/ta-moygga-tragoydia-vrhkan-th-fonh-toys/> [προσπελάστηκε 12-3-2023].

Οπτικοακουστικό υλικό

BBC World Servis, The Documentary Podcast Macedonia: What's in a name, 27 September 2018 <https://www.bbc.co.uk/programmes/p06m8vcf> [προσπελάστηκε 13-3-2023].

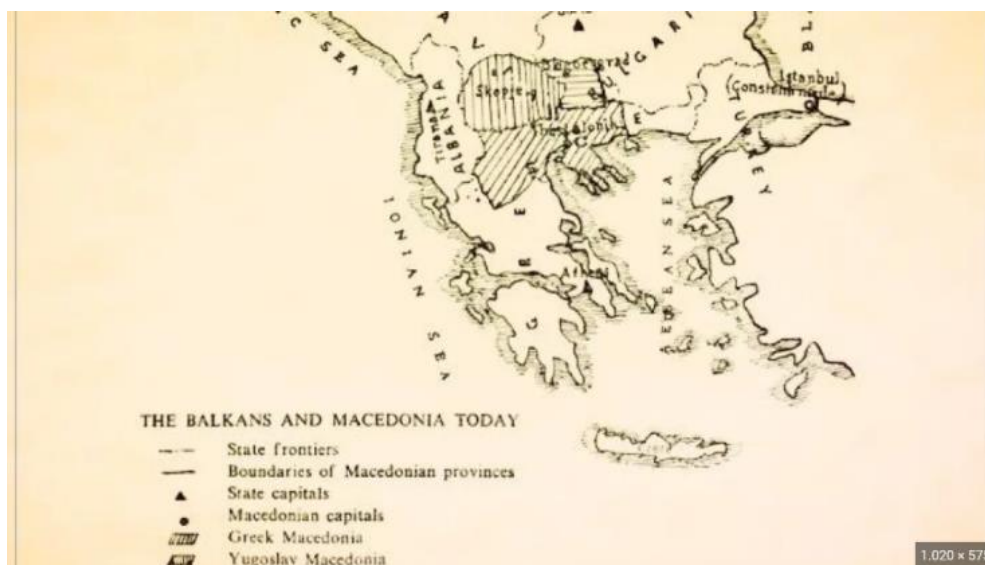
- «Chepkalo Projects» <https://www.youtube.com/@chepkaloprojects7747> [προσπελάστηκε 8-3-2024].
- «The Macedonian», ντοκιμαντέρ του Petro Aleksowski (2013) <https://www.youtube.com/watch?v=15m0F0EoTeA&t=287s> [προσπελάστηκε 15-3-2023].
- Ιστορικοί Περίπατοι, *Ιστορία της ελληνικής Ιθαγένειας*, ΕΡΤ, <https://youtu.be/tOvrEQ5NCOk?si=SFYmwYc2ZbQ7Etuz> [προσπελάστηκε 15-1-2024].
- «Εθνο-γλωσσο-θρησκευτικές ομάδες και μουσικοχορευτικές παραδόσεις», *Μνήμες ελληνισμού*, <https://mnimesellinismou.com/mousiki-diafora/ethnoglossothriskeftikes-omades> [προσπελάστηκε 12-12-2023].
- Εκτός Ιστορίας, «Βάσκο Καρατζά - Μια μαρτυρία» ντοκιμαντέρ της Κυριακής Μάλαμα <https://www.youtube.com/watch?v=v4wW0ZQ28dk> [προσπελάστηκε 13-3-2023].
- Κατσανεβάκη Αθηνά, «Η φωνητική παράδοση της Δυτικής Μακεδονίας και τα κρυμμένα Ιστορικά της μηνύματα», επιτόπιες εθνομουσικολογικές καταγραφές στη Δυτ. Μακεδονία σε Βλαχοι.net <https://vlahoi.net/tragoudia-xoroi/fonitiki-mousiki-sti-ditiki-makedonia> [προσπελάστηκε 18-11-2023].
- «Μαύρο Γεράκι-Τσέρνο Πίλε-Παραδοσιακό Ξηροποτάμου Δράμας», βίντεο από την εκπομπή του Γιώργου Μελίκη «Κάθε τόπος και τραγούδι». <https://www.youtube.com/watch?v=7j6aMFenGEQ> [προσπελάστηκε 8-3-2024].
- «Τα τραγούδια που δεν υπήρξαν ποτέ» ντοκιμαντέρ του Ιονίου πανεπιστημίου 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=L1oC7YF9F-c> [προσπελάστηκε 15-3-2023].
- «Χάλκινα ηχοχρώματα», απόσπασμα από τη μουσική εκπομπή του Νίκου Κηπουργού στην ΕΡΤ2 *Τα μουσικά της μουσικής* (2017) <https://www.youtube.com/watch?v=61W4LpTu9VY> [προσπελάστηκε 8-4-2023].
- «Χάλκινα Ηχοχρώματα», απόσπασμα από τη συναυλία στο Ηρώδειο του Νίκου Κηπουργού στο Ηρώδειο, *Τα μουσικά της Εγνατίας* (16-6-2018) <https://www.youtube.com/watch?v=RBASJzWV1dI&list=PLogzAYn0XG6SF-ycbzwUhQKGC5rJZpk6c> [προσπελάστηκε 8-4-2023].
- Χατζηλία Χρήστου, «Η σλαβόφωνη παράδοση, η προπαγάνδα των Σκοπίων και η περιφρόνηση της Ελλάδος», neaflorina.gr (23-7-2019) <https://neaflorina.gr/2019/07/i-slavofoni-paradosi-i-propaganda-ton-skopion-kai-i-perifronisi-tis-ellados/> [προσπελάστηκε 16-3-2023].

Παράρτημα εικόνων

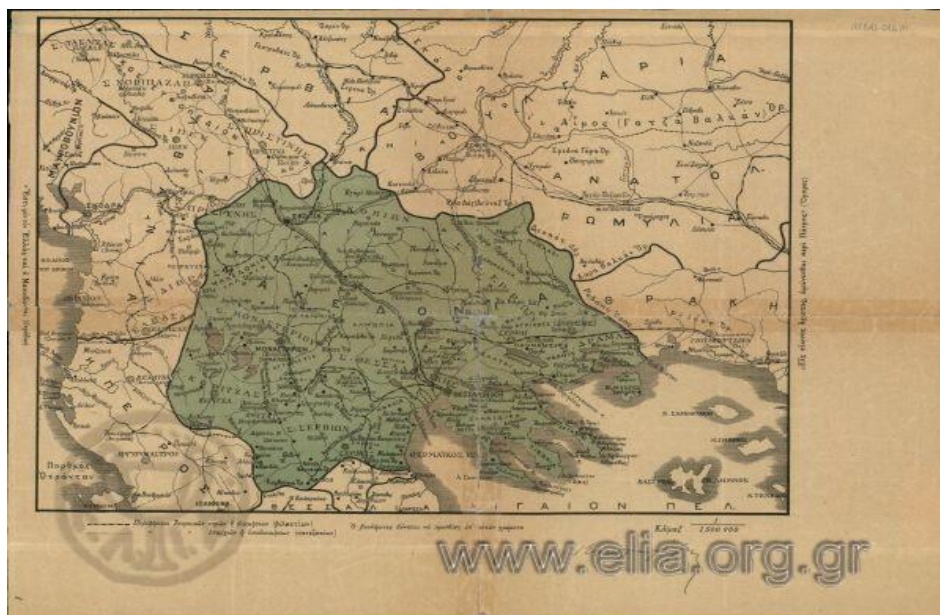
Εικόνα 1: Εθνογραφικός χάρτης Βαλκανικής 1918, του Jovan Cvijić.

Εθνογραφικός χάρτης της Βαλκανικής Χερσονήσου, από Jovan Cvijić 1918, πηγή: *American Geographical Society Library, University of Wisconsin-Milwaukee Libraries*, <https://collections.lib.uwm.edu/digital/collection/agdm/id/2009/rec/3>

Εικόνα 2: Η διανομή των μακεδονικών εδαφών.

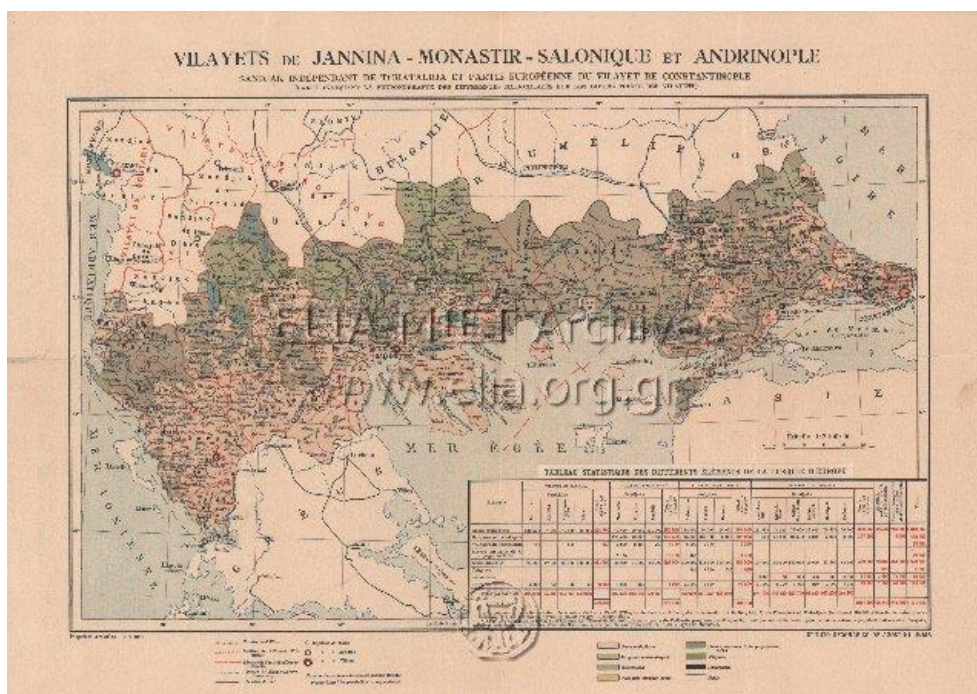
Η διανομή των μακεδονικών εδαφών ανάμεσα στις τρεις χώρες από το βιβλίο: Kofos Evangelos, *Nationalism and communism in Macedonia*, πηγή: https://www.efsyn.gr/arheio/fantasma-tis-istorias/155027_ta-baftisia-tis-mi-makedonias

Εικόνα 3: Χάρτης της Μακεδονίας

Μακεδονία, πηγή: *Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ)*

<http://eliaserver.elia.org.gr:8080/Iselia/rec.aspx?id=600070>

Εικόνα 4: Βιλαέτια Ιωαννίνων - Μοναστηρίου - Θεσσαλονίκης - Αδριανούπολης.

Βιλαέτι των Ιωαννίνων-Μοναστηρίου-Θεσσαλονίκης και Ανδριανούπολης - Ανεξάρτητο Σαντζάκ της Τσατάλντζα και το ευρωπαϊκό τμήμα του βιλαετιού της Κωνσταντινούπολης, 1908, πηγή: *Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ)*

<http://eliaserver.elia.org.gr:8080/Iselia/rec.aspx?id=587104>

Εικόνα 5: Εθνογραφικός χάρτης Μακεδονίας από την οπτική των Βουλγάρων.

Εθνογραφικός χάρτης της Μακεδονίας από την οπτική των Βουλγάρων, πηγή: GetArchive- Picryl.com
<https://jenikirbyhistory.getarchive.net/search?q=%23historical%2Bmaps%2Bof%2Bethnic%2Bgroups%2Bin%2Bnorth%2Bmacedonia&global=true>

Εικόνα 6: Εθνογραφικός χάρτης Μακεδονίας από την οπτική των Σέρβων.

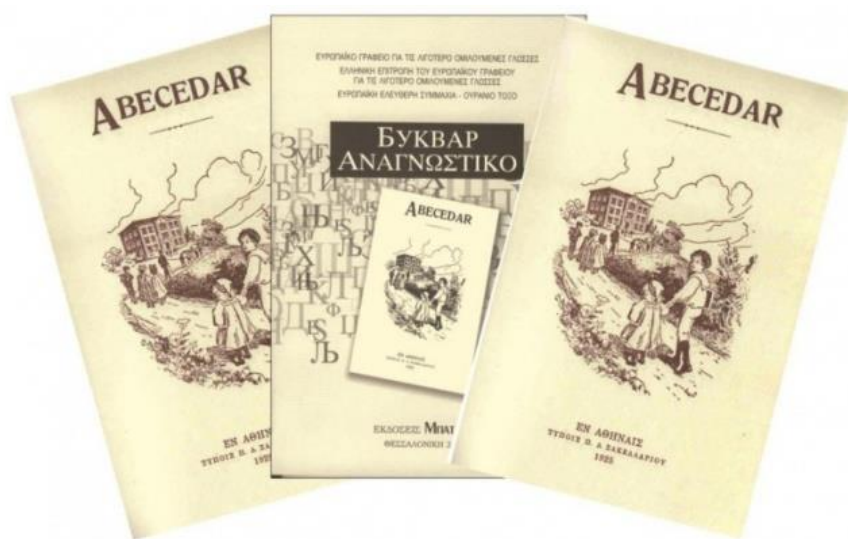
Εθνογραφικός χάρτης της Μακεδονίας από την οπτική των Σέρβων, πηγή: GetArchive- Picryl.com
<https://jenikirbyhistory.getarchive.net/search?q=%23historical%2Bmaps%2Bof%2Bethnic%2Bgroups%2Bin%2Bnorth%2Bmacedonia&global=true>

Εικόνα 7: Εθνολογικός χάρτης της Ελλάδας του Γ. Σωτηριάδη, 1919.

Ο Ελληνισμός στην Εγγύς Ανατολή. Ένας εθνολογικός χάρτης που καταρτίστηκε με βάση τα τελευταία στατιστικά στοιχεία από τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Γιώργο Σωτηριάδη, 1919, πηγή: Geographicus,

<https://www.geographicus.com/P/AntiqueMap/hellenismneareast-soteriadis-1919>

Εικόνα 10: Το Abecedar. Η έκδοση του 1925 και η νεότερη έκδοση.

Το Abecedar, η 1^η έκδοση του 1925 και η επανέκδοση του 1993, πηγή: [in.gr
https://www.in.gr/2021/03/26/politics/mme-v-makedonias-apaitei-mathimata-makedonikis-glossas-gia-ti-makedoniki-meionotita-stin-ellada/](https://www.in.gr/2021/03/26/politics/mme-v-makedonias-apaitei-mathimata-makedonikis-glossas-gia-ti-makedoniki-meionotita-stin-ellada/)

Εικόνα 11: Εικόνες από το εσωτερικό του Abecedar.

Εικόνες από το εσωτερικό του Abecedar, πηγή: https://www.academia.edu/38236095/Abecedar_%CE%91%CE%BC%CF%80%CE%B5%CF%84%CF%83%CE%B5%CE%BD%CF%84%CE%AC%CF%81

Εικόνα 12: Κρήτες πρόσκοποι στο Μπούφι της Φλώρινας.

Στις 18 Ιουλίου είχαν φτάσει στην πόλη της Φλώρινας περίπου 100 πρόσκοποι από την Κρήτη συνοδευόμενοι από τον έφορο Ηρακλείου Στέλιο Κατεχάκη, πηγή: florinapast <https://www.florinapast.mysch.gr/krites-proskopoi-sto-boufi-to-1926/>

Εικόνα 13: Η έκταση της επιτηρούμενης ζώνης.

Επιτηρούμενη ζώνη, πηγή: greeksapes.gr <https://www.greeksapes.gr/index.php/2010-01-21-16-47-29/landscapescat/71-2009-07-31-10-08-08/132-pomakoxoria>

Εικόνα 16: Γκάντα και νταϊρές από την Ορεινή Σερρών.

Γκάντα και νταϊρές από την Ορεινή Σερρών, φωτο. Μαρίκα Ρόμπου – Λεβίδη, «Επιτηρούμενες ζωές...», πηγή: Εφημερίδα των συντακτών

https://www.efsyn.gr/arheio/fantasma-tis-istorias/94358_sfaximo-tis-gkaintas

Εικόνα 17: Οικογένεια από τη Μακεδονία, 1917.

Οικογένεια από τη Μακεδονία, πηγή: ΕΛΙΑ,

https://www.searchculture.gr/aggregator/edm/ELIA/000100-25_363228